

Biz maddi dəyərləri insan capitalına çevirməliyik.

İlham Əliyev

TƏSİSCİ: AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZIRLIYI

Cild 5, №4, 2022

Vol. 5, №4, 2022

Tom 5, №4, 2022

İldə dörd dəfə nəşr olunur.

Peşə təhsili və insan capitalı

Vocational education and human capital

Профессиональное образование и человеческий капитал

Elmi-praktiki, metodiki jurnal * Scientific-practical and methodological journal *

Научно-практический, методический журнал

*****

Redaksiya heyətinin sədri

İsayev İ.B. (Elm və təhsil nazirinin müavini)

Baş redaktor

Balakişiyev Ş.Ş. (f.e.f.d.)

Redaksiya heyətinin üzvləri

Ataşov B.X. (i.e.d., prof., Əməkdar elm xadimi), Əlizadə R.İ. (t.e.d., prof.), Ağayev F.H. (t.e.f.d.), İlyasov M.I. (p.e.d., prof.), Quliyev N.Ə. (p.e.d., prof.), Vəliyev F.H. (t.e.d., prof.), Əmiraslanov T.İ. (Əməkdar mədəniyyət işçisi), Əsgərov R.B. (Əməkdar müəllim), Zeynalov V.E., Əliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Camalov H.E.

*****

Chairman of the editorial board

Isayev I.B. (Deputy minister of science and education)

Chief editor

Balakishiyev Sh.Sh. (a.s.s.dr.)

Members of the editorial board

Atashov B.Kh. (prof., dr., Honored scientist), Alizadeh R.I. (prof., dr.), Agayev F.H. (a.s.s.dr.), Ilyasov M.I. (prof., dr.), Guliyev N.A. (prof., dr.), Veliyev F.H. (prof., dr.), Amiraslanov T.I. (Honored cultural worker), Asgarov R.B. (Honored teacher), Zeynalov V.E., Aliyev Z.M., Mehdiyeva N.B., Jamalov H.E.

*****

Пред. ред. коллегии

Исаев И.Б. (Заместитель министра науки и образования) Балакишиев Ш.Ш. (к.ф.н.)

Главный редактор

Члены редакционной коллегии

Аташов Б.Х. (д.э.н., проф., Заслуженный деятель науки), Ализаде Р.И. (д.т.н., проф.), Агаев Ф.Г. (д.ф.т.н.), Ильясов М.И. (д.ф.н., проф.), Гулиев Н.А. (д.ф.н., проф.), Велиев Ф.Г. (д.т.н., проф.), Амирасланов Т.И. (Заслуженный деятель культуры), Аскеров Р.Б. (Заслуженный учитель), Зейналов В.Е., Алиев З.М., Мехтиева Н.Б., Джамалов Х.Е.

"Peşə təhsili və insan capitalı" jurnalında pedaqogika, texnika, iqtisadiyyat, informatika, ekologiya və digər fundamental elm bölmələri üzrə məqalələr, metodiki yazılar dərc edilir.

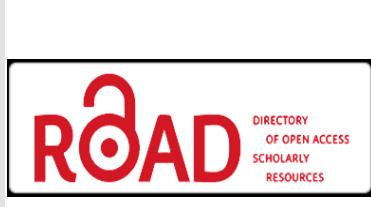
*****

The journal "Vocational Education and Human Capital" publishes clauses, and other pieces of information on pedagogy, technology, economics, informatics, ecology and other fundamental sciences, including methodical articles.

*****

В журнале "Профессиональное образование и человеческий капитал" публикуются статьи по педагогике, технике, экономике, информатике, экологии и других фундаментальных науках, а также методологические статьи.

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

ISSN 2664-4770 (Print)
E-ISSN 2706-7858 (Online)

http://www.jurnal.vet.edu.az
e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

M Ü N D Ə R İ C A T

Pedaqogika

- 6 V.Xəlilov. Müəllimin estetik mədəniyyəti
12 M.İlyasov. Məktəbdə inkişafetdirici fəaliyyətin təşkili və onun şagirdlərin peşəyönüminə təsiri
18 İ.Cəbrayılov. Şuşa ziyalılarının maarifçilik ideyaları və pedaqoji fəaliyyəti
23 E.Bəylərov, A.İskəndərova. Məktəbdə şagird-şagird və şagird-müəllim arasındaki konfliktlərin (münaqişələrin) psixoloji səciyyəsi
31 S.Bəhrəmova. Pedaqoji prosesdə müəllimin rolü
37 R.Mahmudova. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin estetik təsiri

İqtisadiyyat

- 43 P.Həsənova. İnnovasiya ölkənin rəqabətqabiliyyətliliyinin əsas amillərindən biri kimi
47 C.Məmmədov. İşgaldan azad edilmiş ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafında bərpa olunan enerji mənbələrinin əhəmiyyəti
56 K.Ələkbərova. İnsan kapitalının inkişafında peşə təhsilinin rolü: sərt və yumşaq bacarıqlar timsalında araşdırma
61 A.Mazanov. Şərabçılıq sahəsində istehsal xərclərinin uçotunun aktual məsələləri
68 S.Qasımovə. Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş qidalar və onların problemlərinin nəzərdən keçirilməsi

Beynəlxalq əlaqələr (layihələr, təcrübələr)

- 74 Ş.Hüseynli, R.Efendiyev. İdman sahəsində narkotik vasitələrdən istifadə ilə mübarizədə Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyinin rolü
83 G.Tahirli. Peşə təhsilində karyera məsləhəti xidməti: Almaniya təcrübəsi
87 S.Qəmbərova. Gələcək peşələrin Atlası

Metodika və innovasiyalar

- 89 G.Fərəcovə. “Səs operatoru” ixtisasının səriştəəsaslı nümunəvi təhsil programının (kurikulumun) hazırlanma metodikası
93 N.Hüseynov. Təhsilalanların fiziki, hərbi və psixoloji hazırlığı
98 V.Hüseynova. Yüksək texniki-peşə təhsilinə gedən yolda metodiki işlərin təşkili

101 Məqalələrin tərtibatı qaydaları

C O N T E N T S

Pedagogy

- 6 **V.Khalilov.** Aesthetic culture of the teacher
12 **M.Ilyasov.** The organization of developer activities in the school and its impact on pupils' profession orientation
18 **I.Jabrayilov.** Shusha intellectuals' enlightenment ideas and pedagogical activities
23 **E.Baylarov, A.Iskandarova.** Psychological nature of conflicts (disputes) between pupil-pupil and pupil-teacher at school
31 **S.Bahramova.** Teacher's role in the pedagogical process
37 **R.Mahmudova.** Aesthetic effect of azerbaijan decorative-applied art samples

Economics

- 43 **P.Hasanova.** Innovation as one of the main factors of the competitiveness of the country
47 **J.Mammadov.** The importance of renewable energy sources in the socio-economic development of territories liberated from occupation
56 **K.Alakbarova.** The role of Vocational Education in Human Capital Development: study based on hard and soft skills
61 **A.Mazanov.** Actual issues of accounting of production costs in Winemaking industry
68 **S.Gasimova.** A review of genetically modified foods and their problems

International Relations (Projects & Practices)

- 74 **Sh.Huseynli, R.Afandiyev.** The role of Azerbaijan National Anti-Doping Agency in combating substance abuse in sports
83 **G.Tahirli.** Career counseling service on vocational education: Germany practice
87 **S.Gambarova.** Atlas of future professions

Methodology & Innovations

- 89 **G.Farajova.** Methodology for the preparation of a competency-based exemplary education program (curriculum) of the "Sound Operator" specialty
93 **N.Huseynov.** Physical, military, and psychological training of pupils
98 **V.Huseynova.** Organization of methodical works on the way to higher technical and vocational education

101 Preparation rules of articles

О ГЛАВЛЕНИЕ

Педагогика

- 6 **В.Халилов.** Эстетическая культура педагога
12 **М.Ильясов.** Организация развивающей деятельности в школе и ее влияние на профориентацию учащихся
18 **И.Джабраилов.** Просветительские идеи и педагогическая деятельность шушинской интеллигенции
23 **Э.Бейляров, А.Искандерова.** Психологическая природа конфликтов между учениками и учеником-учителем в школе
31 **С.Бахрамова.** Роль учителя в педагогическом процессе
37 **Р.Махмудова.** Эстетическое влияние азербайджанских образцов декоративно-прикладного искусства

Экономика

- 43 **П.Гасанова.** Инновации как один из главных факторов конкурентоспособности страны
47 **Дж.Мамедов.** Значение возобновляемых источников энергии в социально-экономическом развитии освобожденных территорий
56 **К.Алекберова.** Роль профессионального образования в развитии человеческого капитала: изучение жестких и мягких навыков
61 **А.Мазанов.** Актуальные вопросы учета производственных затрат продукции в сфере виноделия
68 **С.Гасымова.** Обзор генетически модифицированных продуктов и их проблемы

Международные отношения (проекты и практики)

- 74 **Ш.Гусейнли, Р.Эфендиев.** Роль Национального Агентства Антидопинга Азербайджана в борьбе с употреблением наркотиков в сфере спорта
83 **Г.Тагирли.** Консультации по вопросам карьеры в сфере профессионального образования: опыт Германии
87 **С.Гамбарова.** Атлас перспективных профессий

Методика и инновации

- 89 **Г.Фараджева.** Методика составления компетентностно-образцовой образовательной программы (учебного плана) специальности "Звукооператор"
93 **Н.Гусейнов.** Физическая, военная и психологическая подготовка обучающих
98 **В.Гусейнова.** Организация методической работы на пути к высшему профессиональнотехническому образованию

101 Правила редактирования статей

MÜƏLLİMİN ESTETİK MƏDƏNİYYƏTİ

Vidadi Xəlilov,

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun baş elmi məsləhətçisi,
pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim
e-mail: konulmikayilova@rambler.ru*

UOT: 18; 37

Xülasə. Məqalədə gənc nəslin mənəvi aləminin formalaşmasında mühüm, həlliəcə təsir imkanlarına malik olan müəllimlərin estetik mədəniyyətinin başlıca cəhətlərindən bəhs edilir. Həmçinin təlim prosesində təhsilalanların estetik tərbiyəsini inkişaf etdirməyin bir neçə şərti ayrı-ayrılıqlıda müqayisəli şəkildə təhlil edilir, bu prosesdə fənlərarası əlaqəyə geniş yer verilir, eləcə də estetik tərbiyənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən söz açılır.

Açar sözlər: estetik mədəniyyət, estetik şüur, estetik zövq, estetik fəaliyyət, estetik sərvətlər.

Key words: aesthetic culture, aesthetic consciousness, aesthetic pleasure, aesthetic activity, aesthetic means.

Ключевые слова: эстетическая культура, эстетическое сознание, эстетический вкус, эстетическая деятельность, эстетические ценности.

Bəşər sivilizasiyasının müxtəlif mərhələlərində gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı müəllimlik sənətinin müqəddəsliyinə, müəllim şəxsiyyətinə həmişə yüksək qiymət verilib. Hələ bizim eradan əvvəl yaşayıb-yaradın, dünyada ağıl-idrak səltənətini daha da zinətləndirən məşhur yunan filosofu Platon müəllimə çox müqəddəs bir şəxs kimi səcdə edirdi. Ondan soruşanda ki, nə üçün müəlliminə atandan daha çox hörmət göstərirsin? O, iftخارla demişdir: “Çünki atam məni göydən yerə endirmiş, müəllimim isə yerdən göyə qaldırmışdır”. Doğrudan da dünyaya gələn insanların əqlini, idrakını, həyata baxışını, şəxsiyyət kimi formalaşmasını təmin etməkdə müəllim qədəri ikinci bir təsirli, ecaskar qüvvə ola bilməz. Ona görə də o, biliyini, dünyagörüşünü hər vasitə ilə genişləndirməlidir.

Ulu öndər Heydər Əliyev dönə-dönə deyirdi ki, mən dünyada müəllimdən yüksək ad tanımırıam.

Hər birimiz elmi dərəcəmizdən, biliyimizdən, təhsil səviyyəmizdən asılı olmayıaraq, bütün nailiyyətlərimizə görə məktəbə, müəllimə borcluyuq.

Cəmiyyətdə müxtəlif ixtisasa yiylənən müəllimlərin fəal mövqeləri ilə tanınması, bunun üçün müvafiq vasitələrdən istifadə olunması həmişə diqqət mərkəzində olub. Şübhəsiz, bu prosesdə hər bir müəllimin estetik mədəniyyəti ilə tanınması zəruri şərtlərdən sayılır. Estetik mədəniyyətə yiylənən müəllimlər yetirmələrinin mədəni həyatda fəal iştirakına görə mədəniyyət təsisatlarından və mədəni sərvətlərdən maksimum səmərə ilə istifadə etməli, yaradıcılıq əzmi ilə çalışmalı, onlara düzgün istiqamət vermələrinə böyük səy göstərməlidirlər. Məhz ona görə də dövrün tələblərini nəzərə alaraq, müəllimlərin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətlərini aşağıdakı şəkildə göstərməyi daha məqsədəmüvafiq sayırıq.

Müəllimlərin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsinin birinci istiqamətində müəllimlər,

ilk növbədə, estetika elminin əsas məsələləri – estetikanın predmeti, vəzifələri, kateqoriyaları, estetik şurun ünsürləri (komponentləri), estetik fəaliyyət, estetik sərvətlər, incəsənətin mahiyyəti, mədəni tərəqqidə rolu və əhəmiyyəti, estetik ideal haqqında lazımı nəzəri məlumatata yiyələnməlidirlər. Çünkü hər hansı elm, mədəniyyət, tərbiyə sahələri ilə bağlı müvafiq nəzəri məlumatların mənimsənilməsi, eyni zamanda şəxsiyyətin ümum-estetik mədəniyyətinin inkişafı üçün möhkəm zəmin yaradır.

Estetika ilə bağlı nəzəri məlumatların mənim-sənilməsinə gəldikdə isə bunlar öz növbəsində şəxsiyyətdə düzgün estetik görüşlər və prinsiplər formalasdır. Estetik özünütəhsil prosesində müəllimlər bir daha yəqin edirlər ki, estetikanın mahiyyətini “estetika gözəllik haqqında elmdir”, “estetika gözəllikdir”, “estetika gözəllik tərbiyəsidir” kimi bəsit-primitiv ifadə tərzləri ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Estetikanın elmi-fəlsəfi anlayış kimi mahiyyətini daha mükəmməl öyrənmək üçün ayrı-ayrı lügət kitablarında, habelə tədris vəsaitlərində verilən şərhləri diqqətlə nəzərdən keçirtmək və mənimsəmək gərəkdir. Estetika elminin mahiyyətini göstərən və tərif rolunu nəzərə çatdırı şərhlər daha əhatəlidir.

Estetika – təbiət, cəmiyyət və fərdi insan həyatının bədii idraki və emosional cəhətdən mənimsənilməsi, bu idrak və mənimsəmənin xüsusi forması olan incəsənətin mahiyyəti, daha ümumi obyektiv inkişaf qanunları və ictimai dəyişdirici rolu haqqında elmdir.

Göründüyü kimi, estetikanın predmeti, mövzusu, eləcə də əhatə dairəsi çox genişdir. Təbiət-şünaslıq elmlərindən, habelə cəmiyyət və insan təfəkkürü haqqında humanitar elmlərdən fərqli olaraq, estetika təbiətin, cəmiyyətin, ictimai mənasibətlərin, fərdi insan həyatının spesifik xüsusiyyətlərini qarşılıqlı əlaqədə, həyatın, ətraf aləmin emosional tərəflərinə nüfuz etməklə öyrənir. Bütün sahələrdə estetik-emosional fon yaradır. Fəaliyyətin ictimai dəyərinin artmasına, onun estetik-emosional əsaslarda yaradıcılıqla davam etməsinə möhkəm zəmin hazırlayır. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Zahid Məmmədov bu xüsusda yazır: “Estetikanın başlıca anlayışlarından biri olmaq etibarılə estetika bir sıra mühüm əlamətlərə malikdir. Əvvəl onu göstərmək lazımdır ki, estetika həyatın demək olar ki, bütün sahələrində təzahür edir. Estetikliyin belə geniş

mahiyyət kəsb etməsinin səbəbi həyat hadisələrinin müəyyən şəraitdə və müəyyən mənada insanın yaradıcı mahiyyətinin hər hansı bir tərəfini ifadə etməsindən ibarətdir. İnsan fəaliyyəti ilə bağlı olan ictimai-siyasi, mənəvi və əxlaqi münasibətlər, eyni zamanda həm gözəl, həm faciəvi, həm də komik ola bilər. Estetiklik həmişə müxtəlif insani münasibətlərlə six bağlı şəkildə təzahür edir”. Deməli, insan ətraf aləmdə estetik mühitin və estetik sərvətlərin yaradıcısına çevrilir ki, bu da estetika problemlərinin həlli baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ən başlıcası, estetik sərvətlərin bolluğu möhkəm zəmin yaranır.

Ümumtəhsil məktəblərində, habelə ixtisasartırma kurslarında apardığımız müşahidələr, tədqiqat xarakterli sorğular göstərir ki, müəllimlər, tərbiyəçilər, habelə məktəb rəhbərləri estetik sərvətlər dedikdə, onları yalnız ədəbiyyat və incəsənət əsərləri ilə məhdudlaşdırırlar. Halbuki bu cür cavab, bu cür yanaşma məsələnin mahiyyətini tam açmır, əhatə etmir.

Estetik sərvətlər təbiətin predmet və hadisələrinin və ya insan əməyi məhsullarının insani estetik tələblərini ödəyə bilən, müəyyən xassələrə malik olması sayəsində onda estetik hiss doğurmaq qabiliyyətidir. Estetik sərvətlərin dairəsi ol-duqca genişdir. Buraya hər şeydən əvvəl, insan özü, onun gözəllik qanunları üzrə yaradıcılıq əməyinin bütün məhsulları daxildir. Estetik sərvətlərin daha yüksək dərəcəli sahələrdən birini incəsənət əsərləri – memarlıq abidələri, heykəltəraşlıq, rəssamlıq, bədii ədəbiyyat əsərləri təşkil edir. Bir çox təbiət hadisələri (qəribə kristal törəmələri, bitkilər və heyvanlar, gözəl təbii mənzərələr və s.) də estetik sərvətlərə aiddir. Bu və ya digər predmetlərin estetik keyfiyyəti haqqında təsəvvürlər ümumbəşəri məzmunə malikdir. Yaradılmasından min illər keçidkən sonra da müasir-lərimizin zövq aldıqları intibah dövrünün rəssamlıq və heykəltəraşlıq əsərləri, böyük sənət abidələri daimi estetik mənaya malik olurlar. İnsanların həyatında, bəşər cəmiyyəti tarixində estetik sərvətlərin böyük rolu ondadır ki, onlar insanların yaradıcılıq təxəyyülünün inkişaf etməsinə, dün-yanı duymaq imkanlarının genişlənməsinə və s. kömək edir. Buradan belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, müxtəlif formalı, xarakterli estetik sərvətlərin yaradılmasında insanların estetik fəaliyyəti əsas rol oynayır. **Estetik fəaliyyət** insanların estetik sərvətlər yaratmaq məqsədini güdən təcrübəsinin forma-

lарындан биріdir. Еyni заманда естетик фәалийят гөзөллік қануның үзрә һөйята қеңірілген һәр бір үарадылық фәалийтінин, һәр бір үарадың әмбәйн төркібінің миссесіdir. Бұл фәалийт нөвү һәм мәнәві, һәм дә мадди істеңсалатда тәзахүр edir, мүәyyen mexaniki, fiziki, kimyөvi xassələrə malik olan əşyaların үаралының үаралының үләнін, естетик вәзіфелер (әшыларда xüsusi естетик keyfiyyətlərin verilməsinə, rənglərin xoşagəlilməsi, müxtəlif миссесілərin мütənasibliyinə, formanın zərifliyinə, bir sözlə, əşyani гөзөллəşdirən xüsusiyyətlərə və s.) dә тәсір edir. Естетик фәалийт xüsusi нövüne rindən біри *bədii yaradıcılıq*dir. Bədii үарадылық естетик xassələrin həllədici, əsas rol oynadığı incəsənət əsərlərinin үаралының үаралының үләнін xidmet edir. Естетик фәалийт мəzmunu, istiqaməti, формаларын үараларın ictimai һөйята үләні мүәyyen edilir. Həmin fikirlərdən belə qənaətə gəlmək olur ki, pedaqoji prosesin һәр anında, xüsusilə praktiki məşğələlərdə, sinifdənxaric və məktəbdən kənar tədbirlərdə естетик фәалийт ünsürlərinə də lazımi yer vermək vacib və əhəmiyyətlidir.

Müəllimlərin естетик мədəniyyətinin yüksəldilməsinin ikinci istiqaməti естетика elmi үләні естетик тərbiyə nəzəriyyəsi arasında üzvi əlaqə үаралының үаралының үләнін təmin edən məsələlərlə six bağlıdır. Yəni bilmək lazımdır ki, естетikanın əsas қануны və kateqoriyaları (гөзөллік, ülvilik, faciəvilik və komiklik), естетik sərvətlər, incəsənətin müxtəlif növ və janrları естетик тərbiyə üçün əsas verir. Ona görə də естетик тərbiyənin mahiyyəti, əsas ünsürləri – естетик hiss, һөйəcan, естетik həzz, естетik zövq və естетик ideal aydın dərk olunmalı, təlim-tərbiyə prosesinin һәр anında onların inkişaf etməsinə, keyfiyyət halına keçməsinə, kompleks təsir imkanlarına, bir sözlə, естетikanın pedaqogikasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, *estetik tərbiyə insanda, һөyatda və incəsənətdə гөзөллік və ülviliyi qavramaq, düzgün başa düşmək, qiymətləndirmək və yaratmaq bacarığının əldə edilməsinə və təkmilləşdirilməsinə, inkişafına, formalasmasına yönəldilmiş tədbirlər sistemidir.*

Müəllimlərin, habelə pedaqoji aləmdə çalışın və təlim-tərbiyə funksiyalarını yerinə yetirən digər mütəxəssislərin естетик тərbiyənin (həmçinin естетik şürurun) əsas ünsürləri haqqında da мүәyyən məlumatata malik olmasi zəruridir. Bunları aşağıdakı şəkildə nəzərə çatdırmağı daha məq-sədəuyğun hesab edirik:

Estetik hiss ətraf aləmdəki ayrı-ayrı əşya və obyektlərdə, ictimai münasibətlərdə, davranışda, incəsənətdə, müxtəlif һөйяta hadisələrində гөзөллік və eybəcərliyin, ülvilik və rəzilliyin, faciəvilik və komikliyin qarvanılması sayəsində əmələ gələn spesifik һөйəcandır. Еstetik hiss ən yüksək mənəvi hislərə aiddir. Yaşından, səviyyəsindən asılı olmayaraq һәр kəsin һөйяti, məişəti, təhsili əmək və үaradıcyılıq фәалийtində inkişaf edir, formalaşır.

Estetik һөйəcan ətraf aləmin harmonik-ahəngdar xüsusiyyətlərinin, үaralalar tərəfindən үaradılan müxtəlif əşya və obyektlərin, xüsusilə incəsənət əsərlərinin qarvanılması prosesində yaranan emosional vəziyyətidir. Çox zaman bu qabiliyyəti естетик hislə eyniləşdirir, yaxud da onun tərkibində izah edirlər.

Estetik qavrama ümumi inikas қанunu əsasında ətraf aləmdəki müxtəlif əşya, obyekt və hadisələrin, ictimai münasibətlərin, incəsənət əsərlərinin ayrı-ayrı естетик xassə və keyfiyyətlərinin emosional şəkildə və düzgün dərk edilməsidir.

Estetik münasibət ətraf aləmdəki müxtəlif һөйяta hadisələrinə – əşya və obyektlərə, incəsənət əsərlərinə, үaralaların һөйяti və məişətinə, davranış tərzlərinə göstərilən hissi-emosional maraq və münasibət tərzidir.

Estetik qiymətləndirmə bizi əhatə edən ətraf aləmin – gerçekliyin, təbiət və cəmiyyət hadisələrinin, əmək və үaradıcyılıq фәалийti məhsullarının, incəsənət əsərlərinin qarvanılması prosesi ilə bağlı olan qabiliyyətdir. Lakin естетик qiymətləndirmədə təzahür olunan qarvanış естетik mahiyyət kəsb edir və öz xarakterinə görə adı qarvayıdan fərqlənir.

Estetik həzz һөyatdakı, incəsənətdəki, müxtəlif əmək və үaradıcyılıq фәалийtindəki гөзəlliyyin, digər естетик xassə və keyfiyyətlərin qarvanılması sayəsində yaranan səciyyəvi hisdir.

Estetik zövq ətraf aləmdəki əşya və hadisələri, ictimai münasibətləri, естетик sərvətləri, xüsusilə ədəbiyyat və incəsənət əsərlərini düzgün qiymətləndirmək və onlar haqqında dolğun mühakimə yürütmək qabiliyyətidir.

Estetik tələbat ətraf aləmdəki təbiət, cəmiyyət, incəsənətdəki естетик sərvətlərlə təmasda olmağa, onların mənasını, mahiyyətini başa düşməyə, göstərilən səy və emosional hislərlə yaşamağa yaranan mənəvi ehtiyacdır.

Estetik ideal ətraf aləmin (təbiətin və cəmiyyə-

yətin), insani münasibətlərin estetik xassə və keyfiyyətlərinə, onların daha gözəl gələcəyi haqqında düzgün təsəvvürlərə yiyələnmək qabiliyyətidir. Daha gözəl, təkmilləşən cəmiyyət, işiqlı gələcək, kamil şəxsiyyət barəsində istək və arzuların məcmusu, bu amalla yaşamağın təzahürüdür.

Estetik tərbiyənin yuxarıda göstərilən ünsürləri haqqında müfəssəl məlumatə yiyələndikdən sonra digər problem məsələlərə də diqqət yetirmək zərurəti yaranır. Estetik tərbiyənin prinsipləri, təlim prosesində estetik tərbiyəni aşılımagaqın pedaqoji şərtləri bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Estetik tərbiyənin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsində başlıca prinsiplər mühüm rol oynayır. Ona görə də əməli fəaliyyət zamanı aşağıdakı həmin prinsiplər xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır:

- 1. Estetik tərbiyə prosesində təhsilalanlarda düzgün estetik görüş, sağlam zövq formalasdırılmalı, bu zəmindaş xüsusiyyətin mənəvi zənginliyi təmin olunmalıdır.*

- 2. Estetik tərbiyə prosesində təhsilalanların maraq və meyilləri, yaş xüsusiyyətləri, anlaq səviyyələri nəzərə alınmalıdır.*

- 3. Estetik tərbiyə prosesində sistematikliyə, ardıcılığa və müntəzəmliyə riayət olunmalıdır.*

- 4. Estetik tərbiyə prosesində hər obyek, hadisə insani münasibət və sənət əsərinə müvafiq olaraq təhsilalanlarda bədii-estetik hiss və həyəcan oydurməli, fəal qavrama şəraiti, hiss-emosional vəziyyət yaradılmalıdır.*

- 5. Estetik tərbiyə prosesində təhsilalanların bacarıq, istedad və qabiliyyətlərinin səviyyəsi əvvəlcədən nəzərə alınmalı, onların maksimum fəaliyyəti təmin olunmalıdır.*

- 6. Estetik tərbiyə təbiət, ünsiyyət, əmək, incəsənət estetikasına, estetik təsir vasitələrinə əsaslanaraq hərtərəfli, ahəngdar şəkildə aparılmalıdır.*

Estetik tərbiyənin prinsiplərinə istinadən təlim prosesində təhsilalanların estetik tərbiyəsinin pedaqoji şərtlərini müəyyənləşdirmək və bunlar haqqında aydın təsəvvürə yiyələnmək lazımlı. Belə ki, bu şərtlərin hər biri müəllimləri təlim prosesində daha səmərəli estetik fəaliyyət göstərməyə istiqamətləndirir və estetik tərbiyənin aşınması imkanlarını genişləndirir. Təlim prosesində hər bir ümumtəhsil fənninin tədrisi zamanı təhsilalanların estetik tərbiyəsinin inkişafı və formalaşdırılması çox mühüm məsələdir. Ona

görə də təhsilalanların estetik tərbiyəsinin inkişafına qüvvətli təsir göstərən pedaqoji şərtlərə xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Təlim prosesində şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirməyin **birinci şərti** bütün fənlərin tədrisi prosesində ən əlverişli vasitələrlə heyrətə səbəb olan estetik emosional vəziyyət yaratmaqdan ibarət olmalıdır. Hər bir dərsdə bu cəhətə xüsusi fikir vermək, emosionallığı artırın şərhlərə, müqayisələrə geniş istinad etmək zəruridir. Müəllimin aydın, məzmunlu, ifadəli nitqi bu prosesdə əsas rol oynamalıdır. Xüsusilə ayrı-ayrı mövzuların, anlayışların mahiyyətini açarkən, müxtəlif obyekt və hadisələrin xüsusiyyətlərini izah edərək şəhərin axıcı, rəvan olmasına, müvafiq anlarda dioloji müsahibə ünsürlərinə müəyyən yer verilməsinə çalışmaq lazımdır. Bu zaman nitqin emosional tonu, intonasiya çalarları və jestlərlə müşayiət olunması da təhsilalanları daha çox heyrətləndirir, onların estetik hislərini inkişaf etdirir.

Təlim prosesində təhsilalanların estetik tərbiyəsini inkişaf etdirməyin **ikinci şərti** hər bir dərsdə bədii keyfiyyəti ilə diqqəti cəlb edən əyani illüstrativ vasitələrə geniş şəkildə istinad edilməsidir. Həmin vasitələrlə ayrı-ayrı fənlər üzrə müxtəlif mövzuların nəzəri və tətbiqi cəhətdən daha maraqlı, estetik-emosional əslərlə öyrədilməsi xüsusi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Məhz əyani-illüstrativ əslərlə qurulan təlim məşğələləri təhsilalanların maraq dairəsini genişləndirir və onların estetik hislərini daha tez oyadıb hərəkətə gətirir. Izah olunan hadisəyə, nümunə göstərilən faktlara, istinad olunan obrazlara maraq artır, eləcə də estetik şürurun fəal inkişafi üçün möhkəm zəmin yaranır. Bu prosesdə istinad olunan təbiət mənzərələri, insanların həyat və fəaliyyəti müxtəlif incəsənət janrları vasitəsilə daha təbii, inandırıcı detallarla mənimşənilir.

Təlim prosesində şagirdlərin estetik tərbiyəsini inkişaf etdirməyin **üçüncü şərti** tədrisdə fənlər-arası əlaqəyə geniş yer verilməsidir. Bədii-estetik, ictimai-humanitar, təbiət-riyaziyyat fənləri arasında birbaşa və qarşılıqlı əlaqə yaradılması, hər bir tədris fənninin daxilində heyrət doğuran fakt və hadisələrə, xarakterik nümunələrə, müəyyən bir mövzunun mahiyyətindən irəli gələn ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinə istinad edilməsi tədrisin maksimum maraqlılığını təmin edir, fəal zehni qavrama zəminində müxtəlif səpkili hislər oyadır.

Təlim prosesində şagirdlərin estetik təbiyəsini inkişaf etdirməyin **dördüncü şərti** estetik təbiyənin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, hər bir fənn üzrə həyata keçirilən məşğələ zamanı estetik hiss, estetik həyəcan, estetik münasibət, estetik həzz, estetik zövq, estetik ideal və estetik fəaliyyətin vəhdətinə nail olmaqdan ibarətdir. Çünkü estetik təbiyənin həmin komponentlərinin öz məqamında lazımı səviyyədə inkişaf etdirilməməsi və bir-birləş üzvi şəkildə əlaqələndirilməməsi nəticə etibarılə yeknəsəkliyə gətirib çıxarırlar, şəxsiyyətin ümumestetik mədəniyyətinin yüksəlməsinə əngəl törədir.

Təlim prosesində şagirdlərin estetik təbiyəsini inkişaf etdirməyin **beşinci şərti** bilavasitə müəllimlərin özlərinin şəxsi nümunəsi, pedaqoji estetik mədəniyyəti ilə əlaqədardır. Təlim məşğələlərinin hər anında müəllimlərin yüksək humanizm, şagirdlərə olduqca mehriban, səmimi ya-naşması, ədalətli olması bu cəhətdən xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təlim prosesində şagirdlərin yaş, fərdi, psixoloji xüsusiyyətlərinin çox həssaslıqla nəzərə alınması, onların uğurlarının düzgün, obyektiv qiymətləndirilməsi, nöqsanlarının və kəsir cəhətlərinin səmimi şəkildə başa salınması hər bir dərsdə müvafiq etik-estetik fon yaradır, şəxsiyyət nümunəsi ilə şəxsiyyət təbiyəsi probleminə qüvvətli təsir göstərir.

Müəllimlərin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsinin üçüncü istiqaməti insanların mənəvi saflaşmasında çox böyük rol oynayan incəsənətin mahiyyəti, növ və janrları haqqında lazımı nəzəri məlumataya yiyələnmələri ilə bağlıdır. Təəssüf ki, müəllimlərimizin bəziləri bu məsələyə laqeyd yanaşır, problem dairəsində öz biliklərini artırmaq qayğısına qalmırlar. Nəticədə ibtidai siniflərdə çəlisan, habelə ictimai-humanitar, təbiət-riyaziyyat fənlərini tədris edən müəllimlər hər hansı mövzunun tələbindən asılı olaraq istifadə edilməsi lazımlı gələn incəsənət əsərlərindən yan keçir, fənlərarası əlaqənin təşkili imkanlarını itirirlər. Yaddan çıxartmaq olmaz ki, müvafiq mövzuların tədrisində istinad olunan hər hansı incəsənət əsəri dərsdə emosionallığı artırır, şagirdləri daha çox heyrətləndirir, marağa, idraki fəallığa səbəb olur.

Müəllimlər yaddan çıxartmamalıdır ki, həyatı, təbiəti, ictimai hadisələri daha təsirli, cəzbədar şəkildə bədii obrazlarla əks etdirən incəsənət, eyni zamanda ictimai şürur formasıdır, bə-

şəriyyətin yaratdığı mənəvi mədəniyyətin tərkib hissəsidir. Müxtəlif qəbildən olan insanların xarakterlərini, hiss və həyəcanlarını üzə çıxartmaqda incəsənətin ifadə vasitələri misilsiz imkanlara malikdir. Ona görə də müəllimlər estetika, estetik təbiyə və incəsənətşünaslığın əsaslarına həsr edilmiş elmi-ixtisas ədəbiyyatlarında öz əksini tapan dekorativ-tətbiqi sənət, memarlıq, təsviri incəsənət, bədii ədəbiyyat, xoreoqrafiya, teatr, kino, bədii fotoqrafiya növlərinə aid olan janrlar haqqında ətraflı nəzəri məlumataya yiyələnməlidirlər. Bu prosesdə mono (ancaq bir növdən ibarət olan) və sintetik (bir neçə növ əsasında yaranan) incəsənət növlərinin estetik-emosional təsir imkanları, xüsusiyyətləri mükəmməl mənimsənilməlidir.

İncəsənətin ən geniş yayılan növlərindən müsiqi, ədəbiyyat, təsviri incəsənət həqiqətən çox böyük müalicə vasitəsidir. Fəlsəfə elmləri doktoru, professor Adil Nəcəfov “İncəsənət və səh-hət” monoqrafiyasında yazır: “İncəsənət insana şəfa gətirən ən təsirli ruhi ilaclardandır. Bu mənəvi dərman insanı quruluqdan, qəzəbdən, xudpəsəndlikdən, xəbislikdən, tamahkarlıqdan, dünyagirlilikdən xilas edib, onun qəlbində yaşamaq həvəsi, könül dolu sevinmək həvəsi, dünyani və insanları sevmək həvəsi yaradır, insanın qəlbini romantik sənət möcüzəsi sehrləyir...”

İncəsənət əsərlərində alınan estetik zövq insan orqanizminə olduqca müsbət təsir göstərir. Ən yaxşı bədii əsərlər hər cür xəstəliyə qarşı mübarizədə çox zəruri olan böyük nikbinlik yaradır. “İncəsənət sağlamlığa xidmət edir və edəcəkdir” sözleri elə yerində deyilmişdir. Şübhəsiz, incəsənətin qüdrətli təsir qüvvəsi, o cümlədən müalicə funksiyasını yerinə yetirməsi onun estetik-emosional təbiəti ilə sıx bağlıdır. Ona görə də müxtəlif janrları, musiqi nümunələri ilə bütün canlılara təsir etmək olur. Musiqi ilə hətta vəhşi heyvanları ram etmək, əhliləşdirmək mümkündür, eləcə də musiqi ilə bitkilər yaxşı inkişaf edir, sağlamal heyvanlar südünü artırır və s.

Artıq xeyli vaxtdır ki, təbabətdə “muzotərapiya” adlanan yeni sahəyə maraq və diqqət xeyli artıb. Dünyasını vaxtsız dəyişən istedadlı təbabət alimi, bəstəkar, tibb elmləri doktoru, professor İbrahim Topçubaşov bu sahədə böyük uğurlar qazanmışdı. O, ağır cərrahiyyə əməliyyatlarını musiqi müşayiəti ilə aparıb, musiqi ilə

müalicəyə böyük üstünlük verirdi.

Müəllimlərin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsinin dördüncü istiqaməti onların praktik fəaliyyətinin genişləndirilməsi ilə əlaqədardır. Müəllimlər estetikanın, estetik tərbiyənin, incəsənətin növ və janrlarının nəzəri məsələlərini öyrənməklə kifayətlənməməli, ayrı-ayrı komponentləri, nəzəri müddəələri təlim-tərbiyə prosesinə çəkməli, dərsdə, dərsdən kənar məşğələlərdə estetik tərbiyənin bütün vasitələrindən yerli-yerində istifadə etməli, emosional qavrama şəraiti yaratmaçı, təhsilalanların estetik hislərini oyatmaçı, hər hansı mövzu, epizod, sənət nümunəsi əsasında onların estetik cəhətdən həyəcanlanması və estetik zövqünün inkişafı üçün lazımı imkanları qabaqcadan nəzərə almağı bacarmalıdır.

Müəllimlərin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsinin digər mühüm bir istiqaməti də onların ünsiyyət, davranış estetikası, yüksək humanizmi, gözəl nitq, davranış, fakt və hadisələri emosional şərhetmə qabiliyyətləri ilə əlaqədardır. Kamil insan obrazları yaradan Nizami necə də gözəl demişdir:

*Birinin şirincə sözü-söhbəti,
Başqa şey istəmə, bəsdi ülfəti...*

Elmi təhlil, həyatı müşahidələr əsasında irəli sürülen bu fikir, eyni zamanda çox mühüm sosial-pedaqoji mahiyyəti ilə diqqəti cəlb edir. Şübhəsiz, xoş ovqat, ünsiyyət mədəniyyəti yaratmaq prosesində şirin-şəkər ana dilimizin imkanlarından, ifadə vasitələrindən də bacarıqla istifadə olunmalıdır.

Müəllimin nitqi, ünsiyyət mədəniyyəti təlim-tərbiyə prosesində çox böyük rol oynayan başlıca amillərdəndir. Diqqətlilik, həssaslıq, qayğıkeşlik, uşaqlıq, yeniyetmə qəlbini tezcə ələ almaq, müraciət, sözün həqiqi mənasında nümunə göstərmək və s. kimi xüsusiyyətlər gələcək uğurların əsasını qoymaq baxımından əhəmiyyətli və çox vacibdir.

Nəticə. Aparduğumuz müşahidələr və sorğular göstərir ki, bəhs etdiyimiz istiqamətlər üzrə estetik mədəniyyətin əsas keyfiyyətlər məcmusuna yiyələnən müəllimlər öz yetirmələrinin, pedaqoji kollektivlərin sevimli olurlar. Təlim-tərbiyəsi ilə məşğul olduğu şagirdlərində dolğun estetik qarışış məharəti yaradan, onların bədii-estetik zövqünü, mənəvi zənginliyini hər vasitə ilə inkişaf etdirən müəllimlər məşhurlaşır və onlar ən çətin şəraitdə belə ruhdan düşmür, fədakarcasına çalışırlar.

Bütün tarixi dövrlərdə müəllimlərin üzərinə çox böyük vəzifələr düşür. Qətiyyət tapanlar, ruhdan düşməyənlər həmişə zamanın sınağından inamla çıxıb, dolanbac yollarından büdrəmədən keçiblər. Ən çətin anlarda da elminə, ixtisas bilyinə, həyat təcrübəsinə arxalanıblar. Ona görə də bugünkü müəllimlərimiz mərdliyi, gözüaçıqlığı, uzaqgörənliliyi, öz biliyi ilə daha çox diqqəti cəlb etməli, fəal həyat mövqeyi ilə tanınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

- Ümidləri doğrudan universitet. Bakı, Təhsil, 2018.
- Nizaminin hikmət və nəsihətləri. Bakı, Yaziçi, 2018.
- Qısa estetika lüğəti. Bakı, Azərnəşr, 1970.
- Nəcəfov A. İncəsənət və səhhət. Bakı, Azərnəşr, 1989.

V.Khalilov

Aesthetic culture of the teacher

Abstract

The article also contains the discussions on the main characteristics of aesthetic culture of instructors, possessing the decisive opportunities and playing the important role in the formation of youth morality. At the same time, there are given the detailed comparative analysis of some terms on students aesthetic education improvement during the training process, the consideration of interdisciplinary communication during the process as well as the typical features of aesthetic education.

В.Халилов

Эстетическая культура педагога

Аннотация

В статье говорится об основных аспектах эстетической культуры педагогов, оказывавших важное и решающее влияние на формирование духовного мира подрастающего поколения. Также отдельно в сравнительном порядке анализируются несколько условий развития эстетического воспитания студентов в процессе обучения, в этом процессе отмечается, что широкое место отводится межпредметной связи, а также характерные черты эстетического воспитания.

MƏKTƏBDƏ İNKİŞAFETDİRİCİ FƏALİYYƏTİN TƏŞKİLİ VƏ ONUN ŞAGİRLƏRİN PEŞƏYÖNÜMÜNƏ TƏSİRİ

Müseyib İlyasov,

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin kafedra müdürü,
pedaqoji elmlər doktoru, professor
e-mail: museyibilyas@gmail.com*

UOT: 37

Xülasə. *Təhsil illərində şagirdlər müəyyən fəaliyyət növləri ilə məşğul olurlar: təlim-təhsil fəaliyyəti, əmək fəaliyyəti, oyun fəaliyyəti, idman fəaliyyəti və s. Bütün bunların hamısı onun bir şəxsiyyət kimi formalaşmasına və gələcək həyat yollarının müəyyənləşdirilməsinə bu və ya digər dərəcədə öz təsirini göstərir. Ona görə də həmin fəaliyyətin şagirdlərin peşəyönümü ilə əlaqələndirilməsi və onun gənclərin peşəseçiminiə zəmin yaratmasına, ona yaxından təsir göstərməsinə nail olunması olduqca vacibdir.*

Açar sözlər: şagird, fəaliyyət, şəxsiyyət, inkişaf, texnologiya.

Key words: pupil, activity, personality, development, technology.

Ключевые слова: учащихся, деятельность, личность, развитие, технология.

Insan həyatının əsasında fəaliyyət dayanır. İnsan, məhz fəaliyyət prosesində formalaşır, inkişaf edir, fərddən şəxsiyyətə çevirilir. Fəaliyyətsiz inkişaf mümkün deyildir. Fərdin şəxsiyyətə çevrilməsində əsas amillər olan irsiyyət, mühit və tərbiyə nə qədər önəmlidirsə, fəaliyyət də bir o qədər vacibdir, zəruridir. Çünkü fəaliyyət olmadan nə irsiyyət, nə mühit, nə də tərbiyə fərdi şəxsiyyət səviyyəsinə yüksələ bil-məz. Bu, eyni zamanda şagirdlərə də aiddir. Şagirdlər də fəaliyyət göstərməklə yüksək göstəricilər qazanır, müəyyən bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnir və bir sıra şəxsi keyfiyyətlərə malik olurlar. Görkəmli Amerika psixoloqu C.Dyu yazırkı ki, “Uşaqlar fəaliyyətdə aşkar etdikləri normalaları daha yaxşı yadda saxlayır. Onlar üçün bu normalalar daha böyük əhəmiyyət kəsb edir” [7, s.65].

Təhsilin məzmununa və təşkilinə verilən ümumi tələblər içərisində əsas yerlərdən biri “Təhsil-alanlarda müasir tələblərə və şəraitə uyğunlaşmaq, rəqabətqabiliyyəti olmaq, informasiya cəmiyyətdə yaşayış fəaliyyət göstərmək, ünsiyyət yaratmaq bacarığı formalaşdırmaq” [5, s.17] olduğundan, bunların da əsasında, məhz inkişafetdirici fəaliyyət dayanır. Onun səmərəli olması isə təbii ki, şagirdlərin məşğul olduqları fəaliyyətin məqsədinin, məzmununun aydın müəyyənləşdirilməsindən, həmçinin onun düzgün təşkili və aparılmasından çox asılıdır.

Təlim, təhsil, əmək, oyun və idman şagird fəaliyyətinin əsas növləridir. Şagird şəxsiyyəti də bu fəaliyyətlər zamanı inkişaf edir, formalaşır. Eyni zamanda bu fəaliyyət növləri şagirdlər tərəfindən həyatın öyrənilməsinə, sosial həyatın

mənimsənilməsinə xidmət edir. Bu fəaliyyət növləri ilə məşğul olmaq onların potensial imkanlarını üzə çıxarıır, onlarda maraq, motiv, iradə və bir sıra digər şəxsi keyfiyyətləri formalaşdırır. Ən müüm sosial və psixoloji məsələlərdən biri kimi şagirdlərin malik olduqları imkanları fəallaşdırır, onların üzə çıxarılması və inkişafını təmin edir. Bütün bunlar nəticə etibarilə şagirdlərin sosial davranış təcrübəsinin formalaşmasına və sağlam həyat tərzinə yiyələnmələrinə səbəb olur. Fəaliyyət şəxsiyyətlərarası sosial münasibətləri zənginləşdirir, şəxsiyyət və kollektiv münasibətlərinin formalaşmasına səbəb olur, şagirdlər müəyyən məqsəd ətrafında birləş bilirlər.

Şagirdlərin fəaliyyəti daxili (psixi) və xarici (fiziki) növlərə ayrıılır, lakin bunlar bir-biri ilə eləsix bağlılıq təşkil edir ki, biri digərini tamamlayır. Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinski yazırkı, barmaqların uclarından insanın təfəkkürünə gedən kiçik yaradıcılıq çayları axır. Bu çaylar yaradıcı fikrin mənbəyini qidalandırır [4, s.290]. Əllərlə təfəkkürün bu əlaqəsi onu göstərir ki, şagirdlərlə aparılan təlim prosesi, ictimai faydalı əmək, oyun, idman tədbirləri həmin kiçik “yaradıcılıq çaylarının” böyüməsinə, genişlənməsinə kömək etməlidir. Bu da onu göstərir ki, belə yaradıcılıq, məhz xarici fəaliyyət (əşyavi fəaliyyət) vasitəsilə genişlənməklə insanların, o cümlədən şagirdlərin daxili, əqli və psixi inkişafına öz müsbət təsirini göstərir.

Fəaliyyət bilavasitə məqsədlərlə bağlıdır. Məqsədin yüksək dərəcədə dərk olunması onun həyata keçirilməsi prosesini nizamlayır və ona istiqamət verir. Bu baxımdan, müəyyən fəaliyyətə başlamazdan əvvəl onun məqsədinin şagirdlər tərəfindən aydın dərk olunmasını təmin etmək olduqca vacibdir. Şagirdlərin bütün fəaliyyəti, istər təlim fəaliyyəti olsun, istər əmək fəaliyyəti müxtəlif hərəkətlərin və əməliyyatlar sisteminin həyata keçirilməsi ilə bağlıdır. Bu prosesə müəllimin istiqamət verməsi, onu idarə etməsi olduqca müüm əhəmiyyət daşıyır.

Təcrübə və tədqiqatlar göstərir ki, şagird fəaliyyətinin hər bir növü onların fəallığı, bu prosesə münasibəti ilə six bağlıdır. Daha doğrusu, onlardan asılıdır. Şagird fəaliyyətə maraq göstərisə, bu prosesə həvəslə, məqsədli şəkildə qoşulursa, xarici təsirlər vasitəsilə deyil, daxili motivləri hesabına onda iştirak edirsə, bu zaman

belə fəaliyyət nəticəyönümlü fəaliyyət kimi məhsuldar olur. Belə fəaliyyətdə şagirdin müstəqilliyi, fərdi özünəməxsusluğunu üzə çıxır, özünü göstərir. Məhz belə fəaliyyət dəyişiklik yaradır, inkişafa səbəb olur. Belə fəaliyyətin əsasında və başlangıçında isə əmək dayanır. Görkəmli rus pedaqoqu, rus elmi pedaqogikasının banisi K.D.Uşinski bu barədə yazırkı: “Əmək nəinki insanın inkişafi üçün zəruri şərtdir, həm də onun nail olduğu ləyaqətin dərəcəsini mühafizə etmək üçün lazımdır. Şəxsi əməksiz insan irəliləyə bilməz, bir yerdə dayana bilməz, o, hökmən geri getməlidir” [6, s.57]. Bu, həmçinin şagirdlər üçün də belədir. Şəxsi fəaliyyətsiz müvəffəqiyyət əldə etmək mümkün deyildir.

Şagird fəaliyyətinin məzmununda inkişaf etdirici xüsusiyyətlər olduğundan bunlar şagirdlərin bir şəxsiyyət kimi inkişaf etməsinə əsaslı təsir göstərir. Belə ki:

- müəllim-şagird və şagirdlər arasında subjekt-subyekt münasibətləri inkişaf edir;
- şagirdlərin dərkətmə fəallığı artır, dünyagörüşləri genişlənir;
- onların maraq dairələri genişlənir, intellektual inkişafa, elmi biliklərə yiyələnmə motivləri güclənir;
- əməyə, əmək adamlarına hörmət və müsbət münasibət inkişaf edir, bütün maddi nemətlərin əmək vasitəsilə yaradıldığı dərk edilir;
- həyata və əməyə estetik münasibət inkişaf edir, uşaqlarda müsbət əhval-ruhiyə, əməyə yaradıcı münasibət formalaşır;
- sağlam həyat tərzinə maraq artır;
- şəxsiyyətin sosiallaşmasına səbəb olur, şagirdlərdə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq və vətəni qorumaq hisləri güclənir;
- kommunikativ bacarıqlar və şəxsiyyətlərə münasibətlər inkişaf edir.

Pedaqogika elmi sübut edir ki, sosial məqsədi olan bütün fəaliyyət növləri müəyyən inkişafetdirici və tərbiyəvi imkanlara malikdir. Əsas məsələ bu potensial imkanların üzə çıxarılması və təlim-tərbiyə prosesində onlardan düzgün istifadə edilməsidir. Yəni şagird fəaliyyətinin bütün növləri – dərs, əmək, oyun, idman və s. bir-biri ilə əlaqələndirilməklə inkişafa və tərbiyəvi istiqamətə yönəldilməlidir. Görkəmli pedaqoq A.S.Makarenko bu haqda yazırkı: “Əmək, onuna yanaşı gedən təhsil, siyasi və ictimai tərbiyə

olmadan tərbiyəvi fayda vermir, bitərəf bir proses olur. Siz adamı kefiniz istədiyi qədər işlədə bilərsiniz, lakin ona siyasi və əxlaqi tərbiyə verməzsınızsə, o əmək heç bir müsbət nəticə verməyən sadəcə bitərəf proses olub qalar” [3, s.156]. Şagird fəaliyyətinin digər növləri də belədir. Əgər şagirdlər tərbiyəvi istiqamətə yönəldilmirsə, onların tərbiyəvi imkanlarından səmərəli istifadə edilmirsə, onda pedaqoji prosesin bütün funksiyaları tam olaraq yerinə yetirilməmiş qalır.

Şagird fəaliyyətinin təşkilində təhsilverənlərin üzərinə böyük məsuliyyət düşür. Təhsilverənlər, ilk növbədə, şagirdlərə fəaliyyətin (bu istər təlim fəaliyyəti olsun, istərsə də əmək, fərqi yoxdur) zəruriliyini, mahiyyətini, insan şəxsiyyətinin formallaşması üçün əhəmiyyətini başa salmalı, onlara dərk etdirməlidirlər. Təlimin və dərsdənkənar tərbiyəvi tədbirlərin vasitəsilə həyata keçirilən belə dərketmə prosesindən sonra onlarda müxtəlif fəaliyyət sahələrinə maraq və motivlərin formallaşdırılmasına nail olunmalıdır. Təcrübə göstərir ki, pedaqoji fəaliyyət prosesində bunların olmaması şagirdlərdə əməyə müsbət münasibət formallaşmasına heç də əhəmiyyətli təsir göstərə bilmir. Ona görə də müəllim təlim və dərsdənkənar prosesin imkanlarından səmərəli istifadə etməklə, şagirdlərin təlim və əmək fəaliyyətinə maraq və meyilin formallaşmasına ciddi fikir verməlidir. Görkəmli rus psixoloqu A.N.Leontyev bu haqda yazdı ki, hətta obyektiv olaraq cəmiyyət üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən fəaliyyət şagirdlər üçün “şəxsi məna” daşıdır, onlara müsbət təsir göstərməyəcəkdir [8].

Təcrübə sübut edir ki, təhsil də, əmək də, sosial münasibətlər də insan üçün o zaman də-yərli olur ki, bunlar onun şəxsi münasibətlərinə çevrilsin, şəxsiyyətin fəaliyyət motivi bu münasibətlərə uyğun olsun. Bunun üçün şagirdlərin maraq, meyil və motivlərini inkişaf etdirməklə fəaliyyət növlərinin onlar üçün şəxsi məna kəsb etməsinə nail olmaq zəruridir. Belə olduqda onların bacarıq və qabiliyyətləri də inkişaf edir və formallaşır.

Şagirdləri qabil olmadıqları və ya ola bil-mədikləri işlərə (məsələn, bütün fənləri yaxşı oxuması, sevmədikləri işlərlə məşğul olması, musiqi və ya müəyyən idman növünə cəlb edilməsi və s.) məcbur etmək lazımdır. Əsas məsələ onların nəyə qabil olduğunu, nə ilə

maraqlandıqlarını, hansı sahədə daha çox fayda verə biləcəyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir. Şagirdlərə edilən pedaqoji təsir zorla deyil, onların fəaliyyətlərinin məqsədini müəyyənləşdirməyə, fəaliyyət növünü seçməyə, peşəyö-nümünü dəqiqləşdirməyə kömək etmək, istiqamət vermək və şagirdlərin bunlara hazır olduqlarını üzə çıxartmaqdan ibarət olmalıdır. Faktlar göstərir ki, şagirdlərin müəyyən bir fənn, sahə üzrə fəaliyyəti o zaman intensiv xarakter ala bilir ki, onların bu fəaliyyətə maraqları güclü olsun, bu fəaliyyət növü onların istəyini təmin edə bilsin. Əks halda, yəni onları məcbur etməklə yüksək nəticənin olacağına ümidi bəsləmək vaxtı boş yerə “xərcləməkdən” başqa bir şey deyildir.

Fəaliyyət, sadəcə, şagirdlərin boş qalmamaları, nə işləsə məşğul olması xatırınə təşkil edilməlidir. “Şagirddir, nəsə etməlidir” prinsipinə görə deyil, məqsədyönlü şəkildə, onların inkişafı, formallaşması və həyata hazırlanması məqsədi ilə təşkil olunmalı və nəticə etibarilə onlarda müəyyən keyfiyyətlərin formallaşmasına səbəb olmalıdır. Ona görə də şagird fəaliyyətinin təşkili və aparılmasında bir sıra tələblərin gözlənilməsi olduqca vacibdir. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

– *fəaliyyətin müntəzəmliyi gözlənilməli, dinamik xarakterə malik olmalı və getdikcə mürakəbləşdirilməlidir;*

– *fəaliyyət inkişafetdirici xarakterə malik olmalı və şagirdlərin intellektual, psixi, mənəvi və fiziki inkişafını təmin edəcək səviyyədə təşkil edilməlidir;*

– *növündən asılı olmayaraq bütün fəaliyyət şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərinə, bacarıq və qabiliyyətlərinə müvafiq olmalıdır;*

– *fəaliyyət prosesində fərdi işlə kollektiv işin əlaqələndirilməsinə ciddi fikir verilməli və şagirdlərin əməkdaşlığına nail olunmalıdır;*

– *fəaliyyətin emosional fonda təşkili şagirdlərin maraq, tələbat və motivlərinə uyğun təmin edilməli, nəticəsi şagirdlərlə birlikdə müzakirə və təhlil edilməlidir və s.*

Şagirdlərin fəaliyyətinin təşkili üçün bir sıra metodlardan, vasitələrdən və texnoloji proseslərdən istifadə edilməsi zəruridir. Bunlar da öz-lüyündə şagirdlərin maraqları, istəkləri, səriştə və bacarıqları ilə uyğunlaşdırılmalı, onlarda bu və ya digər fəaliyyət növünə motivləri daha da

gücləndirilməlidir. İstifadə edilən metodlar və texnologiyalar düzgün seçilməli və müxtəlif pedaqoji tələblərə cavab verməlidir. Bu tələblər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- *seçilən metodlar, vəsitələr və texnologiyalar fəaliyyətin məqsədinə uyğun olmalı və bu məqsədin reallaşdırılmasına adekvat olmalıdır;*
- *fəaliyyət texnologiyaları şagirdlərin potensial imkanlarını üzə çıxartmağa kömək etməli və onlara uyğun olmalıdır;*
- *fəaliyyətin təşkili və aparılması texnologiyaları ümumi təhsilin məqsəd və tələblərinə cavab verməlidir;*
- *şagirdlərin təlim-təhsil fəaliyyəti təhsilalanlarda biliklərə yiyələnmək, onlarda fəal və müsbət münasibətlər yaratmaq məqsədinə xidmət etməlidir.*

Şagirdlərin iştirakçısı olduğu təlim-təhsil, eyni zamanda digər fəaliyyət növləri onları mənəvi cəhətdən zənginləşdirməyə, şəxsiyyətin keyfiyyətcə bir mərhələdən digərinə və daha yüksək mərhələyə keçməsinə, yəni inkişafına səbəb olmalıdır. Təhsilalanların intellektual cəhətdən inkişafı, şəxsiyyət tələbatlarının formallaşması, sosial-emosional və iradi keyfiyyətlərinin zənginləşməsi, dünyagörüşünün formallaşması kimi müüm vəzifələri reallaşdırılmalıdır. Onların bir şəxsiyyət kimi ətraf mühitə, təbiət və cəmiyyətə baxışlarının formallaşmasına xidmət etməlidir. Bunun baş verəsi, əlbəttə, inkişafetdirici fəaliyyətlə six bağlıdır. Başqa sözlə desək, fəaliyyət elə təşkil olunmalıdır ki, o bilavasitə inkişafetdirici xarakterə malik olsun.

Təcrübə göstərir ki, təlim prosesində tətbiq edilən müasir metodlar, texnologiyalar şagirdlərin təkcə əqli-intellektual inkişafını nəzərdə tutmamalıdır, eyni zamanda sosial-mənəvi inkişafına da xidmət etməlidir. Təlim prosesində müəllim bu istiqaməti nə qədər çox nəzərdə tutarsa və buna daha çox diqqət yetirərsə, təlimin səmərə və keyfiyyəti də bir o qədər yüksək olar. Müasir kurikulumun əsas tələbləri və prinsipləri olan şəxsiyyətönümlülük, nəticəyönümlülük, şagirdyönümlülük və integrativlik prinsipləri də kompleks halda təmin edilmiş olar [1, s.131-151].

Şagirdlərin fəaliyyət növlərinin inkişafetdirici xarakterə malik olması dərsin və digər fəaliyyət növlərinin, həm də məzmununun bu istiqamətdə təşkil edilməsini nəzərdə tutur. İnkişafyönümlü

təlim, inkişafetdirici texnologiyalar, müsbət təlim şəraiti və digər bu kimi amillər burada müüm əhəmiyyət kəsb edir. Şagirdlərlə inkişafetdirici fəaliyyətin təşkili və reallaşdırılması kompleks halda bir-biri ilə bağlı olan bir sıra texnoloji tələblərə əməl edilməsini tələb edir. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- *fəaliyyətin məqsəd və vəzifələrinin düzgün müəyyənləşdirilməsi;*
- *fəaliyyətin həyata keçirilməsi alqoritmlərin işlənib hazırlanması;*
- *fəaliyyətin sistemli şəkildə həyata keçirilməsinə nail olunması;*
- *alınmış nəticələrin düzgünlüyüünün monitorinqi və qarşıya qoyulmuş məqsədə adekvatlığının yoxlanılması.*

Məktəbin qarşısında duran ən müüm vəzifələrdən biri şagirdlərin gələcək həyat yollarının düzgün müəyyənləşdirilməsi və peşə seçiminin elmi əsaslarla həll edilməsində onlara kömək və yardımçı olmaqdan ibarətdir. Ona görə də pedaqoji prosesdə onların fəaliyyətinin bu istiqamətdə təşkili və aparılmasına ciddi yanaşılmalıdır. Bu elə bir müüm sosial problemdir ki, onun düzgün həll edilməsi insanların gələcəkdə öz peşəsindən, işindən zövq alması, işlədiyi sahədə uğur qazanması, maddi və mənəvi tələbatını ödəməsinə səbəb olduğu kimi, düzgün həll edilmədikdə isə bir çox arzuolunmaz halların meydana çıxmına səbəb olur. Ona görə də məktəbdə şagirdlərə bu sahədə düzgün pedaqoji köməklik göstərilməsi olduqca vacibdir. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu”nda təsbit olunduğu kimi, tam orta təhsil səviyyəsində təhsilalanların istedad və qabiliyyətlərinin reallaşdırılması, müstəqil həyata və peşə seçimini hazırlanması təmin olunmalıdır [5, s.29].

Şagirdlərin peşəyönümlünün düzgün həll edilməsi, onların peşə seçiməyə hazırlanması yeni problem olmasa da, həmişə aktualdır. Taleylüklü məsələ olduğundan bu problem həmişə diqqət və axtarışlar, yüksək səviyyədə həll edilməsi üçün müvafiq yollar, yeni forma və metodlar, pedaqoji texnologiyalar olmasını tələb edir. Tanınmış pedaqoq və psixoloqlardan A.S.Makarenko, E.A.Klimov, A.E.Qolomştok, A.D.Sazonov, V.F.Saxarov, V.D.Simonenko, A.P.Seyteşev, S.N.Çistyakova, Azərbaycanın pedaqoq və psixoloqlarından Ə.Ə.Əlibəyli, Z.İ.Qaralov, K.M.Məcidov, K.R.Quliyeva və

başqaları bu sahədə sistemli tədqiqat işləri aparmış və dəyərli əsərlər yazılmışdır. Dövr inkişaf etdiyindən və müasir texnologiyalar, yeni yanaşmalar yarandığından problemin yeni tələblər istiqamətində tədqiqi və dövrün tələblərinə cavab verən həlli yollarının və formalarının axtarışına ehtiyac da yaranmışdır. Lakin təəssüf hissiylə qeyd edilməlidir ki, məktəblərimizdə bu mühüm problemə münasibət heç də lazımı səviyyədə deyildir. Peşə seçmək astanasında olan yeniyetmə və gənclərə heç də elmi əsaslara söykənmiş pedaqoji köməklik göstərilmir və bu problem onların hansı fənni yaxşı oxuyurlarsa, o sahədə olan ixtisas qruplarına hazırlaşmaları ilə “həll olunur”. Bunun da nəticəsi çox vaxt peşə seçən gəncin ürəyincə olmur, yaxud da onların psixofizioloji xüsusiyyətləri ilə uzlaşmadığından ixtisaslarını dəyişmək məcburiyyətində qalırlar.

Məktəb şagirdlərin peşəyönümlünə düzgün istiqamət verməli, onlara dəstək göstərməli və həyat üçün vacib olan peşəseçmə probleminin düzgün həllinə nail olmalıdır. Məktəbdə aparılan təlim-tərbiyə işləri elə təşkil olunmalıdır ki, şagirdlərin peşə seçimi şüurlu surətdə həll edilə bilsin. Şagirdlərin fəaliyyəti onlarda hər zaman peşəyə maraq və meyillərinin inkişafına səbəb olsun. Aparılan əmək tərbiyəsi onların mənəvəi tərbiyəsi ilə əlaqələndirilsin və onların mənəviyyatının formallaşması ilə nəticələnsin.

Peşəyönümü sosial-iqtisadi, psixoloji-pedaqoji, tibbi-biooji, istehsalat-texniki tədbirlərin əsaslandırılmış sistemidir. Bu, elə şəkildə aparılmalıdır ki, nəticə etibarilə şagirdlərin peşə seçiminin elmi şəkildə reallaşmasına yardım edilə bilsin. Peşə insana sevinc və məmənunluq gətirməlidir. Ona görə də bu məsələ məktəbin təlim-tərbiyə işi sisteminde xüsusi yer tutmalıdır.

Peşənin düzgün seçilməsi, həm peşə seçənin özü, həm də cəmiyyət üçün faydalı nəticələrə səbəb olur. Şəxs öz peşəsindən, işindən məmənun olur, bu sahədə həvəslə, maraqla, yaradıcılıqla fəaliyyət göstərir, eləcə də işlədiyi sahədə əmək məhsuldarlığı da yüksək olur. Belə olduqda peşənin sosial əhəmiyyəti də artaraq, yüksəlir. Peşə insani deyil, insan peşəni yüksəldir, onu nüfuzlu edir. Bu isə onun özünün də nüfuzunun yüksəlməsinə səbəb olur.

Peşə müasir iqtisadiyyatın tələblərinə cavab verdikdə, nüfuzlu olduqda və yaradıcı xarakter

daşıdıqda onun sosial statusu da yüksək olur. Burada bir sıra digər amillər, o cümlədən əməkhaqqının qaneeidici olması da önəmlı əhəmiyyət kəsb edir. Bəzən bu amil peşə seçimini bu və ya digər dərəcədə öz təsirini elə səviyyədə göstərir ki, müəyyən hallarda seçim məsələsi bu amildən asılı olur. Bu da gələcəkdə bir sıra digər problem-lərin yaranmasına zəmin yaratmış olur. Ona görə də seçim astanasında olan gənclərin bu sahədə də müəyyən məlumatlara malik olması lazım gəlir.

Məktəblilərin peşələr haqqında geniş məlumatlı ehtiyacları vardır. Çünkü faktlar göstərir ki, peşə seçmək astanasında olan yeniyetmə və gənclərin bir çox peşə və ixtisaslar haqqında nəinki ətraflı, heç ümumi məlumatları da yoxdur. Bu da tələb edir ki, şagirdlər müasir iqtisadiyyatın tələb etdiyi bir sıra peşə və ixtisaslar, əmək obyektləri haqqında ətraflı məlumat verilsin. Bu baxımdan, peşə seçərkən şagirdlərə ixtisaslı məsləhət vermək, seçim etdikdən sonra isə yardım, himayə, dəstək və peşəyönümü üzrə işlərin sistemli aparılmasına nail olmaq lazımdır. Bu sistemin bütün komponentləri (peşə maarifi, ilkin peşə diaqnostikası, peşə məsləhəti, peşələr üzrə seçimə, sosial-peşə adaptasiyası və peşə tərbiyəsi) bu prosesdə yer almazı və biri digərini tamamlamaqla həyata keçirilməlidir [2, s.143-207].

Peşə maarifi şagirdlərin peşələr haqqında məlumat və təsəvvürlərini genişləndirməli, regionun peşə tələbatı, peşələrin sosial-iqtisadi xüsusiyyətləri və psixofizioloji tələbləri ilə onları tanış etməlidir. **Peşə diaqnostikası** şagirdlərin seçimək istədikləri peşələrin insanlara verdikləri tələblərlə onların psixofizioloji xüsusiyyətlərinin nə dərəcədə bir-birinə uyğun gəlib-gəlmədiyini müəyyənləşdirməyə xidmət etməlidir. **Peşə məsləhəti mütəxəssislər** (müəllimlər, psixoloqlar, həkimlər) tərəfindən aparılmalı, seçilən peşənin verdiyi tələblərlə onu seçən fərdin psixofizioloji xüsusiyyətlərinin müvafiq olmasını təmin etməlidir. Yaranmış və ya gələcəkdə yarana biləcək çətinliklər, maneələr haqqında məlumatlar vermək və şagirdlərin psixofizioloji xüsusiyyətləri ilə uzaşa bilən peşə və ixtisaslar haqqında məsləhətlər vermək xarakterində olmalıdır. **Peşələr üzrə seçim** xüsusi istedad və qabiliyyətlər tələb edən peşələr üzrə seçimin aparılmasını təmin etməlidir. **Peşə adaptasiyası** gəncin peşə mühitinə, fəaliyyətinə daxil olması, alışması, istehsalat sis-

temi, əmək kollektivi, əmək şəraiti, peşə xüsusiyyətlərinə uyğunlaşması və bələdləşməsi istiqamətində aparılmalıdır. *Peşə tərbiyəsi* isə şagirdlərin seçdikləri peşələrlə əlaqədar onlarla tərbiyəvi işlərin aparılması, seçilən peşəyə müvafiq peşə borcu, peşə vicdanı, peşə məsuliyyəti və s. haqqında onlarla tərbiyəvi işlərin aparılması məsələlərinin həllini tapmasına xidmət etməlidir.

Peşəyönüminin tərkib hissələri qarşılıqlı əlaqəli və bir-birindən asılıdır. Bunların bir-birindən təcrid olunmuş halda, yaxud bir neçəsinin aparılıb, birinin və ya ikisinin reallaşdırılmaması gözlənilən nəticəni verə bilməz. Bunlar o zaman öz müsbət nəticəsini göstərər ki, kompleks şəkildə aparılsın və biri digərini tamamlamış olsun.

Nəticə. Peşəyönümü işinin elmi şəkildə aparılması şəxsiyyətə azad seçim imkanı yaradır. Nəticənin həm cəmiyyət, həm də şəxsiyyətin özü üçün faydalı olması bu işlərə məktəbin pedaqoji kollektivinin diqqətlə, həssaslıqla, müntəzəm, məzmunlu və elmi şəkildə yanaşması çox vacibdir. Ona görə də məktəbdə şagirdlərin özünü dərk etməsi, öz seçimini düzgün müəyyənləşdirməsi, özünüfəallaşdırma, özünüqiyətləndirmə və özünütəsdiq ilə müşayiət olunan işlərin aparılmasına xüsusi metodika ilə yanaşılmalı və gənclərin peşə seçiminin düzgün həll edilməsində hamı maraqlı olmalıdır. Bu təkcə şəxsi məsələ yox, həm də sosial əhəmiyyətli problem olduğundan məktəbin gündəlik fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən birini təşkil etməli və ona məktəb rəhbərliyi tərəfindən nəzarət və rəhbərlik gücləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında Ümumi Təhsilin Konsepsiyası (Milli kurikulum). “Kurikulum” jurnalı, 2008, səh. 131-151.
2. İlyasov M.İ. Şagirdlərin peşə seçiməyə həzirlanması. Bakı, Elm, 2009.
3. Makarenko A.S. Seçilmiş pedaqoji əsərləri (I cild). Bakı, Maarif, 1983.
4. Suxomlinski A.V. Ürəyimi uşaqlara veri-

rəm. Bakı, Maarif, 1978.

5. “Təhsil haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, Hüquq ədəbiyyatı, 2010.

6. Uşinski K.D. Seçilmiş pedaqoji əsərləri. Bakı, Azərnəşr, 1953.

7. Дьюю Дж. Психология и методика мышления (пер. с англ). Москва, 1997.

8. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. Москва, Смысл, Академия, 2004.

M.Ilyasov

The organization of developer activities in the school and its impact on pupils' profession orientation

Absract

During the years of education, students engage in certain types of activities: educational activities, work activities, play activities, sports activities and etc. All of these have an impact on formation as a personality and on the determination of future life paths to one degree or another. Therefore, it is very important to connect that activity with the professional direction of the students and to achieve that it creates a foundation for the professional choice of young people and has a close influence on it.

М.Ильясов

Организация развивающей деятельности в школе и ее влияние на профориентацию учащихся

Аннотация

В течение учебного года учащиеся занимаются определенными видами деятельности: учебной, трудовой, игровой, спортивной и т. Все это в той или иной степени влияет на формирование его личности и определение его дальнейшей жизни.

Поэтому очень важно увязывать эту деятельность с профессиональной направленностью школьников и проводить эту работу в определенной системе.

ŞUŞA ZİYALILARININ MAARİFÇİLİK İDEYALARI VƏ PEDAQOJİ FƏALİYYƏTİ

İntiqam Cəbrayılov,

*Azərbaycan Respublikası Təhsil Institutunun
Təhsilin nəzəriyyəsi və tarixi şöbəsinin müdürü,
pedaqoji elmlər doktoru, professor, Əməkdar müəllim
e-mail: intiqamcebrayilov@mail.ru*

UOT: 371

Xülasə. Məqalədə Şuşa ziyalılarının maarifçilik ideyalarından, onların maarifçilik fəaliyyətinin məzmunundan bəhs edilir. Burada, xüsusilə XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan maarifçiliyinin başlıca istiqamətləri diqqətə çatdırılır və Şuşa ziyalılarının maarifçiliyin inkişafında rolü əsaslandırılır. Həmçinin məqalədə Şuşada doğulmuş və Azərbaycan maarifçiliyinə, təhsilinə böyük töhfələr vermiş Ə.Ağaoğlu (Ə.Ağayev), Ə.Haqverdiyev və F.Ağazadənin həyat və yaradıcılığı, onların maarifçilik fəaliyyəti faktlarla təhlil edilmiş və yekun ümumiləşdirmələr aparılmışdır.

Açar sözlər: Şuşa, ziyalılar, Azərbaycan maarifçiliyi, pedaqoji fəaliyyət, məktəb, təhsil, tərbiyə, vətəndaş, Qarabağ, inkişaf, cəmiyyət, şəxsiyyət, fanatizm, dünyəvi elmlər.

Key words: Shusha, intellectuals, Azerbaijani enlightenment, pedagogical activity, school, education, upbringing, citizen, Karabakh, development, society, personality, fanaticism, secular sciences.

Ключевые слова: Шуша, интеллигенция, Азербайджансское просвещение, педагогическая деятельность, школа, образование, воспитание, гражданин, Карабах, развитие, общество, личность, фанатизм, светские науки.

Azərbaycan məktəbi və pedaqoji fikir tarixində Şuşanın özünəməxsus yeri olmuşdur. Xüsusilə XIX yüzillikdə burada məktəb şəbəkəsi daha da genişləndirilmiş, uşaqların dini təhsili ilə yanaşı, dünyəvi təhsilinə də diqqət daha da artırılmışdır. Doğrudur, o dövrədə çar Rusiyasının təhsil sistemi, müstəmləkə sisteminin qayda-qanunları mövcud idi. Lakin belə bir şəraitdə də xalqın təhsillənməsi, böyükən nəsillərin milli ruhda tərbiyəsi demokratik fikirli insanları, maarifçi şəxsiyyətləri çox düşündürmiş və onların sayəsində bütövlükdə Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda, Şuşada maarifçilik ide-

yaları geniş yayılmışdır.

Tarixdən də məlumdur ki, çar hökumətinin hazırladığı "Cənubi Qafqazda təhsil müəssisələri haqqında qaydalar"da açıq-aşkar ruslaşdırma siyasəti aydın görünürdü. 1867-1870-ci illərdə təsdiq edilmiş "Qaydalar"da Rusiya müsəlmanlarının ruslaşdırılması məsələsi daha ciddi tələb kimi qoyulmuşdur. Lakin imperianın bütün cəhdlerinə baxmayaraq, Azərbaycanda milli demokratik fikir getdikcə genişlənir və böyükən nəsillərdə açıqfikirlilik, demokratik düşüncə, milli mədəniyyəti qorumaq, inkişaf etdirmək hissi formalaşır və möhkəmlənirdi.

Araşdırmalardan məlum olur ki, Azərbay-

canda ilk müsəlman xeyriyyə cəmiyyəti olan “Təhsilalan müsəlman uşaqlarına kömək cəmiyyəti (Cəmiyyəti-xeyriyyə)” öz fəaliyyəti dövründə (1871-1876) maarifçiliklə bağlı xeyli işlər görmüşdür. Bu cəmiyyət Bakıda yaransa da, bir çox iclaslarını Şuşada, görkəmlı şəxsiyyət Qasım bəy Mehmandarovun evində keçirirdi. Qarabağın adlı-sanlı insanları buraya gelir və cəmiyyətin iclaslarında iştirak edirdilər. Əsası Hacı Zeynalabdin Tağıyev (1838-1924) və Həsən bəy Zərdabi (1837-1907) tərəfindən qoyulan cəmiyyətin fəaliyyəti əslində bütün Qafqaz müsəlmanları üçün nəzərdə tutulmuşdur. Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926) da bu cəmiyyətin yaradılmasında iştirak etmiş və onun fəal üzvlərindən biri olmuşdur [4, 6, 8, 9].

Şuşada maarifçiliyin yayılması və inkişafında müxtəlif cəmiyyətlərin, ictimai təşkilatların üzvü olan ziyalıların xüsusi rolü olmuşdur. Bu baxımdan, Xosrov Axundov, Hüseyn Axundov, Mirzə Camal Yusifzadə, Mirzə Cabbar Vəzirov və başqalarının adlarını qeyd edə bilərik. Bu ziyalılar öz dövrünün tanınmış müəllimləri idi. Onlar “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin (tam adı: Bakı Quberniyası müsəlman əhalisi arasında savadı yayan Bakı Cəmiyyəti, fəaliyyət illəri: 1906-1918) Şuşada açdığı məktəblərdə dərs deyirdilər. Eyni zamanda onlar pedaqoji fəaliyyətlə bərabər, xalq arasında milli demokratik, maarifçilik ideyalarını yayır, uşaq və gənclərdə milli ruh, milli tərəqqi uğrunda mübarizə hissi formalaşdırırlar. Bu ziyahların məqsədyönlü fəaliyyətində XIX yüzilliyin sonu XX yüzilliyin əvvəllərində öz əməli işləri ilə diqqəti cəlb edən ayrı-ayrı təşkilatların rolü da böyük olmuşdur. Həmin təşkilatların, o cümlədən “Nəşri-maarif” Cəmiyyətinin Nizamnaməsində dini və dünyəvi tədris ocaqlarına köməklik göstərmək, öz vəsaiti hesabına bu tipli məktəbləri açmaq vəzifəsi ilə yanaşı, digər mühüm vəzifələr də qoyulurdu. Ən başlıca vəzifələrdən biri xalq içərisində maarifçilik ideyalarını yaymaq idi. Onlar uşaqların, yeniyetmə və gənclərin həyata hazırlanmasında, şəxsiyyət kimi yetişməsində təhsilin böyük rol oynadığını qeyd edir və məktəbyaşlı bütün uşaqların təhsilə cəlb olunmasına çalışırdılar.

Maarifçilərin fəaliyyətində kimsəsiz uşaqların, həmçinin Birinci Dünya müharibəsi illərində valideynlərini itirmiş türk qaçqın uşaqların təhsilə cəlb olunmasına çalışırdılar.

lərinin himayəyə alınması, onların ibtidai təhsil almalarına qayğı göstərilməsi məsəlesi də əsas yer tuturdu. Bu baxımdan, “Nəşri-maarif” Cəmiyyətinin Şuşa şöbəsinin maarifçilik xidmətləri təqdirəlayıqdır. Qeyd edək ki, “Nəşri-maarif” cəmiyyətinin şöbələrinin açılması ilə bağlı layihə Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) tərəfindən 1907-ci ildə hazırlanmışdır. Tarixi mənbələrdə 1913-cü ildə “Nəşri-maarif” Cəmiyyətinin Şuşa şöbəsinin 189 üzvü olduğu göstərilir. Onlardan 2-si fəxri, 13-ü ömürlük, 174-ü isə həqiqi üzv kimi fəaliyyət göstərmişdir [10]. 1915-ci ildə isə üzvlərin sayı xeyli artaraq (4 fəxri, 16 ömürlük, 199 həqiqi üzv) 219 nəfər olmuşdur [11]. “Nəşri-maarif” Cəmiyyətinin Şuşa şöbəsində qiraətxana da açılmışdır. Bu qiraətxana Azərbaycan dilində olan ədəbiyyatlarla (kitab, məcmuə və s.) çox zəngin idi. Cəmiyyətin üzvləri olan maarifçilər qiraətxananın qəzet və jurnallarla təmin olunmasına da xüsusi diqqət yetirirdilər. Bu məqsədlə “Nəşri-maarif” cəmiyyəti maddi vəsaitin ayrılması üçün xüsusi komissiya yaratmış, şöbənin ehtiyacları dəqiqləşdirilmiş, qəzet və jurnalların alınması üçün 100 rubl vəsaitin ödənilməsini təmin etmişdir. “Nəşri-maarif” Cəmiyyətinin xətti ilə maarifçilər Birinci Dünya Müharibəsində zərərçəkmiş, ağır vəziyyətdə yaşayan insانlara, qaçqınlara, eyni zamanda təhsil sahəsində qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsinə maddi yardımalar ayırır, xüsusilə məktəbyaşlı uşaqların, yeniyetmələrin təhsilinə xüsusi diqqət yetirir, onların geniş dünyagörüşünə malik, vətən-pərvər gənclər kimi yetişmələrinə çalışırdılar.

Mənbələrin məlumatından aydın olur ki, o dövrün ziyalıları cəmiyyətin işıqlı gələcəyini, zülmətin işığa, qaranlığın aydınlığa çevrilməsinin əsas şərtini təhsildə, maarifdə axtarmış və bu yolda ən ağır məşəqqətlərə, çətinliklərə dözmüş, millətin övladlarına həqiqi vətəndaş, millət fədaisi olmağın düzgün yollarını göstərə bilmİŞlər [1, 2, 5, 6, 7, 9]. Bu, həm də fədakarlıq nümunələridir.

Tarixdən məlumdur ki, hər zaman olduğu kimi, XX yüzilliyin əvvəllərində də millətimizə düşmən olan qüvvələr, müstəmləkəçilər xalqımızın inkişafının qarşısını almaq, milli mədəniyyətimizi, dilimizi, mənəvi sərvətlərimizi, dəyərlərimizi məhv etmək üçün çox çalışmış, lakin buna nail ola bilməmişlər. XX yüzilliyin əv-

vəllərində və sonrakı illərdə xalqımıza qarşı törendilən soyqırım hadisələri əslində qeyd etdiyimiz məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. Azərbaycan xalqı nə qədər çətin, ağır şəraitdə olsa da, o çətinliklərə, məhrumiyyətlərə dözmüş, sinə gərmiş və maarifçi ziyalıların, milli demokratik təşkilatlarda təmsil olunan milliyyətçi insanların açdığı yolla gedərək tarixi ənənələrimizi, dəyərlərimizi qorumuş, milli dövlətçiliyə sadıq şəxsiyyətlərin formalasdırılmasında böyük rol oynamışlar. Nəcəf bəy Vəzirov (1854-1926), Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) (1869-1939), Əbdürəhim bəy Haqverdiyev (1870-1933), "Şərqli" təxəllüslü Fərhad Ağazadə (1880-1931), Üzeyir Hacıbəyov (1885-1948) və digər görkəmli ziyalıların, maarifçilərin, ictimai xadimlərin fəaliyyəti, onların yaratdıqları dəyərlər, əsərlərində irəli sürdükləri ideyalar bu gün də öz aktuallığını qoruyub saxlayır və hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün örnek rolunu oynayır. Onların fəaliyyəti, yaradıcılığı əslində bilavasitə maarifçilik üzərində qurulmuşdur. Təhsil almağın, elm öyrənməyin vacibliyi barədə fikirlər onların mənəvi irsinin təməl prinsipləri kimi aydın görünür. Bu baxımdan, adlarını qeyd etdiyimiz şəxsiyyətlərin bəzilərinin maarifçilik sahəsində xidmətləri ilə bağlı nümunələrə diqqət yetirək. Onlardan biri XX əsr Azərbaycanın ictimai fikrinin görkəmli nümayəndəsi **Əhməd bəy Ağaoğludur**. Azərbaycan və Türkiyənin ictimai xadimi, siyasətçi, jurnalist, pedaqoq, yazıçı və türkoloqu Əhməd bəy Ağaoğlu (Ağayev) irsində türkçülük, islamçılıq ideyaları xüsusi yer tutur. Bu ideyaları mənimsəyən, təbliğ edən şəxs əslində milli düşüncə sahibinə çevrilir, millətsevər və vətənpərvər olur. Belə şəxsiyyətlərdə milli vətəndaşlıq təəssübkeşliyi, tarixi köklərə, mədəniyyətə bağlılıq hissi çox yüksək olur. Türkçülük, islamçılıq ideyalarının mənimsənilməsi isə ailə və məktəb tərbiyəsi ilə bilavasitə əlaqədardır. Çünkü təhsildən, tərbiyədən kənardə layiqli vətəndaş, milli və bəşəri dəyərlərə hörmət edən şəxsiyyət yetişdirmək mümkün deyildir. Bu baxımdan, Ə.Ağaoğlunun irsində, eləcə də əsərlərində əksini tapmış ideyalar, həm də pedaqoji mahiyyət daşıyır. Məlumdur ki, insanın şəxsiyyət kimi formalasdırılmasında bir sıra mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər mühüm rol oynayır. Məsələn, daxilən insanın azadlığı, özünü dərk etməsi, doğru-

çuluğu, təvazökarlığı və s. kimi keyfiyyətləri şəxsiyyət yetkinliyini şərtləndirir. Ə.Ağaoğlu bu məsələlərə xüsusi diqqət yetirir, insan təbiiyəsində bu xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını haqlı olaraq vacib sayırı. O, bu məsələ ilə bağlı "Sərbəst insanlığın şərtləri" əsərində yazırı: "Doğruluq, heysiyyət, işgüzarlıq, sadəlik, təvazö və s. vətəndaşın ruhunda bu fəzilətlər inkişaf etmişsə, o, dərhal yalan, ikiüzlülük, nökərçilik, yaltaqlıq, hiylə və s. bu kimi pis təməyüllərə qarşı çıxıb onları aradan qaldırır" [1, s.215]. Deməli, böyüməkdə olan nəsillərdə hələ uşaq yaşlarından başlayaraq, ən zəruri mənəvi keyfiyyətlərin aşınması, formalasdırılması vacibdir. Belə olan təqdirdə yaş artdıqca, sinifdən-sinfə keçdikcə məktəblilərdə özündərk, özünənim hissi də güclənir və mənəvi keyfiyyətlərin insan şəxsiyyəti üçün nə qədər əhəmiyyətli olduğuna möhkəm əminlik yaranır. Bu hiss və düşüncələrlə yaşıyan təhsilalan təbii ki, zaman keçdikcə daha mükəmməl xarakterə sahib olmaq imkanları əldə edir, özünü daim inkişaf etdirir və beləliklə də cəmiyyətə daha çox töhfələr verə bilir.

Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafında xüsusi xidmətləri olan şəxsiyyətlərdən biri də Şuşada doğulmuş, Şuşa Real Məktəbinin məzunu, Sankt-Peterburq Yol Mühəndisləri Universitetində təhsil almış, eyni zamanda universitetin "Şərq fakültəsi"nin dinləyicisi olmuş **Əbdürəhim bəy Haqverdiyevdir**. Araşdırımlar göstərir ki, onun əsərlərinin məzmunu maarifçilik ideyaları ilə zəngindir. Görkəmli ədib cəmiyyətdə baş verən neqativ halların əsas səbəblərini təhsilə, elmə, maarifə ciddi yanaşılmamasında, uşaqların dünyəvi təhsilə cəlb edilməsindəki eti-nasızlıqda və dini fanatizmdə görürdü. O, haqlı olaraq avamlıq, cəhalət, xurafat və mövhumatçılığı xalqın inkişafını ləngidən, cəmiyyəti batıqlığa sürükləyən maneə sayırı. Ə.Haqverdiyev uşaqların təlimində köhnə metodlardan əl çəkməyi, cəmiyyətin tələblərinə uyğun yeni metodlardan istifadə etməyi, yaşadığı mühitdən, dünyadakı proseslərdən baş çıxara bilən insan yetişdirməyin vacibliyini dönə-dönə qeyd edir, məktəb təhsilinə, dünyəvi elmləri öyrənməyə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun əsərlərində, həm də qızların, qadınların təhsili məsələsi də öz əksini tapmışdır. XX yüzilliyyin əvvəllərində Hacı Zeynalabdin Tağıyev qızlar üçün məktəb açanda

Ə.Haqverdiyev bu işin xalqın həyatında böyük rol oynayacağını qeyd edir, bu xeyirxah əməlləri alqışlayırırdı. Məlumdur ki, o zaman cəmiyyətin problemlərindən biri də qızların vaxtından əvvəl ailə qurmağa məcbur edilməsi, azyaşlı qızların zorla ərə verilməsi məsələsi idi. Təhsil almayan, ailə həyatına hazır olmayan, yetkinlik yaşına çatmayan qızlara qarşı bu hərəkətlər sağlam, geniş dünyagörüşünə malik gənclərin yetişdirilməsi imkanlarını məhdudlaşdırırdı. Bütün bunları yaxşı dərk edən yazıçı əsərlərində uşaqların təhsil və tərbiyəsini ailənin, məktəbin, cəmiyyətin başlıca vəzifələrindən sayırdı. “Dağılan tifaq”, “Kimdir müqəssir”, “Ac həriflər”, “Qadınlar bayramı”, “Ağac kölgəsində”, “Kamran” və digər dram əsərlərində, eləcə də hekayə və publisistik məqalələrində ədib cəmiyyətin mənəvi saflığı problemini ön plana çəkərək insanlığa xas olan ali dəyərləri təbliğ etmiş və əslində insan konsepsiyası yaratmışdır. Məhz bu konsepsiyanın mahiyyətində, həm də pedaqoji ideyaların olması Ə.Haqverdiyev yaradıcılığının maarifçilik xüsusiyyətlərini geniş şəkildə təqdim etməyə imkan verir.

Araşdırımlar göstərir ki, Ə.Haqverdiyev bədii yaradıcılıqla yanaşı, həm də müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş, eyni zamanda teatr tamaşalarına rejissorluq etmişdir. Bu da onun maarifçilik fəaliyyətinin çoxşaxəliliyinin göstəricisi kimi qeyd edilə bilər. O, fədakar, milli təəssübəş, milli ruhlu bir müəllim olaraq daim vətənpərvər nəsillərin yetişməsinə çalışmış, şagirdlərinə torpağa, yurda, vətənə bağlılıq hislərini aşılmışdır.

Şuşada doğulmuş və ömrünü maarifçiliyə həsr etmiş ziyalılardan biri də **Fərhad Ağazadədir**. Onun da fəaliyyəti çoxşaxəliliyi ilə diqqəti cəlb edir. Bəzən “Şərqli” təxəllüsü ilə çıxış edən Fərhad Ağazadə (1880-1931) dövrünün tanınmış pedaqoqlarından olmuş, həm də əlifba isləhatçısı, mətbuat tarixçisi, publisist kimi böyük xidmətlər göstərmişdir. O, Azərbaycanın mədəniyyət, ədəbiyyat, dilçilik tarixinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Hələ uşaq yaşlarından öz istedadı ilə diqqət çəkən F.Ağazadə, əvvəlcə Şuşa şəhər məktəbində, sonra Zaqqafqaziya Müəllimlər Seminariyasında təhsil almışdır. Təhsilini bitirdikdən sonra o, Xaldanda, Şuşada, Gorusda, Gəncədə müəllimlik fəaliyyəti ilə məşğul olmuş,

müxtəlif məktəblərdə işləmiş, daha sonra Bakıda rus-Azərbaycan və “Səadət” məktəblərində çalışmışdır. 1906-cı ildə Qafqaz müsəlman müəllimlərinin Birinci və 1907-ci ildə İkinci Qurultayının keçirilməsində böyük fəallıq göstərmiş, hər iki qurultayın katibi olmuşdur. F.Ağazadə öz həmkarları – M.Mahmudbəyov, S.Əbdürəhmanbəyov, S.Axundov, A.Talibzadə və A.Əfəndizadə ilə birgə “İkinci il” adlı dərslik tərtib etmiş (1908) və bununla da Azərbaycan dili və ədəbiyyatının inkişafına böyük töhfələr vermişdir. O, dərslik və dərs vəsaitləri tərtib olunarkən ən çox diqqət yetirilməsi vacib olan məsələlər sırasında uşaqların yaş və inkişaf xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasını, məzmunun sadə və anlaşıqlı dildə yazılmasını, qəliz və mürrəkkəb ifadələrdən uzaq olmasını xüsusi qeyd edirdi. Yazarının maarifçilik fəaliyyətində əlifba isləhatı ilə bağlı fikir və düşüncələri də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. O, hələ 1906-cı ildə ərəb əlifbasının latin qrafikali əlifba ilə əvəz edilməsi üçün çox çalışmış, yeni əlifba layihəsini tərtib etmiş, lakin çarizmin müstəmləkə rejimi bu ideyaların həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə F.Ağazadə dövlətin rəsmi orqanı olan “Azərbaycan” qəzetində ardıcıl olaraq məqalələrlə çıxış etməyə başlayır. O, məktəblərin ağır vəziyyətdə olduğunu dilə gətirir və xalqın xoşbəxt gələcəyini təhsildə, elmdə görürdü. Deyirdi ki, “məktəbimizin halı çox pərişan olduğu üçün də müalicəyə möhtac bir çox dərdləri var” [3].

1920-ci ildən sonrakı dövrdə F.Ağazadə Azərbaycanda əlifba isləhatının keçirilməsində yaxından iştirak edir. O, Yeni Türk Əlifbası Azərbaycan Komitəsinin üzvü seçilir. Həmin dövrdə mətbuatda çıxış edərək ərəb əlifbasının türk dilinə nə üçün yaramadığını əsaslandırır, türk xalqlarının dilində səslərin nisbi münasibətinin öyrənilməsi, yazı qaydalarında mümkün ixtisarlar və s. məsələlərlə bağlı elmi fikirlərini diqqətə çatdırır. F.Ağazadə hələ o zaman latin qrafikali əlifbanın ən böyük nəzəriyyəcilərindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Hətta onun əleyhdarları da bu qənaətdə idilər. Bu da onun nə qədər böyük nüfuz sahibi, ictimai xadim, dəyərli tədqiqatçı alım, pedaqoq-dilçi olduğunu bir daha təsdiqləyir.

Azərbaycan xalqı hər zaman belə şəxsiyyətləri yad edir, xatirəsini əziz tutur, onları heç

vaxt unutmur və unutmayaçaq. Onların maarifçilik fəaliyyəti xalqımızın yoluna işiq saçmış, böyük nəsillərin milli ruhunun formallaşmasında böyük rol oynamışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, Şuşada doğulan və ömrünü maarifçiliyə, təhsilə, elmə həsr edən insanların sayı həqiqətən çoxdur. Onların hər birinin yaratdığı mənəvi-mədəni irs xalqımızın milli sərvəti kimi qiymətlidir. Hər birinin həyatı, fəaliyyəti, ömür yolu ayrıca tədqiqat mövzusu kimi daha geniş araşdırılmalı, cəmiyyətə verdikləri töhfələr böyüməkdə olan nəsillərə çatdırılmalıdır. Çünkü milli maarifçilik, pedaqoji fikir, təhsil tarixi, həm də milli mənəviyyat tarixidir.

Nəticə. Məqalənin məzmununda əksini tapmış ideyalar pedaqoji fikir tarixinə aid dərslik və dərs vəsaitlərinin hazırlanması üçün əhəmiyyətlidir. Ali məktəblərdə “Pedaqogika tarixi”, “Azərbaycan pedaqoji fikir tarixi” fənlərinin tədrisində, elmi-pedaqoji seminarlarda, problemlə bağlı tədqiqatların aparılmasında məqalədən elmi mənbə kimi istifadə oluna bilər. Bundan əlavə, elmi araşdırmalar göstərdi ki, Azərbaycanda maarifçiliyin inkişafında Şuşa ziyalılarının böyük xidmətləri olmuşdur. Onların maarifçilik ideyaları və pedaqoji fəaliyyəti Azərbaycan xalqının mənəvi xəzinəsi kimi çox dəyərlidir. Təhsil almaq, elm öyrənmək, geniş dünyagörüşünə malik şəxsiyyət olmaq, milli şürur, milli ruh formalasdırmaq, vətəni, milləti sevmək, özünü inkişaf etdirmək və s. kimi ideyaların təbliği Şuşa ziyalılarının, o cümlədən nümunə olaraq təqdim etdiyimiz Ə.Ağaoğlu (Ağayev), Ə.Haqverdiyev, F.Ağazadə yaradıcılığında və pedaqoji fəaliyyətində əsas yer tutmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağaoğlu Ə. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Şərq-Qərb, 2007, 392 səh.
2. Ağayev Ə.Ə. Fərhad Ağazadənin pedaqoji görüşləri. Bakı, Maarif, 1987, 122 səh.
3. Ağazadə F. Bakıda xalq məktəbləri müdirlərinin yığıncağı. “Azərbaycan” qəzeti, №66, 1918.
4. Cəbrayılov İ.H. Şuşa şəhərinin tarixi və onun tədrisi məsələləri. ARTİ-nin Elmi əsərləri. cild 89, №3, 2022, səh.136-142.
5. Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası. Bakı, Şərq-Qərb, 2008, 320 səh.
6. Çingizoğlu Ə. Qarabağda maarif. Bakı,

Zərdabi LTD, 2013, 288 səh.

7. Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri (2 cild-də). I cild, Bakı, Lider, 2005, 504 səh.
8. Əhmədov H.M. Azərbaycan məktəb və pedaqoji fikir tarixi. Bakı, Elm və təhsil, 2014.
9. Məmmədova N.Ə. XX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan milli-ictimai təşkilatlarının maarifçi fəaliyyəti. Bakı, Təhsil, 2016, 272 səh.
10. “Sədayi-həqq” qəzeti, №14, 19 yanvar 1914.
11. Gəzətə “Bakı”, №219, 6 oktyabrya 1916.

I.Jabrayilov Shusha intellectuals' enlightenment ideas and pedagogical activities

Abstract

The article talks about the educational ideas of Shusha intellectuals and the content of their educational activities. Here, especially, the main directions of Azerbaijani enlightenment from the end of the 19th century to the beginning of the 20th century are highlighted and the role of Shusha intellectuals in the development of enlightenment is substantiated. Also in the article, the life and creativity of A. Aghaoglu (A. Ağayev), A. Hagverdiyev and F. Aghazade, who were born in Shusha and made great contributions to Azerbaijan's enlightenment and education, and their educational activities were analyzed with facts and final summaries were made.

И.Джабраилов Просветительские идеи и педагогическая деятельность шушинской интеллигенции

Аннотация

В статье говорится о просветительских идеях Шушинской интеллигенции и содержании их просветительской деятельности. Здесь особо выделяются основные направления азербайджанского просвещения с конца 19 века до начала 20 века и обосновывается роль Шушинской интеллигенции в развитии просвещения. Также в статье с фактами и фактами проанализированы жизнь и творчество А.Агаоглу (А.Агаева), А.Ахвердиева и Ф.Агазадева, родившихся в Шуше и внесших большой вклад в просвещение и образование Азербайджана, их просветительская деятельность были сделаны окончательные выводы.

MƏKTƏBDƏ ŞAGİRD-ŞAGİRD VƏ ŞAGİRD-MÜƏLLİM ARASINDAKI KONFLİKTLƏRİN (MÜNAQİŞƏLƏRİN) PSİKOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Elxan Bəylərov,
Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstututunun
Psixologiya və xüsusi təhsil şöbəsinin müdürü,
psixologiya elmləri doktoru
e-mail: el_4444@mail.ru

Aynur İskəndərova,
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji
Universitetinin doktoranti
e-mail: aynuriskenderova@inbox.ru

UOT: 159.9; 37

Xülasə. Məqalədə şagird-şagird, şagird-müəllim arasında yaranan münaqişələrin psixoloji xüsusiyətləri müzakirə olunur. İlk olaraq münaqişə nədir, onun elmi əsərlərdə necə izah olunduğu təhlil edilir, pedaqoji münaqişənin mahiyyəti açıqlanır. Həmçinin pedaqoji münaqişələrin aşağı səviyyələrindən olan şagird-şagird, şagird-müəllim münaqişələrinin yaranma səbəblərini araşdırmaq məqsədi ilə şagird və valideynlərlə aparılan sorğuların nəticələri təhlil edilərək yaranan münaqişələrin aradan qaldırılması yolları göstərilir.

Açar sözlər: münaqişə, pedaqoji münaqişə, şagirdlərarası münaqişə, şagird-müəllim münaqişəsi, pedaqoji münaqişənin səbəbləri.

Key words: conflict, pedagogical conflict, conflict between students, student-teacher conflict, causes of pedagogical conflict.

Ключевые слова: конфликт, педагогический конфликт, конфликт между учениками, конфликта ученик-учитель, причины педагогического конфликта.

Ümumtəhsil müəssisələri təhsil sisteminin ən vacib hissəsidir. Məktəblərdəki təhsilin səviyyəsi ölkənin gələcəyini müəyyən edir. Müasir dövrdə cəmiyyətin ümumi tələbatlarını ödəmək üçün lazımı ixtisas sahələrinin yaradılması və bu ixtisas sahələrində tətbiqi vacib olan texnologiyanın istifadə olunması təhsilin dəyərini əvvəlki dövrlərə nisbətən daha da artırılmışdır. Məktəblər də bu tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynayır. Belə vacib vəzifəsi olan məktəblərin çox təəssüf ki, özünün bir sıra problemləri vardır. Bu problemlərdən biri də pe-

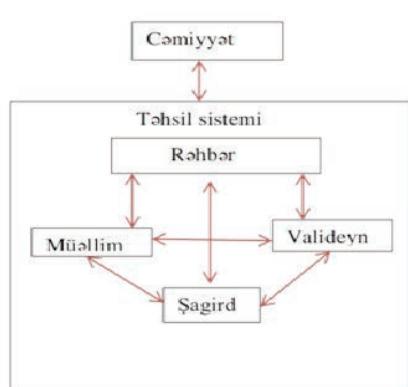
daqoji kollektivdə yaranan konfliktlərdir ki, buna “pedaqoji konfliktlər” deyilir.

İlk olaraq “konflikt” sözünün mənasını və mahiyyətini nəzərdən keçirək. “Konflikt” (münaqişə) latin dilində “bir-birinə vurmaq” mənasını və rən “conflictus” sözündən yaranmışdır [1, s.245]. Elmi ədəbiyyatlarda “Münaqişə” konflikt anlayışı fərqli şəkildə izah olunur. Onlardan bir neçəsini xatırladaq: “bir qrupun digər qrupun maraqlarının aid hər hansı məsələyə neqativ münasibəti olanda və bu münasibəti başa düşən andan qarşı tərəfin reaksiyası” [2, s.10]; “münaqişə anlayışını tədqiq edən elmi əsərlərin təhlili onu

göstərir ki, “münaqışə” anlayışının dəyişməz tərkib hissəsi əksər hallarda iki müxalif fikirlərin toqquşmasıdır” [3, s.16]; “münaqışə iki və daha çox insan arasında müxtəlif səbəblərdən yaranan anlaşılmazlıqdır” [4, s.395]; “münaqışə insanların və ya qrupun hər hansı bir seçim qarşısında qalaraq, qərar verməkdə çətinlik çəkməsidir” [5, s.28]; “münaqışə hər hansı problem üçün təpilən həll yollarından birini seçərkən yaranır” [6, s.99] və s. Psixoloji mənada münaqışə isə insanlar arasındakı ziddiyətlərə və bu ziddiyətlərin kəskin emosional vəziyyətdə həlli cəhdinə əsaslanan ünsiyyət növüdür. “İnsanlar arasında ziddiyətlər” dedikdə, onların məqsədlərində, motiv və yönənliliklərində, münasibət və davranışlarında özünü göstərən ziddiyətlər başa düşülür [7, s.178].

Məktəbdə yaranan münaqışələr pedaqoji münaqışələrdir və çoxcəhətlidir. **Pedaqoji münaqışə nədir?** Pedaqoji münaqışə S.V.Bankinanın fikrincə, hər hansı problemin aradan qaldırılması zamanı subyekt-subyekt arasındaki mənfi emosional fonda yaranan münaqışənin kəskinləşməsinin təzahürü kimi qəbul edilə bilər [8, s.11-12]. Beləliklə, pedaqoji konfliktin dairəsi təhsil prosesi, konflikt subyektləri isə təhsil iştirakçılarıdır. Bundan başqa, konflikt zamanı yaranan emosional fon mənfi xarakter daşıyır.

Pedaqoji münaqışələr şaquli və üfüqi komponentlərdən ibarət 3 səviyyədə özünü göstərir. **Birinci** səviyyə cəmiyyətə təhsil sistemi arasında yaranan münaqışə, **ikinci** səviyyə rəhbər-müəllim, rəhbər-valideyn, rəhbər-şagird arasında yaranan münaqışə, **üçüncü** səviyyə isə müəllim-şagird, müəllim-valideyn, valideyn-şagird arasında yaranan münaqışələri əhatə edir. Bunu sxematik olaraq aşağıdakı kimi təsvir etmək olar (**Şəkil 1**).

Şəkil 1. Pedaqoji münaqışələrin şaquli və üfüqi komponentləri

Pedaqoji münaqışələrin özünəməxsus aşağıdakı xüsusiyyətləri vardır:

- *Pedaqoji kollektiv qarşısında ümumi məqsəd durur, lakin məqsədin reallaşması ilə bağlı baxışlarda, vasitə və metodlarda fikir ayrıılıqları müşahidə olunur. Ona görə də burada baş verən ziddiyətlər antagonist (barışmaz) səciyyə daşıdır, kollektivin səyi ilə onları həmişə aradan qaldırmaq olar.*

- *Pedaqoji prosesdə məktəb rəhbərləri və müəllimlərdə müəyyən tənzimləmə (ustanovka) əsasında şagirdlərin davranış tərzi ilə bağlı bəzi gözləmələr formalaşır. Şagirdlərin davranış və münasibətləri buna uyğun gəlmədikdə, müəllim kəskin reaksiya verir, vəziyyəti tezliklə dəyişməyə tələsir, əvəzində isə sözəbaxımlıq və itaət yerinə şagirdlərdən etiraz, bəzən kobudluq görür.*

- *Pedaqoji fəaliyyətdə qarşılıqlı münasibətlər başqalarının – müəllim və şagirdlərin iştirakı ilə baş verir. Qarşı tərəf və iştirakçılar göstərilən təsirləri, görülən tədbirləri çox vaxt düzgün başa düşmür; ədalətsizlik kimi qəbul edirlər. Deyilən sözlərin və edilən təsirlərin mahiyyəti və motivlərinin dərk olunmasındaki müxtəliflik qarşılıqlı anlaşılmazlıq doğurur və qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə təsir göstərir.*

- *Pedaqoji prosesdəki əsəbilik, yorğunluq, gözlənilməz vəziyyətlər məktəb rəhbərləri və müəllimlərdə müəyyən gərginliyə, ünsiyyətdə səhvlərə, hövsələsizliyə, şagirdlərin ünvanına əsassız iradılara gətirib çıxarır, şagirdlərdə incilik yaradır.*

- *Pedaqoji münaqışa iştirakçılarının müxtəlif sosial statusu (direktor, müəllim, şagird) onların münaqışədəki müxtəlif davranış və münasibətini şərtləndirir.*

- *Məktəb rəhbərinin, müəllimin peşə mövqeyi münaqışənin həllində təşəbbüsü ələ almağı və formalasın şəxsiyyət kimi şagirdin marağını əsas götürməyi tələb edir.*

- *Məktəb rəhbəri və müəllimin münaqışənin həllindəki hər cür səhvləri digər şagirdləri əhatə edən yeni münaqışaya şərait yarada bilər.*

- *Pedaqoji fəaliyyətdə münaqışələrin qarşısını almaq onları həll etməkdən asandır [7, s.180-181].*

Məqalənin əsas tədqiqat obyekti müəllim-şagird və şagird-şagird arasında yaranan münaqışələrdir. Öncə demək istəyirəm ki, müəllim-şagird münasibətləri insan şəxsiyyətini forma-

laşdırın münasibətlər sistemindən biridir. Dərs ilinin ilk günlərindən etibarən müəllim və şagirdlərdə bir-birləri haqqında müəyyən təsəvvürlər yaranır. Bu təsəvvürlər sonralar dəyişə də bilər, eyni qala da bilər. Bu təsəvvürlərin yaxşı olması və ya pisdirsə, yaxşıya doğru dəyişilməsi üçün əsas iş müəlliminin üzərinə düşür. Çünkü hər hansı bir şagird haqqında pedaqoji kollektivdə müəyyən fikir yaranan, məhz həmin müəllimdir.

Müəllimin peşəkar fəaliyyətində əsas məsələlərdən biri də onun şagird şəxsiyyətinin sosiallaşmasındaki roludur. Sosiallaşma şagirdlərin həyatı bilik, bacarıq və vərdişlər qazanmalarında mühüm funksiyaya malik olduğundan və pedaqoji prosesin müvəffəqiyyətinə nəzərə çarpaçaq dərəcədə müsbət təsir göstərdiyindən müəllimin ona xüsusi diqqət yetirməsi olduqca vacibdir. Müəllim şagirdlərin müəyyən sosial biliklərə, əməli bacarıq və vərdişlərə, həmcinin sosial həyatın qəbul olunmuş müəyyən qayda və qanunlarına yiylənmələrində iştirak edir. Bu keyfiyyətlərin ötürücüsü və daşıyıcısı kimi şagirdlərlə ünsiyyətdə olur, onların bir şəxsiyyət kimi formalışmasına təsir göstərir [9, s.104-105]. Bu baxımdan, müəllim-şagird münasibətlərinin pozitiv istiqamətdə dəyişilməsi, onlar arasında baş verən münaqışlərin səbəblərinin araşdırılması, həll olunması yollarının axtarılması dövrün əsas məsələlərindən biridir.

Müəllim-şagird münaqışləri onlar arasında ki ünsiyyət prosesində rəsmi və qeyri-rəsmi münasibətlərin pozulmasına, birgə fəaliyyət zamanı psixoloji narahatlığın yaranması və artmasına, stress nəticəsində somatik və psixi xəstəliklərin inkişaf etməsinə, təlim fəaliyyətinin səmərəliliyinin azalmasına, şagirdlərin mənfi münasibətlərinin fənnə ötürülməsinə səbəb olur. Bununla belə, yaranan konfliktlər təhsil prosesində normal qəbul edilməlidir, çünki bu problem müvəffəqiyyətlə həll olunarsa, konflikt iştirakçılarının şəxsi inkişafına kömək edə bilər [10, s.224].

Müəllim-şagird arasındaki münaqışların səbəbi nədir? Bu suali cavablandırmaq üçün bəzi elmi mənbələrə diqqət yetirsək, səbəblər haqqında müəyyən təsəvvürə malik olabilərik. Ümumiyyətlə, müəllimin məktəb daxilində bütün hərəkət və davranışlarını şagirdlər izləyir, onun haqqında müəyyən təsəvvürlərə malik olurlar. Şagirdlər, məhz əldə etdiyi təsəvvürlər əsa-

sında da müəllimlə münasibət qururlar. Bu baxımdan, müəllim məktəb daxilində öz rolunu layiqincə, pedaqoji səriştəliklə yerinə yetirməlidir.

Müəllim şagirdlərlə münasibətində, xüsusilə davranışlarına diqqət etməlidir. Müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən müəllimlərin bəzi davranışlarını aşağıdakı kimi göstərmək olar:

- müəllimlərin şəxsi maraq və dəyərlərinin çox hissəsini şagirdlərlə paylaşması;
- müəllimlərin məktəbdən kənar həyatını əks etdirən vəziyyətlərlə bağlı şərhəri;
- müəllimlik roluna bürünərək, şəxsi hislərini və reaksiyalarını şagirdlərlə paylaşmaması, ancaq təlim vəzifəsini yerinə yetirməsi [11, s.76].

A.A.Nikolayeva müəllim-şagird arasındakı konfliktlərin əsas səbəbini vurgulayaraq yazır: “Müəllimin şagirdin daxili aləmini düzgün başa düşməməsi, ədalətsiz cəzalar verməsi, kobudluq etməsi, təhdid və təhqirlərdən istifadə etməsi bu cür münaqışlərin yaranmasına səbəb olur” [12, s.9].

Müəllim-şagird arasında yaranan konfliktlərin səbəblərini türkiyəli professor Dilek Gözütok “Öğretmenliğimi geliştiriyyorum” kitabında belə qeyd etmişdir: Müəllimlərin şagirdləri aşağılaması, müəllimlərin şagirdlərin münasibət və davranışlarını həmişə tənqid etməsi və müəllimlərin şagirdlərin qazandığı uğurlarını və müvəffəqiyyətlərinə dəyərləndirməməsi və ya onlardan fəxrlə danışmaması konfliktlərə səbəb olur [13, s.201].

Müəllim-şagird arasında yaranan münaqışların səbəblərindən biri də hər iki tərəfin gözləntilərinin fərqli olmasıdır. Bu mövzuda tədqiqat aparan türkiyəli araşdırıcılar Cevat Celep ve Salih Erdoğan “Orta öğretimde olumlu öğretmen-öğrenci ilişkileri” adlı məqalələrində öz tədqiqat nəticələrini göstərmişdilər. Tədqiqatın nəticələrindən biri də odur ki, pedaqoqların müəllim-şagird arasındakı pozitiv münasibətlərin yaranmasında şagirdlərin gözləntilərinə uyğun davranış sərgilədiklərini düşündüyü halda, şagirdlər müəllimlərin davranışlarını gözləntilərinə uyğun olmadığını düşünürler [14, s.19].

Müəllimlərin şagirdləri ilə six və dəstəkləyici münasibət qurduğu zaman, onlar məktəbdə özünü daha güvənlə və daha bacarıqlı hiss edir, yaşıları ilə daha yaxşı münasibət qurur və akademik nailiyyətlər əldə edirlər. Ona görə də yaranan konfliktlər aradan qaldırılmalı, müsbət psixoloji iqlim yaradılmalıdır. Müəllim-şagird ara-

sında yaranan münaqişənin konstruktiv həll olunmasında cavabdeh olan müəllimdir. Ona görə də müəllim münaqişəni həll etmək səriştəsinə yiyələnməli, lazım olan şəxsi və peşəkar keyfiyyətlərini inkişaf etdirməlidir. İlk növbədə, repressiv və avtoritar davranışları kənara qoymalı, münaqişənin həlli üçün şagirdə təsir üsullarını öyrənməli, münaqişənin səbəblərini araşdırmaq və təhlil etmək bacarıqlarına yiyələnməli, empatiya qurmağı bacarmalıdır [15, s.198].

Sagird-şagird münaqişəsi məktəbdə yaranan pedaqoji münaqişələrdən biridir. Belə münaqişələrdə yaranan ziddiyətlər daha çox yeniyetməlik yaş dövründə olan şagirdlər arasında rast gəlinir. Onların hamısı bu və ya digər dərəcədə rol gözləmələri şagirdlərin, xüsusilə yoldaşlıq haqqında təsəvvürləri ilə bağlıdır. Bu sahədə nisbətən sadə təsəvvürlərə, nəinki kiçikyaşlı məktəbli, həm də məktəbəqədər yaş dövründə təsadüf olunur. Yeniyetməlik yaşı dövründə isə yoldaşlığın əhəmiyyəti xüsusilə artır. Yoldaş və dostla ünsiyyət yeniyetmənin psixi həyatının emosional sahəsinə çevirilir. Yoldaşlıq normaları da, məhz bu yaşda yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlərinin inkişafında həllədici rol oynayır. Bu normalar yeniyetmələrin qarşılıqlı münasibətlər sistemində çox vaxt elə sərt ölçülərlə özünü göstərir ki, mütəxəssislər onları hüquq terminləri ilə “yoldaşlıq kodeksi” adlandırırlar.

“Yoldaşlıq kodeksi”nin məzmununa aşağıdakılardan daxildir: bir-birinə hörmət etmək, səmimi və sədaqətli olmaq, nəyin bahasına olursa olsun, yoldaşın tərəfini saxlamaq, ona kömək etmək və s. Əgər kimsə öz yoldaşına kömək etmirsə, biclik edirəsə, ondan nəyi isə gizlədirəsə, egoistlik edirəsə, birinci olmağa, əmr verməyə, yoldaşlarının rəyi ilə hesablaşmamağa, hansı yolla (söz, qüvvə və s. ilə) olursa olsun, onu alçaltmağa çalışırsa, xəbərçilik edirəsə, bunların hamısını yeniyetmələr “yoldaşlıq kodeksi” normaları ilə qiymətləndirirlər, bir-birlərindən narazı qalırlar, inciyirlər, sözləşirlər, beləliklə də şagird kollektivində öz-özünə konfliktlər əmələ gəlməyə başlayır [15, s.248].

Şagirdlər arasında yaranan münaqişələrin profilaktikası üçün öncə müsbət psixoloji iqlim yaradılmalıdır. Sinifdə əlverişli psixoloji iqlimin formalasdırılması və qorunması yolları aşağıda verilmişdir:

- sinif şagirdlərini bir ideya ətrafında birləşdirəcək və onların əsasında ümumi işləri təşkil edəcək ümumi ortaq maraqları tapmaq;
- sinif ənənələrini formalasdırmaq, ümumtəhsil ənənəvi işlərdə iştirak etmək;
- əlamətdar hadisələrlə bağlı üçün kollektivlə birlikdə tədbirlər keçirmək;
- hər bir şagirddə sinfinin həyatına emosional daxil olmaq istəyi yaratmaq;
- məktəbdəki şagirdlərin rahatlığını artırmaq;
- müəllimlər və şagirdlər arasında sabit, müsbət əlaqələrin qorunması üçün şərait yaratmaq;
- ünsiyyət və əməkdaşlıq bacarıqlarını inkişaf etdirmək;
- qrup üzvlərinin empatik qabiliyyətlərini, digər insanların bilik qabiliyyətini və ehtiyaclarını, onlara qarşı tolerant münasibətləri inkişaf etdirmək [15, s.176].

Onu da qeyd edək ki, məqalənin mövzusunu araşdırmaq məqsədi ilə şagirdlər və müəllimlər arasında 3 sualdan ibarət sorğu hazırlandı. İki sual açıq tipli olsa da, bir sualda münaqişə yaranan 21 səbəb verilərək, bu səbəblərdən yaranan münaqişələrin rastgəlmə tezliyini 0-5 balla dəyərləndirmələri istənildi. Aşağıda verilən sualların cavablarına əsasən araşdırıldı:

1. Şagirdlər arasında konflikt nə üçün yaranır?
2. Aşağıda şagirdlər arasında yaranan münaqişələrin səbəbləri verilmişdir. Bu səbəblərdən yaranan münaqişələrin rastgəlmə tezliyini 0-5 balla dəyərləndəndirin.
3. Sizcə, müəllimlə şagirdin arasında hansı hallarda münaqişə yaranır?

Sorğu VI, VII, VIII, IX siniflərdə, ümumi 198 şagird və 73 müəllim arasında aparılmışdır. Nəticələr kompüter programı (IBM SPSS 23 programı) əsasında təhlil olunmuşdur. Əvvəlcə şagirdlərin cavabları qruplaşdırılmış kodlanmışdır. Qruplaşdırma zamanı aşağıdakı cavablar üstünlük təşkil etmiş, digər cavablar isə məna baxımdan bu cavablara yaxın olduğu üçün qruplaşdırılmış cavablara daxil edilmişdir. Şagirdlərin birinci açıq tipli verilən sualın cavablarının siyahısı və faiz göstəriciləri **1-ci cədvəldə** verilmişdir.

Cədvəl 1. Şagirdlərə görə konflikt necə yaranır?

Səbəblər	Sayı	Faizlə (%)
Fikirlərin üst-üstə düşməməsi	73	36.9
Yer üstündə	3	1.5
Testi köçürmək	4	2.0
Düşünmədən danışma	2	1.0
Zarafatlaşma	27	13.6
Özünü üstün görmə	6	3.0
Güç göstərmə	7	3.5
Qruplaşma	6	3.0
Hörmətsizlik	11	5.6
Bir-birini dinləməmək	7	3.5
Söyüş, təhqir	10	5.1
Qısqanlıq	6	3.0
Əşyalara zərər vermə	5	2.5
Qız (oğlan) üstündə	2	1.0
Sataşma	29	14.6
Cəmi	198	100.0

Güründüyü kimi, şagirdlər arasında yaranan münaqişə səbəbləri ilə bağlı şagirdlərin verdiyi cavablar arasında ən çox faiz göstəricisi (36,9%) “fikirlərin üst-üstə düşməməsi” cavabına aiddir. Digər üstünlük təşkil edənlər arasında “sataşma” (14,6%)

və “zarafatlaşma” (13,6%) kimi cavablar var.

İkinci sualın cavablarının faiz göstəriciləri isə **2-ci cədvəldə** verilmişdir. Cədvəldən göründüyü kimi, şagirdlər arasında yaranan münaqişələrin səbəbləri arasında ən çox faiz göstəricilərinə malik “yerli-yersiz gülüşmələr” (55,1%), “əl zarafatları” (54%), “təhqir etmə, söymə” (46,5%), “qruplaşma” (42,9%), “şər atma” (40,4%) kimi cavablardır. Ən az rast gəlinən səbəblər arasında isə yüksək faiz göstəricilərinə sahib “əşyaları paylaşmama” (56,1%), “yer üstündə” (39,4%), “əşyalara zərər vermə” (36,9%), “təhdid etmə” (34,8%) kimi cavablardır.

Üçüncü sualın cavablarının faiz göstəriciləri **3-cü cədvəldə** verilib. Cədvələ əsasən demək olar ki, şagirdlərə görə şagird-müəllim arasında yaranan münaqişələrin əsas səbəbləri müəllimin davranışlarıdır: “müəllimin qışkırması” (17,2%), “müəllimin söyməsi” (15,7%), “müəllimin düzgün başa düşməməsi” (15,7%), “müəllimin şagirdi alçatması” (10,6%).

Cədvəl 2. Şagirdlərə görə onlar arasında yaranan münaqişənin səbəblərinin rastgəlmə tezliyinin cavabları

№	Şagirdlər arasında nə üçün konflikt yaranır?	Rast gəlinmə tezliyi (%)					
		0	1	2	3	4	5
1.	Təhqir etmə, söymə	4	5.6	11.6	19.7	12.6	46.5
2.	Ləqəb qoyma	13.1	9.6	26.8	19.2	9.1	22.2
3.	Paxılılıq, qısqanlıq	24.2	9.1	17.7	10.6	11.1	27.3
4.	Şikayət etmə	10.1	13.6	9.6	19.2	14.6	32.8
5.	Əl zarafatları	3	6.1	4.5	10.6	21.7	54
6.	İcazəsiz əşyalardan istifadə	26.3	18.2	12.1	16.7	8.6	18.2
7.	Lağ'a qoyma	16.2	2	9.6	24.7	14.6	32.8
8.	Dərsdə diqqəti yayındırma	10.1	8.1	22.2	9.6	23.2	26.8
9.	Yer üstündə	39.4	23.2	13.6	7.1	7.6	9.1
10.	Əşyalara zərər vermə	36.9	26.3	16.7	10.6	4	5.6
11.	Şər atma	15.2	10.6	10.6	13.6	9.6	40.4
12.	Qruplaşma	8.6	5.6	7.6	20.7	14.6	42.9
13.	Əşyaları paylaşmama	56.1	5.6	11.6	15.2	2.5	9.1
14.	Təhdid etmə	34.8	11.6	8.6	17.2	11.1	16.7
15.	Yerli-yersiz gülüşmə	7.1	4.5	8.6	11.6	13.1	55.1
16.	Günahlandırma	18.2	17.2	21.7	15.2	12.6	15.2
17.	Lazımsız səhəbetlər	17.2	9.6	7.6	21.2	9.1	35.4
18.	Fikirlərin üst-üstə düşməməsi	17.7	11.1	15.2	14.1	14.6	27.3
19.	Özünü başqalarından üstün görmə	21.7	8.1	6.1	14.1	12.6	37.4
20.	Xarakter	14.1	8.6	12.6	15.2	17.7	31.8
21.	Şaiyə yaymaq	19.2	11.6	10.1	15.7	10.6	32.8

Cədvəl 3. Şagirdlərə görə müəllimlə şagird arasında yaranan konfliktin səbəbləri

Səbəblər	Sayı	Faizlə (%)
Müəllimin fiziki zorakılığı	6	3.0
Müəllimin söyməsi, təhqir etməsi	31	15.7
Müəllimin düzgün başa düşməməsi	31	15.7
Müəllimin qışqırması	34	17.2
Müəllimin alçatması	21	10.6
Müəllimin şər atması	8	4.0
Müəllimin qiyməti kəsməsi	21	10.6
Şagirdin dərs buraxması	2	1.0
Müəllimin kobudluq etməsi	13	6.6
Sagirdin dərsə gecikməsi	10	5.1
Şagirdin dərsdə iştirak qaydalarını polduğu halda	11	5.6
Müəllimin ayrı seçkiliyi	10	5.1
Cəmi	198	100.0

Eyni sorğunu müəllimlər arasında da apardıq. **4-cü cədvəldə** nəticələr göstərilmişdir. Müəllimlərə görə şagirdlər arasında yaranan konfliktlərin əsas səbəbləri “söyüş, təhqir” (23,3%), “zorakılıq” (16,4%) və “qruplaşma”dır (12,3%).

Cədvəl 4. Müəllimlərə görə, şagirdlər arasında konflikt necə yaranır?

Səbəblər	Sayı	Faizlə (%)
Xarakter xüsusiyyətləri	7	9.6
Yer üstündə	1	1.4
Summativ zamanı köçürmə	3	4.1
Zarafatlaşma	6	8.2
Özünü üstün görmə	5	6.8
Zorakılıq	12	16.4
Qruplaşma	9	12.3
Təhqir	17	23.3
Qısqanlıq	6	8.2
Ləqəb qoyma	7	9.6
Cəmi	73	100.0

5-ci cədvəldə müəllimlərə görə şagirdlər arasında yaranan münaqişələrin səbəblərinin rastgelmə tezliyinin cavabları göstərilmişdir. Nəticələrə baxsaq görərik ki, ən çox faiz göstəricisi olan münaqişə səbəbləri arasında “el zarafatlari” (58,9%), “yerli-yersiz gülüşmələr” (54,8%), “təhqir etmə, söymə” (52,1%), “lazımsız səhbətlər” (47,9%), “xarakter” və “lağa qoyma” (43,8%) kimi cavablar verilib.

Cədvəl 5. Müəllimlərə görə şagirdlər arasında yaranan münaqişələrin səbəblərinin rastgelmə tezliyi

№	Şagirdlər arasında nə üçün konflikt yaranır?	Rastgelmə tezliyi (%)					
		0	1	2	3	4	5
1.	Təhqir	1.4	6.8	11	6.8	21.9	52.1
2.	Ləqəb qoyma	16.4	9.6	16.4	11	19.2	27.4
3.	Paxilliq, qısqanlıq	11	9.6	6.8	11	19.2	42.5
4.	Şikayət etmə	4.1	11	13.7	12.3	26	32.9
5.	Əl zarafatları	1.4	4.1	5,2	8.5	21.9	58.9
6.	Əşyalardan icazəsiz istifadə	20.5	16.4	12.3	15.1	16.4	19.2
7.	Lağa qoyma	13.7	1.4	8.2	20.5	12.3	43.8
8.	Dərsdə diqqəti yayındırma	5.5	11	19.2	9.6	30.1	24.7
9.	Yer üstündə mübahisə	38.4	24.7	19.2	9.6	2.7	5.5
10.	Əşyalara zərər vermə	42.5	19.2	23.3	9.6	4.1	1.4
11.	Şər atma	9.6	8.2	5.5	19.2	13.7	43.8
12.	Qruplaşma	4.1	5.5	2.7	19.2	11	57.5
13.	Əşyaları paylaşmama	52.1	6.8	16.4	19.2	1.4	4.1
14.	Təhdid etmə	37	8.2	9.6	11	13.7	20.5
15.	Yerli-yersiz gülüşmə	1.5	1.2	19.2	8.2	15.1	54.8
16.	Günahlandırma	15.1	9.6	11	9.6	23.3	31.5
17.	Lazımsız səhbətlər	11	2.7	6.8	26	5.5	47.9
18.	Fikirlərin üst-üstə düşməsi	6.8	15.1	19.2	16.4	16.4	26
19.	Özünü başqlarından üstün görmə	12.3	6.8	5.5	16.4	19.2	39.7
20.	Xarakter	2.7	2.7	13.7	20.5	16.4	43.8
21.	Şaiya yaymaq	8.2	8.2	12.3	16.4	27.5	27.3

6-ci cədvəldə müəllimlərə görə müəllim-şagird arasında yaranan münaqişə səbəblərinin faizləri göstərilib. Müəllimlərə görə müəllim-şagird arasında yaranan münaqişənin əsas səbəbləri “şagirdlərin dərsdə iştirak qaydalarını pozması” (16,4%), “şagirdin dərsə laqeyd yanaşması” (15,1%), “şagirdin düzgün davranış qaydalarına riayət etməməsi” və “şagirdin dərsdə iştirak etməməsi”dir (12,3%).

Cədvəl 6. Müəllimlərə görə müəllim-şagird arasında yaranan münaqişənin səbəbləri

Səbəblər	Sayı	Faiz (%)
Müəllimin fiziki zorakılığı	1	1.4
Müəllimin təhqir etməsi	4	5.5
Şagirdin dərsdə diqqəti yayındırma cəhdleri	5	6.8
Şagirdin düzgün davranış qaydalarına riayət etməməsi	9	12.3
Şagirdin dərsdə laqeyd vanasıması	11	15.1
Şagirdin məktəbə gəlib-getməyi önəmsiz hesab etməsi	6	8.2
Müəllimin qiyməti ilə razi qalmaması	4	5.5
Şagirdin dərsdə iştirak etməməsi	9	12.3
Müəllimin kobudluğu	2	2.7
Şagirdin dərsdə gecikməsi	8	11.0
Şagirdin dərsdə iştirak qaydalarını pozması	12	16.4
Müəllimin emosional tükenməsi	2	2.7
Cəmi	73	100.0

Nəticə. Aparılan sorğu nəticələrini analiz etdikdən sonra məlum olur ki, baş verən müəllim-şagird, şagird-şagird arasında yaranan münaqişələrə müəllimlərin və şagirdlərin münasibətlərində fərqliliklər var. Müəllim-şagird arasında yaranan münaqişələrin səbəblərinə verilən cavablar arasında müəllimlər şagirdlərin mənfi davranışlarını əsas götürdüyü halda, şagirdlər, tam əksinə, müəllimlərin mənfi davranışlarını münaqişənin əsas səbəbi kimi göstərir. Buna səbəb, müəllim-şagird münasibətlərinin düzgün qurulmaması, bir-birlərini başa düşməmələri, münaqişə yarandığı halda həllinə yönəlmış səylərin göstərilməməsi ola bilər. Şagird-şagird arasındaki münaqişələrə verilən cavablar arasında da fərqliliklər özünü göstərir. Çünkü müəllimlər şagirdlərin arasında yaranan münaqişələri yalnız kənardan müşahidə edir, yaranan problemlərin həlli üçün fərdi söhbətlər aparmır, belə söhbətlər aparsa da, söhbət zamanı istifadə etdiyi sözlər tənqidli xarakter daşıyır. Belə olduğu halda, şagirdlər baş verən hadisələrin əsas səbəbini müəllimlərdən gizlədir, demək istəmirlər.

Pedaqoji münaqişələrin qarşısını almaq, baş verən münaqişələrin düzgün həll yollarını müəyyən etmək həm pedaqoji kollektivin fəaliyyətinin səmərəliliyini artırmaq, həm də şagirdlərin akademik göstəricilərini yüksəltmək məqsədi ilə

aşağıdakı təklifləri vermək istərdik:

1. Pedaqoji münaqişələrin ümumilikdə əsas həlli yollarından biri məktəbdə müsbət psixoloji iqlimi formalaşdırmaq və inkişaf etdirməkdir. Bu vəzifə isə təhsil müəssisələrində fəaliyyət göstərən məktəb psixoloqlarının üzərinə düşür. Məktəb psixoloqu pedaqoji münaqişələrin qarşısını almaq üçün əvvəl pedaqoji münaqişələrin psixoprofilaktikasını aparmalıdır. Sonra hər hansı yaranan münaqişələrin həllində rəhbər, müəllim və valideynlərin dəstəyini almalıdır, yəni onlarla birlikdə işləməlidir.

2. Pedaqoji kollektivə, xüsusilə müəllim və rəhbərlərə pedaqoji konfliktin yaranma səbəblərini aradan qaldırma yollarına dair seminarlar, təlimlər keçirilməlidir.

3. Pedaqoji münaqişələr yalnız aşkar şəkildə olmur, həmçinin gizli davam edən münaqişələr də olur. Məhz belə münaqişələri aradan qaldırmaq üçün ilk növbədə, onu müəyyən etmək lazımdır. Müəyyən etmək üçün metodikalar hazırlanmalıdır. Məsələn, artıq Türkiyədə “Müəllim-şagird münasibətinin qiymətləndirilməsi” (Öğrenci-ögretmen ilişi ölçüge) adlı metodika hazırlanub [17, s.67-82]. Bu sahədə xarici təcrübədən faydalanaq məqsədə uyğundur.

4. Şagird-şagird arasında münaqişələrin yaranma səbəblərindən biri olan fikirlərin üst-üstə düşməməsinin qarşısını almaq üçün şagirdlərə səmərəli ünsiyyət bacarıqları aşılamaq lazımdır. Bunun üçün məktəb psixoloqu şagirdlərlə tərinqlər keçirə bilər.

5. Müəllimlərin emosional tükenmişlik sindromundan əziyyət çəkmələri məktəb münaqişələrinin səbəblərindən biridir. Belə müəllimləri müəyyən etmək və lazımi psixoloji dəstək vermək məktəb psixoloquğun fəaliyyət istiqamətlərindən biri olmalıdır.

6. Ümumiyyətlə, pedaqoji münaqişələrə münasibət dəyişilməlidir. Bunu yalnız insanlara mənfi təsir kimi deyil, həm də inkişafetdirici stimul kimi dəyərləndirmək lazımdır. Çünkü baş verən hər münaqişəyə konstruktiv yanaşaraq onlar üçün fərqli həll yolu tapıldıqca, bu, insanların, ümumilikdə ünsiyyət və münasibət sisteminin inkişafına səbəb olur.

ƏDƏBİYYAT

- Cowie A. Oxford Advanced Learner's Dictionary. Great Britain, Oxford University Press, 1989.

2. Harper C.E. The Conflict management styles, strength of conflict management Self-Efficacy, and moral development levels of school counselors. ProQuest Information and Learning Company Utah, 2004, 157 p.
3. Гришина Н.В. Психология конфликта. 2-е изд., СПб, Питер, 2008, 544 с.
4. Koçel T. İşletme yöneticiliği: organizasyonlarda çalışma ve yönetimi. İstanbul, BETA Basım Yayım Dağıtım, 1993, 759 s.
5. Demirtaş H., Güneş H. Eğitim yönetimi ve denetimi sözlüğü. Ankara, Anı Yayıncılık, 2002, 243 s.
6. Başaran İ. Eğitim yönetimi. Nitelikli okul. Ankara, Feryal Matbaası No:4, 2000, 232 seh.
7. İsmixanov M.A., Bəxtiyarova R.Ə. Məktəbin idarə edilməsi (pedaqoji institut və universitet tələbələri üçün dərs vəsaiti). Bakı, 2012, 236 s.
8. Баныкина С.В. Педагогическая конфликтология: состояние, проблемы исследования и перспективы развития. Современная конфликтология в контексте культуры мира. Москва, УРСС, 2001, 457 с.
9. İlyasov M.İ. Müəllim peşəkarlığı və pedaqoji səriştəliliyin müasir problemləri (monografiya). Bakı, Elm və təhsil, 2018, 208 s.
10. Голынчик Е.О., Елеференко Д.П., Липатов С.А., Несмеянова Р.К. Восприятие учениками и учителями конфликтных ситуаций, возникающих между ними в образовательной среде. Московский Государственный Университет имени М.В.Ломоносова, Москва, Россия Человеческий Капитал, 2020, №12 (144), 223-236 с.
11. Jones V.F., Jones L.S. Comprehensive Classroom management: Creating communities of support and solving problems (Fifth Edition). Boston, Allyn & Bacon, 1998.
12. Степанова О.С., Николаева А.А. Исследование конфликтологической компетентности педагогов в контексте оптимизации комфортности и безопасности образовательной среды. Педагогика и просвещение, 2019, №2, с. 66-76.
13. Gözütok F.D. Öğretmenliğimi geliştiriyyorum. Ankara, Siyasal kitabevi, 2000, 262 seh.
14. Celep C., Erdoğan S. Orta Öğretimde Olumlu Öğretmen-Öğrenci İlişkileri. Eğilim ve Bilim, 2002, Cilt 27, sayı 124, 13-22 s.
15. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya (dərslik). Bakı, Qapp-Poliqraf Korpurası, 2003, 356 s.
16. Dake J.A., Price J.H. and Telljohann J.K. The nature and extent of bullying at school. Journal of Scholl Health, 2003, 73 (5), pp.173-181.
17. Ası D.Ş., Karabay Ş.O. Öğrenci-öğretmen ilişiki ölçüği-kısa formunun türkçe'ye uyarlanması. Ege Eğitim Dergisi, 2018, 19 (1), 67-82 s.

E.Baylarov, A.Iskandarova
Psychological nature of conflicts (disputes)
between pupil- pupil and pupil-teacher
at school

Abstract

The article explores the psychological characteristics of conflicts between student-student and between student-teacher. Initially, what is the conflict and how it is explained in scientific works is analyzed. Then, the essence of pedagogical conflict, which is a type of conflict, is explained in the article. At the same time, the reasons of student-student, student-teacher conflicts, which are one of the lower levels of pedagogical conflicts, are discussed. The results of surveys conducted with students and parents are analyzed in order to investigate the reasons. In the end, the ways of conflict resolution were indicated.

Э.Бейляров, А.Искандерова
Психологическая природа конфликтов
между учениками и учеником-учителем
в школе

Аннотация

В данной статье рассматриваются психологические особенности конфликтов между учениками и учителями, а также между самими учащимися. В первую очередь приводятся объяснения того, что представляют собой конфликты и анализируются их интерпретация в научных трудах. С целью исследования причин возникновения педагогических конфликтов начиная с низших уровней отношений таких как ученик-ученик, ученик-учитель проведен анализ опросов, взятых у учеников и их родителей. В конце приводятся способы разрешения подобных конфликтов.

PEDAQOJİ PROSESDƏ MÜƏLLİMİN ROLU

Sevil Bəhrəmova,

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin

Ümumi tarix və tarixin tədrisi texnologiyası kafedrasının müəllimi,

tarix üzrə fəlsəfə doktoru

e-mail: sevil_behremova@mail.ru

UOT: 37

Xülasə. *Pedaqoji proses müəllim tərəfindən reallaşdırılır və təlim-tərbiyənin məzmununu nəzərə alaraq, müxtəlif pedaqoji vasitələrdən istifadə etməklə müəllimlə təhsilalanlar arasında xiüsüsi təşkil olunmuş qarşılıqlı əlaqədir. Məqalədə, məhz pedaqoji prosesin tamlığı, onun reallaşdırılması, müəllimin fəaliyyəti və vəzifələri, qarşıya qoyulan öhdəliklər, şəxsiyyətin formalasdırılması və inkişafi, təhsilalanların vəzifələri, öyrənmə prosesinə qoşulması və istənilən nəticənin əldə edilməsi üçün səmərəli fəaliyyətin qurulması məsələlərinə toxunulur.*

Açar sözlər: pedaqoji proses, müəllim fəaliyyəti, təlim və tərbiyə, öyrənmə məqsədi, pedaqoji sistem.

Key words: pedagogic process, teacher activity, training and education, learning goal, pedagogical system.

Ключевые слова: педагогический процесс, педагогическая деятельность, обучение и воспитание, цель обучения, педагогическая система.

Təhsil sistemi sosial institutlardan biri olduğundan onun inkişafi elmi-texniki və sosial tərəqqinin mahiyyətinə və nailiyyətlərinə görə cəmiyyətin dəyişən tələbatları ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Müasir ictimai inkişafın dinamikası insan həyatının və fəaliyyətinin bütün sahələrində – elm və texnikada, iqtisadiyyat və siyasətdə, təhsil və mədəniyyətdə, istehsalın təşkilində və onun idarə edilməsində sürətli və dərin dəyişikliklərlə səciyyələnir. Eyni zamanda təhsil ən mühüm sosial institutlardan biri kimi, həm də cəmiyyətin dəyişən məqsəd və tələblərinə uyğun olaraq, yüksək texnologiyaların hazırlanması və tətbiqi ilə daim inkişafa tabedir. Təhsil sisteminin dövrün sosial çağırışlarına reaksiyası avtomatik olaraq deyil,

dolayı yolla, müəyyən ətalətlə fərqlənən ictimai rəyin və müəllimlərin, ictimai və dövlət xadimlərinin fəaliyyətinin inkişafi prosesində baş verir.

İnsan cəmiyyətinin inkişafi sosial təcrübənin nəsildən-nəslə davamlılığını nəzərdə tutur. Sosial təcrübənin ötürülməsi müxtəlif yollarla baş verə bilər. Bununla belə təcrübə göstərir ki, ən böyük effekt insanın özünün bu prosesdə fəal iştirakı ilə ətrafdakı reallığı dərk etməyə, mənimseməyə və dəyişdirməyə yönəlmış yaradıcılıq fəaliyyətinə daxil edildikdə əldə edilir.

Müasir həyat insanın qarşısına bir neçə əsas istiqaməti müəyyən edən vəzifələr qoyur. Onlardan ən əhəmiyyətlişi *aqli, emosional, əxlaqi, fiziki inkişaf, habelə fərdi-şəxsi inkişaf və mədəni tərbiya* vəzifəlidir. Bu taktiki məqsədlərin fəal

şəkildə həyata keçirilməsi strateji vəzifələrin real və səmərəli həllinə, şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına – vahid pedaqoji prosesin ümumi məqsədini həyata keçirməyə imkan verəcəkdir. Müasir elmin, o cümlədən yerli filosof və psixoloqların, müəllim və fizioloqların, hüquqşünasların və genetiklərin nailiyyətləri göstərir ki, yalnız sosial mühitdə, məqsədyönlü təhsil prosesində insanın sosial davranışına dair programlar hazırlanır, insan şəxsiyyət kimi formalaşır. Şəxsiyyətin inkişafının sosial şərtlənməsi konkret tarixi xarakter daşıyır. Lakin şəxsiyyətin ictimai-tarixi formalaşması ictimai münasibətlərin passiv əksi deyil. Sosial münasibətlərin həm subyekti, həm də nəticəsi kimi çıxış edən şəxsiyyət məqsədyönlü fəaliyyət prosesində həm ətraf mühiti, həm də özünü şüurlu şəkildə dəyişdirərək fəal sosial hərəkətləri ilə formalaşır. Məhz bu prosesdə insanda başqasının yaxşılığına doğru ən vacib ehtiyac formalaşır. Təlimin təşkilinə verilən tələblər, eləcə də pedaqoji prosesin tamlığı və onu həyata keçirmək üçün dəstəkverici, stimullaşdırıcı, inkişaf-yönümlü və təhsilalanyönümlü təhsil sistemi öz aktuallığını qoruyub saxlayır.

Pedaqoji proses – cəmiyyətin və fərdin özünün tələbatının ödənilməsini təmin edən pedaqoji vəzifələrin həyata keçirilməsinə yönəldilmiş, təhsil və tərbiyənin məzmununu nəzərə alaraq, müxtəlif pedaqoji vasitələrdən istifadə etməklə, müəllimlə təhsilalalar arasında xüsusi təşkil olunmuş qarşılıqlı əlaqədir. P.Kapttere, A.İ.Pinkeviç, Y.K.Babanski və başqa müəllimlər göstərmişlər ki, bu konsepsiya prosesin bütün mürəkkəbliyini və hər şeydən əvvəl onun əsas fərqləndirici xüsusiyyətlərini – bütövlük və ümumiliyi əks etdirmir. Bütövlük və icma əsasında təhsil, tərbiyə və inkişafın vəhdətinin təmin edilməsi pedaqoji prosesin əsas mahiyyətini təşkil edir [12, s.5]. L.S.Viqotskinin qeyd etdiyi kimi, “elmi nöqtəyinən nəzərdən müəllim yalnız sosial təhsil mühitinin təşkilatçısı, onun hər bir təhsilalalarla qarşılıqlı əlaqəsinin tənzimləyicisi və nəzarətçisidir”. Bu yanaşma təhsil prosesinin qurulmasında cəmiyyətin rolunu və şəxsiyyətin inkişafında böyüküyən insanın genotipinin yerini qiymətləndirmək üçün metodoloji yanaşma ilə uyğun gəlir [20, s.19].

Pedaqoji proses 5 element kimi təqdim olunur:

- öyrənmə məqsədi (niyə öyrətmək lazımdır);
- təhsil məlumatlarının məzmunu (nə öyrədilməlidir);

- tədris metodları, pedaqoji ünsiyyət vasitələri (necə öyrədilməlidir);
- təhsilverən;
- təhsilalan.

Pedaqoji prosesi müəllim yaratdır. Bu proses harada baş verirsə, onu hansı müəllimin yaratmasından asılı olmayaraq, onun strukturu aşağıdakı kimidir:

- məqsəd;
- prinsiplər;
- məzmun;
- metodlar;
- vasitələr;
- formalar.

Hədəf müəllim və təhsilalaların səy göstəridiyi pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin son nəticəsini əks etdirir. Məqsədlərə çatmaq üçün əsas istiqamətləri müəyyən etmək nəzərdə tutulmuş prinsiplərdir. Pedaqoji prosesin dinamizmi onun 3 strukturunun qarşılıqlı təsiri ilə əldə edilir: ***pedaqoji, metodiki və psixoloji***.

Metodoloji struktur yaratmaq üçün məqsəd bir sıra vəzifələrə bölünür, onlara uyğun olaraq, müəllim və təhsilalaların fəaliyyətinin ardıcıl mərhələləri müəyyən edilir. Pedaqoji prosesin pedaqoji və metodoloji strukturları bir-biri ilə üzvi şəkildə bağlıdır [25]. Pedaqoji prosesin psixoloji strukturunda 3 psixoloji alt strukturu ayırd etmək olar: ***idrak prosesləri, öyrənmək üçün motivasiya və gərginlik***.

Pedaqoji prosesin “hərəkətə keçməsi” üçün idarəetmə lazımdır. Pedaqoji idarəetmə məqsədə uyğun olaraq pedaqoji vəziyyətin, proseslərin bir vəziyyətdən digərinə köçürülməsi prosesidir [1, s.201]. İdarəetmə prosesinin komponentləri aşağıdakılardır:

- məqsədin qoyulması;
- informasiya dəstəyi (təhsilalaların xüsusiyyətlərinin diaqnostikası);
- təhsilalaların məqsədi və xüsusiyyətlərdən asılı olaraq tapşırıqların tərtib edilməsi;
- məqsədə çatmaq üçün fəaliyyətlərin layihələndirilməsi və planlaşdırılması;
- layihənin icrası;
- icranın gedışatına nəzarət;
- tənzimləmə;
- ümumiləşdirmə [2, s.33].

Pedaqoji proses sosial əhəmiyyətli vəzifələri yerinə yetirmək üçün həyata keçirilir. Bu prosesin spesifikliyi ondan ibarətdir ki, bir qrup pe-

daqoqların işi ilə digər qrup pedaqoqların işi bir-ləşərk iştirakçılar arasında bir növ münasibət – pedaqoji qarşılıqlı əlaqə yaradır. Tərbiyə müəllimlərin və müdavimlərin subyektiv-obyektiv hərəkətləri vasitəsilə müəyyən bir məqsədə nail olmaq üçün baş verən pedaqoji prosesdir. İnsanın şəxsiyyət kimi onun sosial ideala uyğun formalaşması pedaqoji prosesdən kənardə düşünülə bilməz (“tərbiyə prosesi” anlayışı sinonim kimi işlədir) [9, s.57]. Pedaqoji proses tədris, tərbiyə və inkişaf vəzifələrini həll etməyə yönəldilmiş müəllim və təhsilalanların xüsusi təşkil edilmiş qarşılıqlı əlaqəsidir. Başqa sözlə, pedaqoji proses təhsilin, tərbiyənin (dar – xüsusi mənada) vəhdətini təmin etməklə geniş mənada, təhsilin həyata keçirilməsinin vahid prosesi kimi başa düşür.

Pedaqoji proses sosial prosesdir. Cəmiyyətin sosial sıfarişi pedaqoji prosesin əsas məqsədində – insanların qarşısına qoyulan vəzifələrin uğurla həllinə hərtərəfli hazırlanmasını təmin etməkdə ifadə olunur. Pedaqoji prosesdə məqsədyönlü şəkildə təşkil edilmiş fəaliyyətlər (təhsil, idrak, oyun, istehsalat, bədii və yaradıcılıq və s.) pedaqoqlar və təhsilalanlar arasında ünsiyyət yolu ilə həyata keçirilən sosial təcrübənin ötürülməsi və aktiv mənimənilməsinin təhsilə sistemli təsiri var.

Pedaqoji prosesin müəyyənədici komponentləri təhsilin, tərbiyənin və şəxsi inkişafın dəyişdirilməsinin daxili proseslərini müəyyən edən təhsil və tərbiyə prosesləridir. Öz növbəsində, təhsil və tərbiyə prosesləri bir-biri ilə əlaqəli müəyyən proseslərdən – təhsil və onun qarşılıqlı əlaqəsindən, eləcə də bundan irəli gələn özünü-tərbiyə prosesindən ibarətdir.

Pedaqoji prosesin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- *informasiya (təhsilalanların təhsili);*
- *təhsil (təhsilalanların şəxsi dəyişməsi).*

Pedaqoji prosesin dinamikası, pedaqoji prosesdə bütün sonraki dəyişikliklərin miqyası əvvəlki mərhələdəki dəyişikliklərin miqyasından asılıdır. Əvvəlki nailiyyətlər nə qədər yüksək olarsa, yekun nəticə də bir o qədər əhəmiyyətlidir. Bu isə o deməkdir ki, pedaqoji proses müəllimlər və təhsilalanlar arasında inkişaf edən qarşılıqlı əlaqə kimi tədricən, “addım-addım” xarakteri daşıyır. Bu, qanuna uyğunluq qanununun nəticəsinin təzahürüdür: bəzi təhsilalanların ümumi nailiyyətləri, kimininsə aralıq nəticələri daha yüksəkdir.

Pedaqoji prosesdə şəxsi inkişaf fərdin inkişafına kömək edir. Şəxsi inkişafın sürəti və əldə edilmiş səviyyəsi irsiyyətdən, təhsil və təhsil mühitindən, təhsil fəaliyyətinə daxil edilməsindən, istifadə olunan pedaqoji təsir vasitələri və üsullarından asılıdır.

Tədris prosesinin idarə edilməsi. Pedaqoji təsirin effektivliyi pedaqoqlar və müəllimlər arasında əks-əlaqənin intensivliyindən, təhsilalanlar üzərində düzəldici tədbirlərin miqyasından, eləcə də xarakteri və əsashlılığından asılıdır.

Pedaqoji proses bir sistemdir və hər sistem kimi onun da müəyyən strukturu vardır. Struktur bu sistemdə elementlərin (komponentlərin) yerləşməsi, eləcə də onlar arasındaki əlaqələrdir. Əlaqələri başa düşmək çox vacibdir, çünki pedaqoji prosesdə nə ilə necə əlaqəli olduğunu bilməklə bu prosesin təşkili, idarə edilməsi və keyfiyyətinin yüksəldilməsi problemini həll etmək mümkündür. Pedaqoji prosesin komponentləri – məqsəd və vəzifələr, təşkili və idarə edilməsi, həyata keçirilmə üsulları və nəticələrdən ibarətdir.

Pedaqoji prosesin nümunələri obyektiv, əsas və təkrarlanan əlaqələrdir. Pedaqoji proses kimi mürəkkəb, böyük və dinamik bir sistemdə çoxlu sayda müxtəlif əlaqə və asılılıqlar özünü göstərir. Bu prosesin ən ümumi nümunələri aşağıdakılardır:

- *pedaqoji prosesin dinamikası bütün sonraki dəyişikliklərin əvvəlki mərhələlərdəki dəyişikliklərdən asılı olduğunu göstərir, ona görə də pedaqoji proses çoxmərhələli xarakter daşıyır və aralıq nailiyyətlər nə qədər yüksək olarsa, yekun nəticə də bir o qədər əhəmiyyətlidir;*

- *pedaqoji prosesdə şəxsiyyətin inkişaf tempi və səviyyəsi irsiyyətdən, mühitdən, pedaqoji təsir vasitələri və üsullarından asılıdır;*

- *pedaqoji təsirin səmərəliliyi pedaqoji prosesin idarə olunmasından asılıdır;*

- *pedaqoji prosesin məhsuldarlığı pedaqoji fəaliyyətin daxili stimullarının (motivlərinin) fəaliyyətindən, xarici (sosial, mənəvi, maddi) həvəsləndirmələrin intensivliyindən və xarakterindən asılıdır;*

- *pedaqoji prosesin səmərəliliyi, bir tərəfdən pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətindən, digər tərəfdən təhsilalanların öz təhsil fəaliyyətinin keyfiyyətindən asılıdır;*

- *pedaqoji proses fərdin və cəmiyyətin tələbatları, cəmiyyətin maddi-texniki, iqtisadi və*

digər imkanları, onun həyata keçirdiyi mənəvi-psixoloji, sanitar-gigiyenik, estetik və digər şəraiti ilə müəyyən edilir [9].

Pedaqoji prosesin qanuna uyğunluqları onun ümumi təşkilini, məzmununu, forma və üsullarını müəyyən edən əsas müddəalarda, yəni prinsiplərdə konkret ifadəsini tapır.

Pedaqoji prosesdə həssas, məntiqi, praktiki vəhdəti. Tədris prosesinin səmərəliliyi hissiyyat qavrayışının intensivliyindən və keyfiyyətindən, qavranişanın məntiqi dərkindən, mənalının praktiki tətbiqindən asılıdır.

Xarici (pedaqoji) və daxili (idrak) fəaliyyətlərin vəhdəti. Pedaqoji prosesin səmərəliliyi həm pedaqoji fəaliyyətin keyfiyyətindən, həm də təhsilalanların öz tədris və idrak fəaliyyətinin keyfiyyətindən asılıdır [11, s.23].

Pedaqoji prosesin şərtləri tərbiyə prosesinin gedişi və nəticələrindən, cəmiyyətin və fərdin tələbatından, şəxsiyyətin və cəmiyyətin imkanlarından (maddi, texniki, iqtisadi və s.), prosesin şərtlərindən (mənəvi-psixoloji, sanitar-gigiyenik və s.) asılıdır [7, s.41].

İstənilən pedaqoji prosesdə mərhələlər olur ki, onlar da müəyyən inkişaf ardıcılığıdır. Pedaqoji prosesin əsas mərhələləri aşağıdakılardır:

- *təlim pedaqoji prosesi (hazırlıq);*
- *pedaqoji prosesin həyata keçirilməsi (əsas);*
- *pedaqoji prosesin təhlil nəticələri (yekun)* [9, s.65].

Pedaqoji proses – pedaqoji elmin ən mühüm, fundamental kateqoriyalardan biridir. Pedaqoji proses dedikdə, inkişaf və təhsil problemlərinin həllinə yönəldilmiş müəllim və təhsilalanların xüsusi təşkil edilmiş, məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqəsi başa düşür.

Müasir elmin prinsipləri, hər hansı bir nəzəriyyənin əsas, ilkin müddəaları rəhbər fikirlər, əsas davranış qaydaları və hərəkətlərdir. Didaktika prinsipləri pedaqoji fəaliyyətə və təlim-tərbiyə prosesinə rəhbərlik edən tövsiyələr kimi qəbul edilir, onun bütün aspektlərini əhatə edir və ona məqsədyönlü, məntiqi ardıcıl başlangıç verir. İlk dəfə didaktikanın əsas prinsiplərini Komenski “Böyük didaktika”da şürur, görünmə, tədricilik, ardıcılıq, qüvvət, məqsədə uyğunluq kimi təsnifləndirmişdir. Beləliklə, pedaqoji prosesin prinsipləri pedaqoji fəaliyyətin təşkili üçün onun istiqamətini göstərən və pedaqoji prosesi formalaşdırın əsas tələblərdir. Pedaqoji fəaliyyət

kimi şaxələnmiş və çoxşaxəli fəaliyyəti dərk etmək və tənzimləmək vəzifəsi müxtəlif istiqamətlərin kifayət qədər geniş normalarının işlənib hazırlanmasını tələb edir. Ümumi pedaqoji prinsiplərlə yanaşı (məsələn, təhsilin həyat və təcrübə ilə əlaqəsi prinsipləri, təhsil və tərbiyənin əməklə əlaqəsi, pedaqoji prosesin humanistyümlü olması və s.), prinsiplərin digər qruplarını da fərqləndirir. Hazırda pedaqogikada pedaqoji prosesin tərkibinin və prinsiplər sisteminin müəyyən edilməsində vahid yanaşma mövcud deyildir. Məsələn, Ş.A.Amonaşvili pedaqoji prosesin aşağıdakı prinsiplərini formalasdırılmışdır:

- *uşağın pedaqoji prosesdə biliyi mənimseməsinin insani xarakter daşımı;*
- *uşağın pedaqoji prosesdə bir şəxs kimi özünü bilməsi;*
- *uşağın maraqlarının ümumbaşəri maraqlarla üst-üstə düşməsi;*
- *pedaqoji prosesdə uşağın antisosial təzahürlərə sövg edə bilən vasitələrdən istifadə etməsi;*
- *pedaqoji prosesdə uşağın fərdiliyinin ən yaxşı şəkildə təzahürü üçün ictimai məkanla təmin edilməsi;*
- *pedaqoji prosesdə şəraitin humanistləşdirilməsi;*
- *keyfiyyətlərin (uşağın formalasən şəxsiyyəti, onun təhsili və inkişafı, pedaqoji prosesin özünün keyfiyyətinin) müəyyən edilməsi* [24].

Didaktikada pedaqoji prosesin təşkili üçün 3 əsas sistem mövcuddur: *fərdi təlim və təhsil, sinif-dərs sistemi və mühazirə və seminar sistemi.*

Pedaqoji proses təhsilin, tərbiyənin və inkişafın vəhdətini təmin etməklə, sözün geniş mənasında təhsilin həyata keçirilməsinin vahid prosesi kimi başa düşür. Qonçarenkoya görə, pedaqoji proses “təhsilçi və təhsilalanların məqsədyönlü, şüurlu şəkildə təşkil edilmiş dinamik qarşılıqlı əlaqəsidir və bu prosesdə təhsil və ahəngdar tərbiyənin ictimai zəruri vəzifələri həll olunur” [23, s.113].

Vahid pedaqoji proses təhsilalanların həyat məqsədlərinə, maraqlarına və ehtiyaclarına cavab verən və şəxsiyyətin bütün sahələrinə: şürur, hislər və iradəyə balanslaşdırılmış təsir göstərəcək həyatının belə bir təşkilini əhatə edir [1, s.95].

Pedaqoji prosesin məqsədi, məzmunu, təşkili-idarəetmə kompleksi, prinsipləri, pedaqoji diaqnostika, fənlər, qanuna uyğunluqlar və digər

komponentləri özündə birləşdirən strukturu vardır. Eyni zamanda məqsəd və məzmun pedaqoji prosesin subyektləri ilə yanaşı, onun ən mühüm məzmun-hədəf komponentini təşkil edir. Onları daha ətraflı nəzərdən keçirək. Həmçinin məqsəd qarşından gələn hadisələrin insan şüurunda əks olunmasından əvvəl fəaliyyətin nəticəsinin ideal proqnozu olan fəlsəfi kateqoriyadır. Pedaqoji məqsəd, pedaqoji prosesin bütün digər komponentlərinin daha sonra korrelyasiya olunduğu ümumiləşdirilmiş zehni formasiyalar şəklində müəllim və tələbə tərəfindən məqsədyönlü qarşılıqlı əlaqələrin nəticələrini proqnozlaşdırmaqdır. Məqsəd müəllim və təhsilalanların səy göstərdiyi pedaqoji qarşılıqlı əlaqənin arzuolunan son nəticəsini əks etdirməkdir.

Pedaqoji məqsədlərin növləri müxtəlifdir: *təhsilin normativ dövlət məqsədləri, ictimai məqsədlər, təhsilalanlar və müəllimlərin təşəbbüs-karlıq məqsədləri və təşkilati-metodiki məqsədlər*. Normativ dövlət məqsədləri dövlət sənədlərində, dövlət təhsil standartlarında və digər fundamental sənədlərdə müəyyən edilən və ümumilikdə dövlətin təhsil sahəsində siyasetini əks etdirən ən ümumi məqsədlərdir [22, s.48].

Nəticə. Pedaqoji sistemin müxtəlif komponentlərinin təhlili belə nəticəyə gəlməyə imkan verir ki, onların qarşılıqlı əlaqəsi vahid pedaqoji proses yaradır. Başqa sözlə, pedaqoji sistemin özü, hər bir müəllimin fəaliyyəti pedaqoji prosesin optimal gedışatını təmin etmək məqsədi ilə yaradılır və fəaliyyət göstərir.

Pedaqoji fəaliyyət kimi pedaqoji proses də mürəkkəb dinamik sistemdir, onun strukturuna bir çox alt sistemlər daxildir. Onun əsas komponentləri müəllim və təhsilalanlar arasında qarşılıqlı əlaqənin məqsədi, vəzifələri, məzmunu, metodları, vasitələri və formaları, habelə nəticəsidir. Bu baxımdan, pedaqoji proses təhsil subyektləri (müəllimlər və dinləyicilər) arasında inkişaf edən qarşılıqlı əlaqə kimi nəzərdən keçirilməlidir. Pedaqoji prosesdə bir sistem kimi formallaşma, inkişaf, tərbiyə və təlim prosesləri, onların axınının bütün şəraiti, forma və üsulları birləşir. Eyni zamanda pedaqoji proses təlim, təhsil, tərbiyə və inkişaf proseslərinin sadə məchaniki məcmusu deyil, hərəkətin, ziddiyətlərin aradan qaldırılmasının, qarşılıqlı təsir göstərən qüvvələrin yenidən qruplaşdırılmasının və yeni

bir şəxsiyyətin formallaşdığı müstəqil vahid bir hadisədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayev Ə.A. Təlim prosesi. Ənənə və müasirlik. Bakı, 2006, 231 səh.
2. Ağayev F., Cəfərov E. Fəal təlim metodları və tədris prosesində onlardan istifadəyə dair. "Azərbaycan məktəbi" jurnalı, 2007, №4, səh. 32-37.
3. Ağayev M. Pedaqoji fikir tarixində tərbiyə və təhsil (dərs vəsaiti). Bakı, 2011, 178 səh.
4. Cəbrayılov İ.H. Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı, Mütərcim, 2006, 236 səh.
5. Dədəyev Ş. Psixologiya və fəlsəfə. Bakı, Qanun, 2008, 492 səh.
6. Əhmədov B.A., Rzayev A.Q. Pedaqogika-dan mühazirə konspektləri. Bakı, Maarif, 1983, 350 səh.
7. Süleymanova A. Təhsilin əsasları. Bakı, 2014. 400 səh.
8. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim (müəllimlər üçün metodik vəsait). Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Fondunun (UNICEF) Azərbaycan nümayəndəliyi. 2007, 439 səh.
9. Andreeva E.V., Zabrodina I.V., Kozlova N.A., Pavlova L.N., Sterligova E.A., Fortygina S.N., Vertiakova E.F. Criterion approach to the assessment of teacher's professional competence: self-organization and self-education (Future teacher). Revista Espacios 41, Article №12, 2020.
10. Dudnik N.Yu. Structuring the system of professional self-organized skills of the future teacher. In higher and secondary school pedagogy: collection. Scientific Works of Kryvyi Rog State Pedagogical University. pp.99-105. 2009. KryvyiRih: [b. in.].
11. Dyachenko M.I., Kandybovich L.A. Concise Psychological Dictionary: Self-Organization. Halton. 1998, 399 p.
12. Hughes R. Encountering History and History Instruction: Perceptions of Emerging Teachers. SoTL Commons Conference: A Conference of Teaching and Learning, Savannah, Georgia, 2019.
13. Wineburg S. Historical Thinking and Other Unnatural Acts: Charting the Future of Teaching the Past. Philadelphia, PA: Temple University Press, 2001.

14. VanSledright B.A. The Challenge of Rethinking History Education: On Practices, Theories, and Policy. New York: Routledge Publishing, 2011.
15. Arum R., Roksa J., Cook A. Learning Outcomes and Assessments for the 21st Century. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2016, pp. 37-86.
16. Берельковский И.В., Павлов Л.С. Методика преподавания истории в общеобразовательной школе. Москва, Поматур, 2001, 336 с.
17. Вяземский Е.Е., Стрелова О.Ю. Методика преподавания истории в школе: Практ. Пособие. Москва, Владос, 2000, 176 с.
18. Вяземский Е.Е. Историческая наука и историческое образование: некоторые проблемы теории и методологии. Преподавание истории и обществоведения в школе, №3, 2001.
19. Студеникин М.Т. Методика преподавания истории в школе: учеб. для студ. высш. учеб. заведений. Москва, Гуманит. изд. центр Владос, 2003, 240 с.
20. Чутко Н.Я. О формировании начальных знаний по истории в интегрированном курсе "Окружающий мир". Москва, Просвещение, 1999, 365 с.
21. Шоган В.В. Методика преподавания истории в школе. Москва, Феникс, 2007, 275 с.
- 22.<https://buklib.net/books/36645/>
- 23.<https://ik-ptz.ru/en/geometry/celenapravlenyi-pedagogicheskii-process-pedagogicheskii.html>
- 24.<https://www.splashlearn.com/blog/pedagogy-in-education-learning-ecosystem-complete-overview/>
- 25.https://www.academia.edu/36833052/D%C9%99rs%C9%99_veril%C9%99n_m%C3%BCCasir_t%C9%99l%C9%99bl%C9%99r

S.Bahramova

Teacher's role in the pedagogical process

Abstract

The pedagogical process is realized by the teacher and taking into account the content of education and upbringing, it is a specially organized interaction between the teacher and the students using various pedagogical tools. In the article, the completeness of the pedagogical process, its realization, the activities and tasks of the teacher, the responsibilities, the formation and development of the personality, the tasks of the students, joining the learning process and establishing effective activities to achieve the desired results were touched upon.

С.Бахрамова

Роль учителя в педагогическом процессе

Аннотация

Педагогический процесс реализуется учителем и с учетом содержания обучения и воспитания это специально организованное взаимодействие учителя и учащихся с использованием различных педагогических средств. В статье рассмотрены полнота педагогического процесса, его реализация, деятельность и задачи педагога, обязанности, формирование и развитие личности, задачи учащихся, включение в процесс обучения и налаживание эффективной деятельности по достижению поставленной цели были затронуты желаемые результаты.

AZƏRBAYCAN DEKORATİV-TƏTBİQİ SƏNƏT NÜMUNƏLƏRİNİN ESTETİK TƏSİRİ

Rəsmiyyə Mahmudova,

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin

təsviri incəsənət müəllimi, Azərbaycan Rəssamlar

İttifaqının üzvü, Qabaqcıl təhsil işçisi

e-mail: mahmudovar30@gmail.com

UOT: 745

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan xalq yaradıcılığının çox mühüm və geniş yayılmış dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyəti, həyat və məişətdə əksolunma istiqamətləri üzərində danışılır və bir sıra başlıca məsələləri diqqətə çatdırılır.

Açar sözlər: ətraf aləm, forma əlamətləri, əşya rəngarəngliyi, dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri, ifadə vasitələri, ornament müxtəlifliyi.

Key words: environment, shape signs, object colour; samples of decorative-applied art, means of expression, variety of ornaments.

Ключевые слова: среда, признаки формы, разнообразие предметов, образцы декоративно-прикладного искусства, выразительные средства, разнообразие орнаментов.

Inəsənətin ən geniş yayılan növü olan təsviri sənət vasitəsilə ümumtəhsil və peşə təhsili prosesində təhsilalanların estetik tərbiyəsinin ən səmərəli forma və yollarını araşdırmaq, bu işi daha da təkmilləşdirmək həmişə aktuallıq kəsb etmişdir. Əlbəttə, bu hər şeydən əvvəl təsviri incəsənətin ayrı-ayrı janrlarının spesifik xüsusiyyətləri və estetik təsir imkanları ilə sıx bağlı olmuşdur. Müasir dövrdə aparılan təhsil islahatları prosesində təhsilalanların estetik tərbiyəsinə qüvvətli təsir göstərən incəsənət janrlarının imkanlarını, forma və yollarını müəyyənləşdirmək mühüm problem kimi qarşıda durur. Məhz həmin problemi və problemlə sıx bağlı olan vəzifələri həll etməkdə Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri çox böyük rol oynayır.

Ətraf aləmdə, həyatın müxtəlif sahələrində –

ailə və məişətdə, ictimai yerlərdə, məktəbdə müxtəlif formalı, xarakterli əşyalarda, geyimlərdə, xalça məmulatlarında, qab-qacaqlarda əks etdirilən rəngarəng naxışlar, ornamentlər çox əlverişli estetik fon, estetik mühit yaradaraq kiçik, orta və yuxarı sinif şagirdlərinin estetik tərbiyəsinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Lakin etiraf edək ki, ümumtəhsil məktəblərində rəsm və təsviri incəsənət fənlərində dərs keçən müəllimlər həmin imkanlardan heç də həmişə lazımı şəkildə istifadə edə bilmirlər. Bu sahədə müşahidə olunan nöqsanlardan biri də dərs və sinifdən xaric məşğələlərdə Azərbaycan xalq yaradıcılığının çox böyük bir sahəsini təşkil edən dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətinin təhsilalanlara tələb olunan səviyyədə çatdırılmamasıdır.

Respublikamızın bir sıra şəhər və rayonlarının

ümümtəhsil məktəblərində apardığımız müşahidələr və sorğular onu göstərdi ki, mövcud vəziyyəti törədən başlıca səbəblərdən biri də təsviri incəsənət məşgələlərini aparan müəllimlərimizin, dərnək, klub, studiya rəhbərlərinin bir çoxunun Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri haqqında lazımi elmi-metodiki məlumatata, anlayışlar sisteminə yiylənməmələri ilə əlaqədardır. Ona görə də yeri gəldikcə xalq yaradıcılığının çox qədim və geniş yayılan bu növü haqqında elmi əsaslarə söykənən məlumatların mənimsənilməsi daima diqqət mərkəzində olmalıdır.

Məlumdur ki, hələ eramızdan əvvəl yaranan Azərbaycan xalq yaradıcılığı – folklor nümunələri zaman-zaman daha da inkişaf etmişdir. Musiqi, ədəbi folklor nümunələri kimi Azərbaycan xalq təsviri sənət nümunələri də tarixin müxtəlif dövrlərində yeni forma və məzmun kəsb edərək çox böyük estetik təsir qüvvəsinə malik olmuşdur. Pe-daqoji elmlər doktoru, professor Əliheydər Həşimov problemin bu sahəsində bəhs edərək yazır: “... İnsan tərəqqi etdikcə gördüyü işin, yaratdığı sənət nümunələrinin daha gözəl və nəfis olmasına çalışmışdır. Azərbaycan xalq yaradıcılığının müxtəlif sahələrində bunu təsdiq edən coxsayı faktlar götirmək olar. Məsələn, Laçın rayonunda tapılmış və eramızın birinci əsrinə aid edilən insan sıfətinə oxşar bürünç çıraq, yaxud Goyçay yaxınlığında tapılmış və üzərində müxtəlif döyüş səhnələri təsvir olunmuş gümüş qab, kiçik heyvan figuralarından düzəldilmiş tunc lüləyin üstü, nabatı na-xışlarla bəzədilmiş nəhəng qazan, eləcə də Mingəçevirdə, Gəncədə, Bakıda qazıntılar zamanı təpılmış dulusçuluq sənəti nümunələri (kuzələr, gül-danlar, küplər, sərnicişlər və s.), o cümlədən respublikamızın muzeylərində nümayiş etdirilən rəngbərəng, əlvən çeşnili Şamaxı, Gəncə, Quba, Qazax və Qarabağ xalçaları, şəbəkə, döymə və ya doldurma üsulu ilə hazırlanmış dekorativ zərgərlik əşyaları (sırğa, qolbaq, cütqabağı, boğazaltı, kişi və qadın kəmərləri, papiros qutusu və s.), həmçinin milli memarlıq abidələri, tikmə nümunələri və s. bütün bunların hamısı xalqımızın bədii məhərətindən, yüksək estetik zövqündən, gərgin yaradıcılıq axtarışlarından xəbər verir” [1, s.145]. Təsviri incəsənət üzrə istər ayrı-ayrı dərslərdə, istərsə də sinifdən xaric məşgələlərdə Azərbaycan xalq yaradıcılığı nümunələrindən istifadə edərkən mühüm estetik mahiyyət kəsb edən bu elmi ümumi-

ləşdirməni əsas götürmək zəruridir. Çünkü həmin fikirdə təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığının əsas sahələrindən birini təşkil edən dekorativ-tətbiqi incəsənət nümunələrinin mənbələri, nümayiş etdirilmə sahələri bu mövqedən çox gözəl ümumiləşdirilmişdir.

Ə.Həşimov həmin əsərdə Azərbaycan xalqının müxtəlif əsrlərdə yaranan maddi və mədəniyyət abidələrini – Bakıdakı Qız qalası (XII əsr), Şirvanşahlar sarayı kompleksini (XIII-XIV əsrlər), Naxçıvan və Bərdədəki türbələri (XII-XIII əsrlər), Mərdəkandakı qalani, qəsr və qüllələri (XIV əsr), Şəkidəki Xan sarayını (XVIII əsr), habelə respublikamızın müxtəlif guşələrindəki tağlı körpüləri, gümbəzli hamamları, sarayları, məscidləri, minarələri, karvansarayları, eləcə də tarix və incəsənət muzeylərində nümayiş etdirilən kolleksiyaları və ekspozisiyaları (Azərbaycan xalq sənətkarları tərəfindən hazırlanan bədii tikmə nümunələri, qədim ornamentlərlə zəngin xalçalar, elastik, zərif və qiymətli metallardan düzəldilən qadın bəzəkləri, zinət, ev əşyaları və s.) nümunə göstərir. O qeyd edir ki, həmin sənətkarlıq nümunələri bir neçə mövqedən çox böyük estetik sərvət kimi kara gəlmişdir. Azərbaycan xalq təsviri yaradıcılığının bədii sənətkarlıq səviyyəsi, dekorativ incəsənətin tətbiqi obyektləri müxtəlif nəsillərdən olan insanların bədii-estetik tərbiyəsində, estetik zövqünün cilalanmasında böyük rol oynaması xüsusi olaraq diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır. Əlbəttə, bu problemlə əlaqədar xalqımızın dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətinə, inkişaf yollarına, məna çalarlarına həsr olunan estetik tədqiqat işlərinə, sənətsünaslıq mənbələrinə də geniş istinad olunmalıdır.

Yaradıcı potensialın inkişafı

Dekorativ-tətbiqi sənətdə dərslərin əsas məqsədi təhsil və fərdi inkişaf vəzifələrinin tam və hərtərəfli həyata keçirilməsini təşviq etməkdir: həyata tətbiq etməklə öyrənmə, ətrafdakıların biliyi və dünyagörüşünün ardıcıl genişləndirilməsi, insanlar arasında əlaqələrin zənginləşdirilməsi gözəllik dünyasına olan bağlılıq ilə əlaqələndirilir.

İnsanların coxsayı maraqları arasında təbii materiallərlə işləyən insanlar təbiətin möhtəşəm gözəlliklərini dərk edirlər, quşların səsləri, ləpənin gurultusu, dağdan axan çayın səsi... Bütün bunları dərk edən uşaq öz vətəninə, torpağına daha dərin

hislərlə bağlanır və səmimiyyətlə sevməyə başlayır. Bu cür tədqiqatlara maraq göstərərək, məzmununu zənginləşdirmək üçün bir insanın mövcud bilik və bacarığını təkmilləşdirmək və artırmaq, öyrənməyə təşviq etmək, yaradıcı bacarıqlarını inkişaf etdirmək ehtiyacını yaratmaq mümkündür.

Təbiət insanlarda ən yaxşı duyğuları oyadır, ancaq onun gözəlliyini anlamamaq üçün uşaqlıqdan öyrənmək lazımdır, onu ümumi ideya ilə məhdudlaşdırmaq mümkün deyildir. Gözəllik detallarını fərqləndirməyi öyrənmək vacibdir. Təbii material bu istiqamətdə bizə gözəl imkanlar yaradır. Onları açaraq, dərk edərək möhtəşəm sənət əsərləri yaratmaq olar. Qurudulmuş yarpaqlardan, bitkilərdən, çiçək ləçəklərindən, samandan, toxumlardan, bitkilərin meyvələrindən, quşların lələklərindən, ağac qabıqlarından və bir çox digər vasitələrdən floristlər öz unikal rəsmlərini yaradırlar. Bir sözlə, təbii materiallardan sevgi və ilhamla hazırlanan bədii kompozisiyalar interyeri bəzəyir, təbiətin nəfəsini və gözəlliyini evə gətirir.

Azərbaycan xalqının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin yaranma tarixini, inkişaf xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı janr şəbəkələrini çox böyük məharətlə tədqiq edən görkəmli alimimiz, sənətşünaslıq doktoru, professor Rasim Əfəndiyevin əsərləri, sanballı tədqiqatları ümumtəhsil və peşə təhsili müəssisələrində təhsilalanların estetik zövqünün inkişafı, bədii-estetik görüşlərinin genişləndirilməsi baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir. O, problemlə əlaqədar nəzəri fikirlərini ayrı-ayrı sənət nümunələri və fototəsvirlərin müşayiəti ilə şərh etdiyi Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri adlı fundamental kitabında yazar: “Yurdumuzun zəngin təbiəti hələ lap qədim zamanlardan bir çox sənət növlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Ulu babalarımız keçmişdə təbiətdə rast gəldikləri ən adı şeylərdən: qamışdan, daşdan, güldən, sümükdən, dəridən və yundan məharətlə istifadə edərək, öz həyat və məişətləri üçün əməli əhəmiyyətə malik bir çox əşyalar düzəltmişlər. Bu əşyaların üzərində müxtəlif əsrlərə aid bir çox rəsm və ornament ünsürlərinə rast gəlirik. Əgər bu əşyaların materialı, forması, icrası bizə müxtəlif dövrlərdə istehsal prosesinin necə təkmilləşməsindən və vəziyyətindən xəbər verirsə, onların üzərindəki rəsm və naxışlar əcdadlarımızın adət-ənənəsini, məişətini, dini etiqadlarını və bədii

zövqünü əks etdirir.

Xalqımızın əməyi sayəsində yaranıb, onun həyatını əks etdirən Azərbaycan el sənətlərinin çox zəngin bir tarixi vardır. Aparılan elmi araşdırımlar göstərir ki, Azərbaycan el sənətləri heç vaxt məhdud çərçivədə qalmamış, yarandığı vaxtdan bir çox başqa xalqların mütərəqqi sənət nümunələrindən yaradıcı surətdə bəhrələnib inkişaf etmişdir. Lakin el sənətlərimiz kənardan gələn bəzi mədəni irsi mənimsəməklə öz saflığını və milli xüsusiyyətlərini heç vaxt itirməmişdir” [2, s.15].

Son dərəcə elmi və həyati əhəmiyyət kəsb edən bu fikri Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənət yaradıcılığının mühüm bir sahəsini təşkil edən və milyonlarla insanın estetik zövq tərbiyəsində çox böyük rol oynayan Azərbaycan xalçaçılıq sənəti nümunələrinin timsalında daha aydın şəkildə dərk edirik. Təsadüfi deyildir ki, müxtəlif elmi mənbələrdə Azərbaycan xalçaçılığının – xalça sənətinin çox qədim bir tarixə malik olduğu inandırıcı müddəalarla göstərilir: “Mingəçevir rayonunda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilmiş milli mədəniyyət nümunələri Azərbaycan ərazisində xalçaçılığın müəyyən inkişaf səviyyəsində olduğunu təsdiq edir. Burada I-VII əsrlərə aid qəbirlərdən tapılmış yun ip yumağı və xalça parçasının ələ gəlməsi olduqca diqqətəlayiqdir.

IX-X əsrlərdə yaşmış bir sıra Şərqi tarixçi və coğrafiyasunaşlarının, Azərbaycan torpaqlarını gəzmiş ərəb və fransız səyyahlarının, bir sıra dövlət xadimləri, diplomat və tacirlərin verdiyi məlumat, eləcə də X əsrin tarixi mənbələrindən olan “Əlhududulaləm” kitabının yazdigina görə, Gəncə, Naxçıvan, Mərənd, Xoy, Səlmas, Bərdə, Təbriz, Şamaxı, Muğan, Urmu, Beyləqan, Quba və başqa şəhər və kəndlərdəki evlərdə, kiçik emalatxanalarда palaz, çuval, çəcim, zili və digər xalça məmulatları toxunulmuşdur. Xalı toxumaq barədə verilən məlumat diqqəti daha çox cəlb edir. Çünkü xalı toxumaq bir sıra texnoloji və bədii problemlərin həlli ilə əlaqədar idi ki, bu da yalnız inkişafın nis-

bətən yüksək səviyyələrində mümkün ola bilərdi.

Nizami, Qətran Təbrizi, Xaqani və başqa şair-lərimizin əsərlərindəki xalça təsvirlərinə görə XI-XII əsrlərdə Azərbaycanda sənətkarlığın, o cümlədən xalça emalatxanalarının meydana gəldiyini və xalçaçılığın inkişaf etdiyini söyləmək olar” [3, s.14].

Qədim dövrlərdən bugünümüzədək davam edən, inkişafda olan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri çox qüvvətli estetik inkişaf vasitələri kimi dəyərləndirilir. Belə bir cəhəti də nəzərdən qaçırmak olmaz ki, şagird-məktəbli şəxsiyyətinin estetik inkişafından bəhs edərkən öncə estetik zövq tərbiyəsi diqqət mərkəzinə gətirilməlidir.

Estetik zövq – estetik sərvətləri, estetik dəyərləri düzgün qiymətləndirmək bacarığıdır. Müxtəlif obyektlərə aid olan estetik sərvətlər haqqında mühakimə yürütmək insanın hissi, qavrayışı və emosional qiymətləndirmə qabiliyyəti ilə sıx bağlıdır. Odur ki, estetik zövq hər şeydən əvvəl, gerçəklilikdə incəsənətdəki gözəllikləri eybəcərlilikdən fərqləndirmək istedad bacarığı ilə səciyyələnir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, estetik zövq mürəkkəb quruluşa malik olub, həm də insanın estetik hissi, estetik tələbatı və marağı, onun nəzəri baxışları və dünyagörüşü ilə şərtlənir. Estetik zövq anlayışının mahiyyətini açan həmin fikir bir daha göstərir ki, dekorativ-tətbiqi sənət vasitəsilə təhsilalanların estetik zövqünü tərbiyə etmək üçün onların Azərbaycan xalq yaradıcılığının bu dəyərləri sahəsi haqqında çox dolğun məlumatə və imkan dairəsində müvafiq təcrübə qabiliyyətə yiyələnmələrinə nail olmaq zəruridir.

Təcrübə göstərir ki, Azərbaycan xalq yaradıcılığının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri vasitəsilə təhsilalanlarda estetik zövq tərbiyəsini 2 istiqamətdə inkişaf etdirmək daha məqsədəmüvafiqdir. **Birinci**, nəzəri aspektdə fəaliyyət göstərən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif növləri, ayrı-ayrı nümunələri haqqında dolğun təsəvvür yaranan, müvafiq əyani illüstrativ vasitələr, habelə sənədlə elmi-tədris filmləri ilə müşayiət olunan səhbətlər və viktornalar vasitəsilə. **İkinci**, bilavasitə təhsilalanlarının rəsmetmə-təsviri fəaliyyətini inkişaf etdirmək məqsədi ilə fəaliyyət göstərən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində aşılanan praktiki bacarıqlar və qabiliyyətlər vasitəsilə.

Nəzəri aspektdə fəaliyyət göstərən dərnək, klub

və studiyaların məşğələlərində Azərbaycan xalq yaradıcılığının çox mühüm bir sahəsini təşkil edən dekorativ-tətbiqi sənətinin geniş yayılan – xalçaçılıq, bədii tikmə, ağac üzərində oyma, şüşə, keramika (saxsı) məmulatlarının hazırlanması prosesində tətbiq olunan üsullara xüsusi diqqət yetirilir. Məktəb mühazirələri və səhbətlər, habelə viktornalar vasitəsilə xalq dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrindəki milli naxışların, bəzək, haşiyə ünsürlərinin parlaqlığı, boyaları, rəng əlaqələrinin həyata uyarlığı və s. nəzərə çatdırılır. Əlbəttə, həmin səhbətlərdə, müsahibələrdə Azərbaycanın Gəncə, Qarabağ, Quba, Şəki, Şirvan, Lənkəran zonasında mövcud olan sənət nümunələrinin təbii şəkildə göstərilməsi, fotosəkillərin müxtəlif illüstrasiyalar vasitəsilə nümayiş etdirilməsi və görkəmli xalq sənətkarlarının yaradıcılıq üslubu da diqqət mərkəzində olmalıdır. Bu məsələlərlə əlaqədar professor R.Əfəndiyevin “Azərbaycan el sənəti” (Bakı, 1971), “Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri” (Bakı, 1976) kitab-albomundan əyani vəsait kimi istifadə edilməlidir.

Dekorativ-tətbiqi sənət üzrə dərnək və studiya məşğələlərində verilən məlumatlar, həmçinin ayrı-ayrı nümunələrinin bədii dəyəri haqqında aparılan müsahibələr təhsilalanların estetik görüşlərini genişləndirir. Onlarda Azərbaycan xalq dekorativ sənət yaradıcılığının ayrı-ayrı növ və janrları haqqında doğru-düzgün fikir, mühakimə yürütmək qabiliyyəti formalaşır. Müəllimlər, dərnək rəhbərləri gərək bu cəhəti də yaddan çıxarmasınlar.

Rəsmetmə-təsviri fəaliyyəti inkişaf etdirən dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində də Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri vasitəsilə təhsilalanların estetik zövqünü inkişaf etdirmək üçün geniş imkanlar yaranır. Lakin bu prosesdə verilən nəzəri məlumatlar çox qısa, mənalı və yiğcam olmaqla, müvafiq dekorativ sənət nümunələrinin təcrübə təsviri ilə konkret şəkildə əlaqələndirilməlidir. Çünkü digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət nümunələri üzrə təhsilalanlara verilən nəzəri biliklərin, habelə bunlara müvafiq olaraq aparılan praktiki məşğələlərin qarşılıqlı şəkildə əlaqələndirilməsi də, öz növbəsində, yüksək zövqlülük səviyyəsinin şüurlu fəaliyyət əsasında formalaşmasına möhkəm zəmin yaradır.

Təsviri incəsənət üzrə sinifdən xaric işlərin, xüsusilə dərnək, klub və studiyaların məşğələlə-

rinin estetik təsirliliyini artırmaq üçün sənətin yanınma və inkişafi tarixi, habelə Azərbaycan xalq yaradıcılığı və professional rəssamlıq sənəti ilə bağlı sistemli nəzəri məlumatların verilməsinə, əyani illüstrativ nümunələrə əsaslanan söhbətlərin aparılmasına da böyük əhəmiyyət verilməlidir. Bu baxımdan, bütün dərnək, klub və studiya məşğələlərində Azərbaycan xalq yaradıcılığının müüm bir sahəsini təşkil edən təsviri-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətinin açılmasına, yaddaqalan tarixi faktlar və epizodlar əsasında şərh olunmasına xüsusi diqqət yetirilməlidir. Məsələn, Azərbaycan xalq təsviri sənəti haqqında təhsilalanlara məlumat verilərkən əsas diqqəti ona yönəltmək lazımdır ki, xalqımızın təsviri sənət yaradıcılığı çox qədim bir tarixə malikdir. Hələ eradan əvvəl III-I minilliklərdə çox böyük maddi və mənəvi abidəmiz olan Qobustandakı qayalar üzərində çəkilmiş insan və heyvan rəsmləri, habelə "Yallı" rəqsini təsvir edən rəsmlər o zamankı insanların həyatı və məişəti, həmçinin incəsənətə necə böyük maraq göstərmələri haqqında aydın təsəvvür yaradır.

Arxeoloqlarımızın Naxçıvan, Mingəçevir və Qarabağ ərazisindən əldə etdikləri sənət nümunələri və ev əşyaları, saxsı qablar, bəzək əşyaları və s. hələ o zaman xalqımızın necə yüksək bədii təfəkkür səviyyəsinə malik olduğunu göstərir. Əlbəttə, ayrı-ayrı söhbətlərin maraqlılığını, bədii hiss, həyəcan doğurmağını təmin etmək üçün mümkün qədər daha çox əyanılıyə, habelə tanınmış sənətşünas alimlərimizin fikirlərinə də istinad etmək zəruridir. Bu cəhətdən görkəmli sənətşünas alim, professor Nurəddin Həbibovun Azərbaycan xalqının hələ çox qədimdən bizə yadigar qalan sənət inciləri haqqında dediyi sözlər çox əhəmiyyətlidir: "... Milli memarlığın və dekorativ-tətbiqi sənətin klassik nümunələri bədii obrazının yetkinliyi, ölçülərinin mütənasibliyi və bəzəklərinin əlvanlığı ilə fərqlənən məqbərə və türbələr, saray və bürclər parlaq rənglərinə və ornamentlərinin ahənginə görə insanı heyran edən xalçaçılıq və bədii tikiş, daşda və metalda işlənmiş naxışlar, zərif çini qablar Azərbaycan xalqının yüksək bədii zövqünün məhsuludur. Milli sənətin ən gözəl nümunələri bir yadigar olaraq nəsillərdən-nəsillərə keçmiş və bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

Azərbaycan incəsənətinin insan təsviri sahəsində də qiymətli ənənələri vardır. Məsələn, qədim

çini qabların naxışlarında, divar rəsmlərində, heykəltəraşlıq qabartmalarında insan təsvirlərinə təsadüf edirik. Miniatür rəsmlərində isə insan obrası həmin sənətin spesifik təsvir vasitələri hüdudunda misilsiz ifadə gözəlliyyinə malik olmuşdur. Bütün bu növ əsərlərdə xalqın ruhu və zövqü duyulur" [4, s.80].

Artıq qeyd edildiyi kimi, xalq sənətinin böyük bir emosional təsiri vardır və insanın mənəvi dünyasının formalaşması üçün yaxşı bir əsasdır. Xalq sənəti dizaynı rəngli, təkrarolunmaz və orijinaldır. Sadə, qısa formalarda ətrafdakı gözəlliyi və cazibəni ortaya qoyan açıqməzmunlu qavrayış üçün əlcətan olur. İnsanın estetik bacarığı cəmiyyətlə birlikdə yaranır. İbtidai icma dövründə bu qabiliyyətin artmasına və inkişafına təbiətin özü güclü təkan vermişdir. Təbiət çoxtərəflidir, bu da özünü təbiət hadisələrində aşkar edir. Təbiətin gözəlliyi: mütənasiblikdə, harmoniklikdə, ahəngdarlıqda, böyük və kiçik arasında olan ölçüdədir və s. Təbiət hələ ibtidai icma dövründə yaşayan sənətkarlar tərəfindən böyüklüyü və dərinliyi ilə dərk edilib təsvir edilmişdir. Təbiətin gözəlliyi onun özünəməxsusdur, yəni əvəzsizdir. İnsan bu gözəlliyi anladığı vaxtdan onun şürurunun ifadə formasına çevirilir. Yəqin elə bu səbəbdən insanın estetik qavrayışı təbiət hadisələrinin dərkətmə hissi ilə başlayır. İbtidai insanların ətraf aləmə münəsibəti birləşmiş xatarkterlidir. Məhz bunun nəticəsidir ki, ibtidai insanın düşüncəsində hələ mənətiqi olanla duyğulu olan, dini, etik və estetik olanlar ayrılmır, tam şəkildə mövcuddur.

Müasir dekorativ və tətbiqi sənət xalq sənətinin ən yaxşı ənənələri əsasında inkişaf edir. Bu, insan üzərində mənəvi estetik təsirlərin böyük qüdrətidir və hər şeydən əvvəl istənilən məlumatı intensiv şəkildə dərk edən nəsil böyüyür. Bununla yanaşı, müasir dekorativ-tətbiqi sənətkarlığın inkişafı haqqında danışarkən, yaradıcılıq üçün tükənməz bir mənbə kimi xidmət edən keçmişdən gələn fiqirləri də unutmamalıyıq. Ətrafinizdakı həyata, baş verənlərə yaxından baxığınız zaman, xüsusi bir şəkildə, uzun müddət unudulmuş texnika, şəkillər və üslubların bərpa edilən zaman necə işiqlandırıldığını görə bilərsiniz. Bəzi müasir formalara qayıtmaq və onların meydana gəlməsini izləmək, hansı mövzuların keçmiş bədii nailiyyətlər ilə birləşdirildiyini və gələcək inkişaf mənbələri kimi xidmət edə biləcəyini görmək olar. Müəllimlər,

dərnək rəhbərləri təsviri incəsənət üzrə Azərbaycan xalq yaradıcılığının dekorativ-tətbiqi sənət nümunələrinin bədii-estetik mahiyyətini üzə çıxaran belə nəzəri məlumatlardan yeri gəldikcə bütün dərnək, klub və studiyaların məşğələlərində, habelə digər sinifdən xaric işlərdə yaradıcılıqla istifadə etməlidirlər. Əlbəttə, bu prosesdə Azərbaycan xalq dekorativ-tətbiqi sənətinin müxtəlif növləri haqqında təhsilalanlara böyük maraq doğuran sistemli məlumat verilməsi də unudulmamalıdır. Bu baxımdan, Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət yaradıcılığı haqqında təhsilalanlarda dolğun təsəvvür yaradan "Azərbaycan bədii tikmələri", "Azərbaycan xalçaları", "Dekorativ bəzəkli Azərbaycan qab-qacaqları", "Milli memarlıqda dekorativ-tətbiqi sənətin nümunələri" adlı kitablardan, albomlardan istifadə, habelə söhbətlərin müntəzəm, sistemlə aparılması nəzəri-praktik istiqamətinə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Nəticə. Xalq sənətinin dünyaya olan münasibətə, estetik zövqlərə və bütün mənəvi cəmiyyətə böyük təsiri vardır. Zamanımız texnologianın güclü inkişafı, insanların gündəlik həyatı ilə xarakterizə olunur və bu, sənətkarın yaradıcı qüvvələrinin əhatəsini genişləndirir. İnsanın sivilizasiyanın ən yeni nailiyyətlərinə uyğunlaşdırılması da dekorativ sənətin vəzifəsinə daxildir.

Bugünkü mərhələdə cəmiyyət tədricən əsrlər boyu milli mədəniyyətlə canlı əlaqəni bərpa edir. Bəşəriyyət inkişaf tarixi boyunca insanın öz əlləri ilə etdiyi işlərin orijinal və təkrarsız olduğunu xatırladır. Zamanımızın dekorativ və tətbiqi yaradıcılığı gündəlik həyatda hər bir insanın düşüncələri və istəklərinə uyğun şəkildə çevrilməyə qadirdir.

Bildiyimiz kimi, xalq sənəti öz ənənələri, qanunları və xarakteri olan xalq sənətkarlarının yaradıcılıq işləridir. Bu işlər, ilk növbədə, həmin xalqın mədəniyyətini özündə cəmləşdirir və onların harada olmalarından asılı olmayaraq bu peşəni çiçəkləndirirlər. Vaxt keçir, tarixi dövrlər, nəsillər əvəzlənir, amma xalqımızın bu əvəzsiz əsərləri yaşamağa davam edir və edəcəkdir. Bu gün ümumtəhsil və peşə təhsili müəssisələrində müəllimlər, dərnək rəhbərləri problemlə bağlı həmin cəhətləri daima diqqət mərkəzində saxlamalı, uğurlu fəaliyətin zəmini kimi dəyərləndirməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

- Həşimov Ə. Azərbaycan xalq pedaqogikanın bəzi məsələləri. Bakı, Maarif, 1970.
- Əfəndi R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənətləri. Bakı, İşıq, 1976.
- Müciri C. Azərbaycan xalçaçılığının texnoloji üsulları. Bakı, Maarif, 1987.
- Həbibov N. Rəssamlıqdan söhbət. Bakı, Uşaqgəncnəşr, 1961.
- Əfəndiyev R., Dünyamaliyeva S. Azərbaycan geyimləri. Bakı, Azərbaycan, 1997, 64 səh.
- Dünyamaliyeva S. Azərbaycan milli geyimlərinin bədii-dekorativ xüsusiyyətləri. Bakı, Elm, 2013, 488 səh.
- Vəliyev F. XIX-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı, Elm, 2006, 172 səh.
- Əliyeva G. Azərbaycan bədii parça və tikmələri. Bakı, Elm, 1990, 175 səh.
- Əkbərova M. Təsviri sənət və onun tədrisi metodikası. Bakı, 2012.
- İbrahimov T. Təsviri incəsənətin nəzəriyyəsi (dərslik). Bakı, 2017.
- Tağıyev R. Azərbaycan dekorativ-tətbiqi sənət. Bakı, Elm, 1986.

R.Mahmudova

Aesthetic effect of azerbaijan decorative-applied art samples

Abstract

The article focuses on the artistic-aesthetic nature of the samples of very important and widespread decorative-applied art of Azerbaijani folk culture, as well as the directions of their reflection in everyday life and household; moreover, a number of major issues are also notified.

Р.Махмудова

Эстетическое влияние азербайджанских образцов декоративно-прикладного искусства

Аннотация

В статье акцентируется внимание на художественно-эстетической природе очень важных и распространенных образцов декоративно-прикладного искусства азербайджанского народного творчества, направлениях отражения в жизни и быту, а также ставится ряд ключевых вопросов.

İNNOVASIYA ÖLKƏNİN RƏQABƏTQABİLİYYƏTLİLİYİNİN ƏSAS AMILLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Pəri Həsənova,

Bakı Dövlət Universitetinin İqtisadiyyat kafedrasının

professor əvəzi, iqtisad elmləri doktoru

e-mail: perihesenova80@gmail.com

UOT: 33; 338

Xülasə. Məqalədə müasir dövrün ən effektiv və perspektivli inkişaf amillərindən birinə çevrilən innovasiyaların ölkələrin rəqabətqabiliyyətlilik səviyyəsi ilə qarşılıqlı əlaqəsi nəzərdən keçirilmişdir. Sosial-iqtisadi inkişafın elmin inkişafına, elmi inkişafın texnologiyaların inkişafına, texnoloji inkişafın isə son nəticədə sosial-iqtisadi inkişafa göstərdiyi qarşılıqlı təsirlər funksional şəkildə əlaqələndirilmişdir. İnsan kapitalının inkişafının innovasiyaların inkişafı və rəqabətqabiliyyətliliyin artmasındaki roluna baxılmış, dövlətin koordinasiya və digər funksiyalarının əhəmiyyətindən söz açılmışdır.

Açar sözlər: innovasiya siyasəti, insan kapitalı, inkişaf strategiyası, elmi-texniki tərəqqi.

Key words: innovation policy, human capital, development strategy, scientific and technological progress.

Ключевые слова: инновационная политика, человеческий капитал, стратегия развития, научно-технический прогресс.

Müasir dövrdə texnologiyanın rolu elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, beynəlxalq rəqabət sferasında ölkələr texnologiya istehsal edən və istehsal etməyən ölkələr üzrə təsnifləşdirilməyə də başlamışdır. İstər ölkələr, istərsə də firmalar sürtətlə dəyişən texnoloji, iqtisadi və siyasi şərtlərdə davam edən beynəlxalq rəqabətdə üstünlük qazanmaq, iqtisadi böhranlara qarşı ən uyğun strategiyani müəyyənləşdirmək, onu reallaşdırmaq məcburiyyətindədirler. İnkişaf etmiş dövlətlər 1970-ci illərdə baş verən böhranlar zamanı böhranın aradan qaldırılmasında istehsal fəaliyyətinin coğrafiyasını genişləndirməyə, ucuz iş qüvvəsinin cəmləşdiyi regionlarda istehsalı təşkil etməyə çalışsa da, bu qalıcı təsirə malik olmamışdır.

1980-ci illərdən etibarən iqtisadiyyatın inkişafında elm və texnologiyanın rolu daha çox diqqət mərkəzində olmuş, bu məsələnin tənzimlənməsi bazar mexanizmlərinin ümidi buraxılmamış və dövlətin inkişaf strategiyasının vacib bir hissəsinə çevrilmişdir. İnkişaf etmiş ölkələrin texnoloji potensialı və bu istiqamətdə göstərilən səylərin miqyası bu ölkələri texnologiya ixracatçısına çevirmişdir. Texnoloji potensialı aşağı olan texnoloji inkişaf üçün görülən tədbirlərin yetərsiz olduğu ölkələr isə texnologiya baxımından asılı hala düşmüştür. Ölkəmizin də daxil olduğu bu ikinci qrup ölkələrdə elm, texnologiyanın inkişaf səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə yeni texnoloji səviyyəyə çatmaq, transfer yolu ilə yeni texnologiyaları əldə etmək, mənimsemək, inkişaf

etdirmək və istehsal etmək, mövcud texnologiyaları yeniləri ilə əvəzləmək kimi ehtiyaclar daha çox özünü göstərir. Elmin və texnologiyanın rolunun artması ilə ölkələrin elmi-texnoloji inkişaf siyasetində də müxtəlifliyin artması müşahidə edilir. Bunun əsas səbəblərindən biri texniki biliyin verilənlər bazasının kəskin şəkildə artması, digəri isə beynəlxalq rəqabət imkanlarının artırılması istəyidir.

Müasir dinamik inkişaf şəraitində bütün dündəyada milli iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətləri və sosial-iqtisadi inkişaf dinamikaları iqtisadi subyektlərin, üstün texnologiyaların, yeni bazarların tədqiqindən və tətbiq olunmasından asılıdır, eləcə də biliyin yenilənməsi onun intellektual kapitala çevriləməsinə bağlıdır [4, s.11]. Ölkələrin rəqabət üstünlüklerini müəyyən edən əsas amillərdən olan elmi-texnoloji irəliləyişlər öz mexanizmləri daxilində qalmır və dövlətlərin şüurlu siyaseti ilə tənzimlənilir. Müxtəlif ölkələrdə tətbiq olunan elmi-texnoloji inkişaf siyaseti və strategiyaları həmin ölkələrin bu sahədəki keçmiş ehtiyatları, sosial-iqtisadi şərtləri və rəqabət imkanları baxımından sahib olduqları üstünlüklər, dövlət ənənələri və fəaliyyətlərinə görə fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Beləliklə, bu istiqamətdə strategiyaların və siyasətlərin standart bir strukturunun olduğunu qeyd edə bilməsək də, aşağıdakı ümumi tərəfləri nümunə göstərmək olar:

- Elm və texnologiya arasında qarşılıqlı əlaqə mövcuddur. Elmin inkişafı texnologiyanın inkişafını sürətləndirir, texnologiyanın inkişafı ilə yeni elm sahələri yaranır və bu proses bu qayda ilə davam edə bilir.

- Müasir texnoloji yeniliklərin əksəriyyəti yüksəkxitəsləşmiş şəxslərin çoxtərəfli qruplar halında davamlı fəaliyyəti və bu fəaliyyətin böyük miqdarda kapitalla maliyyələşdirilən, müasir və yüksək məsrəfli müəssisələrdə həyata keçirilməsi ilə yaradılmışdır.

- Elmi-texniki inkişaf strategiyaları ölkələrin ümumi iqtisadi inkişaf siyasetinin ayrılmaz tərkib hissəsidir.

- Sağlam elmi-texniki inkişaf siyaseti ilə strategiyaların müəyyənləşdirilməsi üçün hər bir ölkənin elmi bazasını formalasdırıran alimlik səviyyəsini təsdiqləmiş tədris və tədqiqat işçiləri ilə yanaşı, riski öz üzərinə götürərək kapital qoyuluşu edəcək sənaye qurumları arasında davamlı əlaqələrin olması şərtidir.

Dövlətin innovasiya siyasetinin əsas məqsədlərinə aşağıdakılardan aid edilir:

- innovasiya fəaliyyəti üzrə iqtisadi, hüquqi və təşkilati mühitin formalasdırılması;

- innovasiya ilə əlaqədar fəaliyyətlərin stimulasiyası, o cümlədən innovasiya üzrə fəaliyyət sferasında bazar münasibətləri və sahibkarlığın inkişafına dəstək verilməsi;

- innovasiya fəaliyyətinə dövlət dəstəyinin miqyasının və həcmının, eləcə də bu istiqamətdə resursların istifadə səmərəliliyinin artırılması;

- xarici bazarlarda milli innovasiya məhsullarının reallaşdırılması və ölkənin ixrac imkanlarının artırılması istiqamətində tədbirlərin həyata keçirilməsi [5, s.17].

Elmi-texniki inkişaf siyaseti baxımından istər inkişaf etmiş, istərsə də inkişaf etməkdə olan ölkələr müxtəlif modellərin tətbiqində uğur qazanması ilə yanaşı, onun aşağıdakı xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir:

- sahəvi hədəflər daxilində bəzi istiqamətlərə üstünlük verilməsi;

- xarici rəqabətə açıqlığın təmin olunması;

- dövlətin emal sənayesində iştirakdan kənardə qalmağa meyilli olması və mövcud olduğu sahələrdən çəkilməsi;

- effektiv rəqabət mühitinin təmin olunması;

- elmi və texnoloji sahədə tədqiqat-təkmilləşdirmə işlərinə daha çox önəm verilməsi və maliyyələşdirilməsi;

- insan kapitalına investisiyaların sürətlə artması;

- universitetlər və dövlət idarələri ilə özəl bölmə arasında tədqiqat-təkmilləşdirmə prosesində əməkdaşlıq;

- tədqiqat müəssisələri arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsinin təmin olunması;

- effektiv təşviqat sisteminin olması;

- yüksək texnologiyalar sahəsində yeni struktur vahidlərinin yaradılması istiqamətində fəaliyyətlər;

- xarici kapital qoyuluşlarını stimullaşdırın fəaliyyətlər [6].

İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatının iqtisadi inkişaf üçün innovasiya üzrində davam edən tədqiqatında isə 6 mövzuya yönəlmə qeyd olunmuşdur:

- innovasiyanın iqtisadi artımı və rifaha töhfəsi;

- qloballaşmanın inkişafına və yeniliyə təsiri;
- inklüziv innovasiyalar;
- təhsil, bacarıq və insan kapitalı;
- inkişaf üçün İKT;
- innovasiya siyasetinin institusional aspektləri [7].

2020-ci ildə nəşr olunmuş Bloomberg innovasiya indeksində ilk 22 ölkə üzrə ölkələrin innovasiya indeksləri ilə sıralanması aparılmışdır. Bu cədvəl 1-də verilmişdir:

Cədvəl 1. Ölkələr üzrə innovasiya göstəriciləri indeksi

	2020	2019	İllar üzrə dəyişmə	Ölkələr	Ümumi bal	Tədqiqat-təkmilləşdirmə intensiviyi	Əlavə istehsal dəyəri	Məhsuldarlıq	Vütsək texnologiyadan istifadə tədzii	Üçüncü dərəcəli samarətülük	Tədqiqatçı konsevrasiyası	Patent fəaliyyəti
1.	2	+1	Almaniya	88,21	8	4	18	3	26	11	3	
2.	1	-1	Cənubi Koreya	88,16	2	3	29	4	16	5	11	
3.	6	+3	Sinqapur	87,01	12	2	4	17	1	13	5	
4.	4	0	İsveçrə	85,67	3	6	14	10	17	3	19	
5.	7	+2	İsveç	85,50	4	16	19	7	13	7	18	
6.	5	-1	İsrail	85,03	1	31	15	5	32	2	7	
7.	3	-4	Finlandiya	84,00	10	15	9	14	24	9	10	
8.	11	+3	Danimarka	83,22	7	24	6	8	31	1	24	
9.	8	-1	ABŞ	83,17	9	27	12	1	47	29	1	
10.	10	0	Fransa	82,75	13	39	16	2	20	17	8	
11.	12	+1	Avstriya	82,40	6	11	13	19	12	8	16	
12.	9	-3	Yaponiya	82,31	5	5	35	9	30	16	12	
13.	15	+2	Hollandiya	81,28	17	28	17	6	36	12	14	
14.	13	-1	Belçika	79,93	11	25	11	13	49	14	13	
15.	16	+1	Çin	78,80	15	14	47	11	5	39	2	
16.	14	-2	Irlandiya	78,65	34	1	1	12	39	20	34	
17.	17	0	Norveç	76,93	16	51	5	20	10	10	22	
18.	18	0	Birləşmiş Krallıq	76,03	21	44	27	15	6	19	21	
19.	21	+2	İtaliya	75,76	24	23	21	16	33	25	20	
20.	19	-1	Avstraliya	74,13	18	55	8	21	15	31	6	
21.	31	+10	Sloveniya	73,93	19	8	20	40	14	15	26	
22.	20	-2	Kanada	73,11	22	35	26	26	35	21	9	

Mənbə: <https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-01-18/germany-breaks-korea-s-six-year-streak-as-most-innovative-nation> [8].

Cədvəldəki məlumatlara əsasən də görmək mümkündür ki, innovasiya indeksində sıralanma dəyişsə belə, demək olar ki, ilk sıralarda yalnız inkişaf etmiş ölkələr dayanmaqdadır. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, innovasiya fəallığı ölkələrin rəqabətqabiliyyətliliyini müəyyən edən ən əsas amillərdəndir.

Elm və texnologiyanın inkişafında tətbiq olunan dövlət siyasəti, əsasən, Qərb ölkələrində müşahidə olunan, müəyyən missiyönümlü və tex-

noloji integrasiyayönümlü siyasetlə Uzaq Şərqi ölkələrinin tətbiq etdiyi milli texnoloji hədəflər siyasətidir. Inkişaf etməkdə olan ölkələrdə isə son dövrlərə qədər texnoloji inkişaf siyasəti diqqəti cəlb etməmiş və bu ölkələrin, əsasən, texnologiya transferçisi ola biləcəyi ümumi qəbul edilmişdir. Lakin bir sıra Uzaq Şərqi ölkələri daxil olmaqla bir çox inkişaf etməkdə olan ölkələrdə məhdud miqyasda da olsa diqqətəlayiq uğurlar əldə olunmuşdur. Bu ölkələrin texnoloji inkişaf siyasətində 2 məqsəd üzrə inkişaf siyasəti daha çox ön plana çıxmışdır:

Cədvəl 1. Ölkələr üzrə innovasiya göstəriciləri indeksi

1. Texnologiyaların transferindən və idxləndən faydalanağrı hədəf seçən siyasetlər.

2. Texnologiyani ölkə daxilində inkişaf etdirəcək təşviqlər və tədbirlərə əsaslanan siyasetlər.

Innovasiya siyasetinin idarə olunmasında strateji vəzifələrin icrası baxımından bir sıra məsələlər, xüsusilə aşağıdakılardan nəzərə alınmalıdır:

– global tendensiyalara əsaslanmaqla prioritətlərin və strategiyanın müəyyən olunması, məqsəd və vəzifələrin optimal şəkildə müəyyən edil-

məsi və bu kontekstdə milli prioritetlərin seçilməsi;

– innovasiya fəaliyyətinin inkişaf tələblərinə uyğun normativ-hüquqi bazanın yaradılması və təkmilləşdirilməsi, innovasiya fəaliyyətinin cəlb ediciliyinin artırılması;

– milli innovasiya sisteminin dinamik inkişafını təmin edə biləcək maddi-texniki baza və infrastruktur sisteminin qurulması;

– innovasiyaların istifadəsi, yaradılması və inkişafi sahəsində kadr hazırlığı, təhsil və tədqiqat sisteminin təkmilləşdirilməsi və bu sahədə özəl sektordakı fəaliyyətlərin dəstəklənməsinin davamlı mexanizmlərinin yaradılması;

– innovasiyaların inkişafı və innovativ məhsul çeşidliliyinin artırılması məqsədi ilə istər dövlət tərəfindən, istərsə də bank-kredit sistemi tərəfin dən maliyyə imkanlarının gücləndirilməsi və s.

Nəticə. Nəzərdən keçirdiyimiz məsələlərlə bağlı aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar:

– innovasiyalar dövrünən mühüm inkişaf amillərindən biri olmaqla, rəqabətqabiliyyətlilikdə yenilik, kəmiyyət və keyfiyyət üstünlükleri yaradaraq bazarlardakı mövqeyin həllədici determinantıdır;

– ölkələrin milli innovasiya sisteminin inkişafında milli innovasiyaların yaradılması strateji baxımdan vacib şərtidir;

– ölkələrin inkişaf səviyyəsi ilə innovasiyaların inkişaf göstəriciləri arasında, əsasən, düz mütənasib funksional qarşılıqlı əlaqələr mövcuddur;

– təhsil sisteminin yüksək inkişaf səviyyəsi, əlverişli fəaliyyət mühiti və özəl sektorla effektiv əməkdaşlıq təmin olunmadan innovasiyaların strateji inkişafı, demək olar ki, mümkün deyildir;

– dövlətin innovasiyaların inkişaf strateyiendasında və milli iqtisadiyyatda tətbiq imkanları ilə yanaşı, ixrac imkanları da nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyasının təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 29 dekabr 2012.

2. İnnovasiya fəaliyyəti haqqında bir sıra stimullaşdırıcı mexanizmlər. İqtisadi İslahatların Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Bakı, 2017, 37 səh.

<https://www.aceconsultants.az/media/files/32/file230.pdf>

3. Əliyev T.N., Babayev L.B. Regional inno-

vasiya sisteminin təşkili və idarə edilməsi (dərslik). Bakı, Elm və təhsil, 2013, 272 səh.

4. Hüseynova A.D. Azərbaycanda innovasiya potensialının təhlili. Bakı, Elm və təhsil, 2013, 385 səh.

5. İmanov Q.C., Həsənli Y.H. Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafının modelləri. Makroiqtisasdi təhlil. Bakı, Elm, 2001, 248 səh.

6.https://www.emo.org.tr/ekler/d1301591af0c21c_ek.pdf?dergi=1006/

<7.https://www.oecd.org/innovation/inno/50586251.pdf>

<8.https://www.bloomberg.com/news/articles/2020-01-18/germany-breaks-korea-s-six-year-streak-as-most-innovative-nation>

P.Hasanova

Innovation as one of the main factors of the competitiveness of the country

Abstract

The article considers the interaction of innovations, which have become one of the most effective and promising factors in the development of modernity, with the level of competitiveness of countries. The functional relationship of socio-economic development and the development of science, the development of science and the development of technology and, finally, technical development and socio-economic development are also indicated. The role of human capital development in the development of innovations and competitiveness is considered, and the essence of coordinating and other functions of the state was discussed.

П.Гасанова

Инновации как один из главных факторов конкурентоспособности страны

Аннотация

В статье рассмотрено взаимодействие инноваций, ставших одним из самых эффективных и перспективных факторов развития современности, с уровнем конкурентоспособности стран. Также указана функциональная взаимосвязь социально-экономического развития и развития науки, развития науки и развития технологий и, наконец, технического развития и социально-экономического развития. Рассмотрена роль развития человеческого капитала в развитии инноваций и повышении конкурентоспособности, обсуждено значение координационных и других функций государства.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRİN SOSİAL-IQTİSADI İNKİŞAFINDA BƏRPA OLUNAN ENERJİ MƏNBƏLƏRİNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Coşqun Məmmədov,
*AMEA-nın Rəyasət Heyətinin Elmi katibi,
Xəzər Universitetinin doktorantı
e-mail: joshgun.mammadov@hotmail.com*

UOT: 33

Xülasə. Məqalədə işğaldan azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin mövcud enerji potensialı, regionun sosial-iqtisadi göstəriciləri və gələcək perspektivləri öyrənilmiş, bu ərazilərin bərpası, yenidən qurulması məqsədi ilə qəbul edilmiş icrası vacib olan qərarlar və dövlət proqramları geniş tədqiq edilmişdir. Həmçinin məqalədə azad edilmiş ərazilərdə tətbiqi nəzərdə tutulan müasir texnologiyalar əsasında “Ağilli kənd”, “Ağilli şəhər” və “Yaşıl zona” kimi layihələrin regionun sosial-iqtisadi inkişafının sürətləndirilməsində əhəmiyyəti də nəzərdən keçirilmişdir.

Azad edilmiş ərazilərin bərpası və yenidən qurulması sahəsində böyük təcrübəyə malik beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlar və yüksək ixtisaslı xarici ekspertlər səviyyəsində uğurlu əməkdaşlığın qurulması, onların mövcud proseslərə fəal surətdə cəlb olunmaları, bu sahə üzrə bilik və təcrübələrindən geniş şəkildə faydalanaqla fikir və tövsiyələrinin həyata keçirilməsinin məqsədə uyğunluğu təklif edilmişdir.

Açar sözlər: alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri, günəş enerjisi, külək enerjisi, hidroenerji, bioenerji, geotermal enerji, yaşıl enerji, ağilli kənd, sosial-iqtisadi, dövlət programı, beynəlxalq əməkdaşlıq.

Key words: alternative and renewable energy sources, solar energy, wind energy, hydropower, bioenergy, geothermal energy, green energy, smart village, socio-economic, state program, international cooperation.

Ключевые слова: альтернативные и возобновляемые источники энергии, солнечная энергия, энергия ветра, гидроэнергия, биоэнергия, геотермальная энергия, зеленая энергия, умное село, социально-экономическое, государственная программа, международное сотрудничество.

Rəsədpublikamızda həyata keçirilən genişməqyaslı və məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatlar ölkə iqtisadiyyatının gücləndirilməsini və onun hərtərəfli inkişafının sürətləndirilməsini təmin etmişdir. Məhz bunun nəticəsidir ki, bu gün ölkəmiz regionda iqtisadi gücünü və həllədici rolunu artırmaqla yanaşı, həm də regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanaqla regionun mühüm tranzit mərkəzinə çevrilərək bey-

nəlxalq nüfuzunu əhəmiyyətli dərəcədə yüksəltmiş, ümumilikdə dünyanın enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında etibarlı tərəfdəsa çəvirlimmişdir.

Uğurlu sosial-iqtisadi siyaset iqtisadiyyatın inkişafi ilə yanaşı, ölkənin hərbi potensialının yüksəldilməsinə də öz töhfəsini vermişdir. Belə ki, uzun illərə söykənən ardıcıl və sistematik şəkildə həyata keçirilən məqsədyönlü islahatların və gələcək hədəflərə yönəlik uğurlu siyasetin nəticəsində

müzəffər Azərbaycan Ordusu otuz ilə yaxın davam edən münaqişəyə son qoyaraq öz əzəli torpaqlarını erməni işgalçılardan azad etdi, şanlı Azərbaycan bayrağını işğaldan azad edilmiş ərazilərində dalgalandırdı. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında qırx dörd gün davam edən Vətən Müharibəsi ölkəmizin hərbi-siyasi və diplomatik qələbəsi ilə yekunlaşdı. Düşmənin “məglubedilməz ordu” kimi illərlə formalasdırıldı mif rəşadətli Azərbaycan Ordusu öündə sabun köpüyü kimi dağıldı. Düşmən tapdağı altında inildəyən Vətən torpaqları “Dəmir Yumruq” sayəsində xilaskar Azərbaycan Ordusuna qucaq açdı, həqiqi sahiblərinə qovuşdu. Özündə kapitulyasiya aktının bəndlərini əks etdirən 2020-ci il 10 noyabr tarixində imzalanmış üçtərəfli tarixi Bəyanat münaqişənin qələbəmizlə sonuclanmasının və ərazi bütövlüyüümüzün bərpa olunmasının təsdiqi ilə yanaşı, respublikamızın gələcək davamlı sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasına, xalqımızın yaşayış səviyyəsinin daha da yüksəldilməsinə, işğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpasına, məcburi köçkünlərin yurd-yuvalarına qayıdışına və onların sosial rifahının yaxşılaşdırılmasına öz layiqli töhfəsini verəcəkdir. Lakin çox təəssüflər olsun ki, uzun dövrü əhatə edən bu otuz illik işgal müddətində torpaqlarımız mənfur düşmən tərəfindən vəhşicəsinə talan edilmiş, şəhər və kəndlərimiz viran qoyulmuş, zəruri infrastruktur sahələri tamamilə dağdırılmış, xalqımıza məxsus tarixi, mədəni və dini abidələrimiz yerlə-yeşən edilmişdir. Bölgənin iqtisadiyyatına və ekoloji mühitinə əhəmiyyətli dərəcədə ziyan dəymmişdir. Bu isə azad edilmiş ərazilərdə böyük qayıdışın və daimi məskunlaşmanın həyata keçirilməsində xeyli çətinliklər yaradır. Bu mənada əvvəl mövcud olmuş zəruri infrastruktur sahələrinin yenidən, daha müasir şəkildə qurulması ərazidə köklü, geniş bərpa və quruculuq işlərinin həyata keçirilməsini, yüksək məbləğdə maliyyə vəsaitinin cəlb edilməsini tələb edir. Lakin dövlətimizin bu istiqamətdə sərgilədiyi qəti siyasi iradə və ölkəmizin davamlı artan iqtisadi-maliyyə imkanları regionun dirçəliş prosesini daha sürətli şəkildə aparmağa, eləcə də bütün tədbirlərin zamanında yekunlaşacağına böyük ümid və imkanlar yaradır. Məhz bunun göstəricisidir ki, bu gün artıq işğaldan azad edilmiş Vətən torpaqlarında geniş-miqyaslı quruculuq və bərpa işlərinə başlanılı-

mışdır. Bütün görülən bu işlər isə dövlət başçısının daim diqqət mərkəzindədir. Prezidentin qətiyyətli qərarları, müdrik və uzaqgörən siyaseti nəticəsində regionda həyata keçirilməsi planlaşdırılan mü hüüm istiqamətlər müəyyənləşdirilir, regionun inkişafi naminə lazımi addımlar atılır.

Mövcud enerji potensialı və planlaşdırılan işlər

Azad edilmiş ərazilərdəki enerji şəbəkələri əvvəllər kənardan – Kür çayı üzərindəki SES (Şəmkir-Yenikənd) və Mingəçevirdəki AzDRES-dən 35-330 kV-luq Gəncə-Ağdam, AzDRES-Ağdam və Ağdam-İmişli yüksəkgərginlikli ötürücü xətlər vasitəsilə təchiz olunurdu. Bu yolla Ağdam Elektrik Yarımstansiyasına (330/110 kV) gətirilən elektrik enerjisi oradan isə 110 kV-luq yüksəkgərginlikli ötürücü xətlər vasitəsilə paylaşıdırıldı. Azərbaycana qarşı hərbi təcavüz nəticəsində bütün bu sistem Ağdam Elektrik Yarımstansiyası da daxil olmaqla, tamamilə sıradan çıxarılmış, 17.000 km-dən artıq elektrik paylayıcı şəbəkələr və 2.500 yarımkəndə ya uğurlanıb xaricə satılmış, ya da sadəcə olaraq dağıdılıb yerləyeksən edilmişdir [8, s.117]. Belə olduğu təqdirdə azad edilmiş ərazilərdə bölgənin inkişafı üçün, ilk növbədə, ən zəruri yeni sosial infrastruktur layihələrinin həyata keçirilməsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, bu kimi zəruri layihələrin icrası olmadan qəçqin və məcburi köçkünlərin öz yurd-yuvalarına qayıdışı, bölgədə yenidən daimi məskunlaşmanın təmin edilməsi mümkün deyildir. Bu baxımdan, Vətən müharibəsindən sonra işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin mövcud ekoloji vəziyyəti, iqtisadi potensialı və enerji ehtiyatlarının dəyərləndirilməsi bölgədə quruculuq-bərpa işlərinin aparılmasını və daimi məskunlaşmanın təmin etmək üçün olduqca önemlidir.

Bu gün dövlətimizin qarşıya qoyduğu əsas məqsədlərdən biri də, məhz Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin iqtisadi, ekoloji və enerji potensialının, xüsusilə də günəş, külək, hidroenerji, bioenerji və geotermal enerji kimi alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrinin dəqiq potensialının müəyyən edilməsidir.

İlkin mərhələyə – böyük imkanlara malik olan rayonları ayrı-ayrılıqda qiymətləndirməklə, həmin ərazilərdə günəş və külək enerjisi üzrə dəqiq potensialın müəyyən edilməsi üçün ölçü müşahidə stansiyalarının quraşdırılması, texniki imkanların

və iqtisadi səmərəliliyin qiymətləndirilməsi kimi işlər daxildir. Beləliklə, azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji mənbələrinin potensialının və mövcud coğrafi, ekoloji vəziyyətinin öyrənilməsi bu sahənin hərtərəfli inkişafı və investisiya cəlb-ediciliyinin artırılması üçün geniş imkanlar açacaqdır [10, 11].

Hesablamalara əsasən, yer səthinə düşən günəş radiasiyasının miqdarına görə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin cənub düzənlik hissəsi – Füzuli, Cəbrayıl, Zəngilan rayonları Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindən sonra ikinci yerdədir. Burada bir kvadrat metr üfüqi səthə düşən günəş radiasiyası ildə 1600-1700 kWt.s təşkil edir. Bu ərazilərin ümumi günəş enerjisi potensialı isə 3000-4000 MWt-dir. Bu məqsədlə Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi tərəfindən ilkin olaraq, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl, Füzuli rayonlarının ərazisində yüksək günəş enerjisi potensialına malik ümumi sahəsi 14.427 ha olan 8 potensial ərazi seçilmişdir. Məlum olmuşdur ki, bu ərazilərdə ümumilikdə 7.214 MWt gücündə günəş elektrik stansiyalarının yerləşdirilməsi mümkün görünə də, cənub ərazilərin bir hissəsinin kənd təsərrüfatı təyinatlı ola biləcəyi nəzərə alınaraq, burada ümumi potensial 4.000 MWt-dan yüksək qiymətləndirilir.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrinin dağlıq ərazilərində 100 metr hündürlükdə küləyin orta illik sürətinin 7-8 m/s olduğu geniş ərazilər mövcuddur. Ümumilikdə isə bölgədə külək enerjisinin potensialı 300-500 MWt qiymətləndirilir. Lakin bu potensialın böyük hissəsi yuxarıda adıçəkilən rayonların Ermənistanla sərhəd zonalarına düşür ki, burada da küləyin orta illik sürəti 10 m/s-ə çatır. Bu cür böyük potensiala baxmayaraq, hələ ki, ərazidə əlverişli infrastrukturun olmaması, eyni zamanda sərhədinin delimitasiyası və demarkasiyası işlərinin aparılması səbəbindən bu sahələrdə külək enerjisindən elektrik enerjisinin hasil edilməsi məsələsi gələcəkdə bu ərazilərdə yenidən hərtərəfli araşdırma və geniş tədqiqat işlərinin aparılmasını tələb edir. Həmçinin ölkəmizin ümumi yerli su ehtiyatlarının 25%-nin, yəni ildə təqribən 2 mlrd. 560 mln. m³ su ehtiyatlarının Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələrində formalasdığını nəzərə almaqla, Tərtər, Bazarçay, Həkəri kimi böyük hidroenerji potensialına malik əsas çaylar və onların qollarından elektrik enerjisi istehsalı

məqsədi ilə kiçik su elektrik stansiyalarının yaradılmasının mümkünüyü müəyyən edilmişdir. Mövcud su elektrik stansiyaları isə əsasən, Tərtər, Laçın və Kəlbəcər rayonlarının ərazisində yerləşir. Artıq bəzi kiçik su elektrik stansiyalarında təmir-bərpa işlərinə də başlanılmışdır.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazisində üç iri su elektrik stansiyası mövcud olmuşdur ki, bu stansiyalardan biri “Tərtər” SES 1976-cı ildə Tərtər rayonu ərazisində, Tərtərçayın üzərində Sərsəng su anbarı ilə birgə inşa edilmişdir. Stansiya hər birinin gücü 25 MWt olan 2 hidroaqreqatdan ibarətdir. Bəndinin hündürlüyü görə (125 m) Sərsəng ölkədə ən hündür bəndli su anbarlarından biridir. Sərsəng su anbarı 6 rayonun (Tərtər, Ağdam, Bərdə, Goranboy, Yevlax və Ağcabədi) 125 min hektara yaxın torpaq sahəsini suvarma suyu ilə təmin edirdi. 1990-cı ildə stansiyanın il ərzində istehsal etdiyi elektrik enerjisi 81.9 mln. kWt.s olmuşdur.

Regiondakı digər mühüm enerji obyektləri “Xudafərin” və “Qız Qalası” su elektrik stansiyalarıdır. Azərbaycanın Cəbrayıl rayonundakı Xudafərin kəndindən 1 km şimal-qərbdə yerləşən “Xudafərin” Su Elektrik Stansiyası layihəsinin ərazisi 1992-ci ildən Cəbrayıl rayonunun işğalı nəticəsində Ermənistanın nəzarəti altına düşmüş və stansiyanın Azərbaycan tərəfindən tikintisi dayandırılmış, İran tərəfdən isə tikintisi davam etdirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, stansiyanın Azərbaycan tərəfində hər birinin gücü 50 MWt-a bərabər olan 2 hidroaqreqatdan ibarət olması planlaşdırılır. Araz çayı üzərində tikintisi nəzərdə tutulmuş “Qız Qalası” Su Elektrik Stansiyasının isə hər biri 20 MWt olan 2 hidroaqreqatdan ibarət olacağı planlaşdırılır. “Xudafərin” və “Qız Qalası” hidroqovşaqlarının, su elektrik stansiyalarının tikintisi və istifadəsi iki ölkə arasında 2016-cı ildə imzalanmış sazişlə tənzimlənir. Ümumilikdə post-konflikt dövrədə azad edilmiş ərazilərin yenidən bərpası, zəruri infrastruktur sahələrinin yaradılması, ev və fermer təsərrüfatlarının, məişət obyektlərinin, sənaye müəssisələrinin, yaşayış məntəqələrindəki communal təsərrüfatların elektrik enerjisindən tələbatının ödənilməsi və beləliklə, daimi məskunlaşma prosesinin sürətləndirilməsi üçün, ilk növbədə, kiçik və mini su elektrik stansiyalarından istifadəyə əsaslanan lokal elektrik şəbəkələrinin qurulması ərazilərin elektrik enerjisi

ilə təmin edilməsində olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Gələcəkdə isə bu kimi yerli ərazi elektrik şəbəkələri ümumölkə üzrə vahid energetika sisteminə qoşulacaqdır. Həmçinin gələcəkdə regionun bioenerji və geotermal enerji mənbələri kimi alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən elektrik və istilik enerjisi istehsalı da mümkündür. Belə ki, Kəlbəcər rayonu ərazisində 3093 m³/gün, Şuşada isə 412 m³/gün termal su ehtiyatları mövcuddur. Eyni zamanda bu ərazilərdə yaranan və regionun ekoloji durumuna ciddi problemlər törədə biləcək istehsalat və məişət tullantılarından səmərəli idarə edilməsi məqsədi ilə yüksılma, daşınma və zərərsizləşdirilmə kimi xidmətlərin yaradılması əlavə xammal bazarının və təkrar emalın formalasdırılmasına, tullantıların ətraf mühitə mənfi təsirlərinin minimuma endirilməsinə, beləliklə, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsinə xidmət göstərməsi ilə ya-naşı, kommunal xidmətlərin daha da yaxşılaşdırılması üçün beynəlxalq təcrübədən yararlana-raq müasir texnologiyalardan istifadə etməklə, elektrik enerjisinin əldə edilməsi üçün də əlverişli şərait yaranacaqdır. Bütün deyilənləri nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi bərpa olunan enerji mənbələrinin dəqiq potensialının hesablanması sahəsində görüləcək işləri özündə ehtiva edən Tədbirlər Planının hazırlanması və bu sahə üzrə aidiyyəti qurumlarla əməkdaşlıq, həmçinin günəş və külək enerjisi potensialının yüksək olduğu ərazilərdə ölçü müşahidə stansiyalarının quraşdırılması kimi işlərə başlamışdır.

Regionun sosial-iqtisadi inkişafı və yaşıl enerji məkanı

Yeni strateji dövrdə qarşımızda duran məqsədlər nail olmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında 2021-ci il 02 fevral tarixli, 2469 nömrəli Sərəncam imzalamışdır [5]. Milli Prioritetlər növbəti 10 il ərzində ölkə qarşısında həlli vacib olan əsas sosial-iqtisadi istiqamətləri özündə əks etdirir. Sərəncama əsasən, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyat.
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsas-

lanan cəmiyyət.

3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı.

4. İşgaldən azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdış.

5. Təmiz ətraf mühit və “yaşıl artım” ölkəsi.

Sərəncamın 5-ci bəndinə əsasən, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı ilə bərabər, ətraf mühitin sağlamlaşdırılması, yaşıllıqların sürətli bərpası və artırılması, su ehtiyatlarından və dayanıqlı enerji mənbələrindən səmərəli istifadə təmin edilməlidir. İstilik effekti yaradan qaz emissiyasının beynəlxalq normalara uyğun səviyyədə saxlanılması məqsədi ilə qlobal iqlim dəyişikliklərinin miqyasını nəzərə alaraq ekoloji təmiz texnologiyaların tətbiqinə əhəmiyyətli yer verilməli, təmiz enerji mənbələrindən istifadə təşviq edilməlidir. Bu prioritət daxilində strateji dövrdə aşağıdakı **iki** məqsədin effektiv reallaşdırılmasına nail olunmalıdır:

– yüksək keyfiyyətli ekoloji mühit;

– yaşıl enerji məkanı.

Ölkədə yüksək keyfiyyətli ekoloji mühitin yaradılmasında ilkin şərt mövcud resurslardan səmərəli istifadə edilməsi, eyni zamanda iqtisadi və demoqrafik artım səbəbi ilə ətraf mühitə yönəlik risklərin önlenməsidir. Bu səbəbdən yaşıllıqların payı artırılmalı, yararsız torpaq sahələri dövriyyəyə cəlb edilməklə mövcud resurslar bərpa edilməlidir.

Yaşıl enerji məkanının yaradılması isə bir növ zərurətdən yaranır. Belə ki, müasir dövrdə dünyada iqtisadi və demoqrafiq artım mövcud enerji mənbələrindən səmərəli istifadə edilməsi ilə ya-naşı, dayanıqlı enerji kimi alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə üstünlük verilməsini tələb edir.

Prezident İlham Əliyevin işgaldən azad edilmiş ərazilərə səfəri çərçivəsində yaxın gələcəkdə quruculuq konsepsiyası əsasında regionda reallaşdırılması planlaşdırılan bir çox önəmli layihələrin əsası qoyuldu. Onlardan biri də, məhz azad edilmiş ərazilərin ekoloji cəhətdən daha təmiz vasitələr və müasir dövrün tələblərinə cavab verə biləcək yüksək texnologiyalar əsasında yenidən bərpa olunmasıdır. Bu məqsədlə ölkə başçısı azad edilmiş ərazilərdə “Ağıllı kənd”, “Ağıllı qəsəbə” və “Yaşıl zona” kimi layihələrin tətbiq edilməsi məqsədi ilə 2021-ci il “Ağıllı şəhər” (Smart city) və “Ağıllı kənd” (Smart village) konsepsiyasının hazırlanması haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Beləliklə, bölgədə kommunal xidmətlər şəbəkəsinin yaradılması üçün elektrik enerjisi, təbii qaz, su və istilik təchizatı istiqamətləri üzrə istehlakçıların tələblərini keyfiyyətli və səmərəli şəkildə qarşılıqlaşdırmaq məqsədi ilə bir sıra kompleks tədbirlərin reallaşdırılması planlaşdırılır.

Bu məqsədlə ən müasir texnologiyalar tətbiq etməklə, elektrik enerjisində qənaət edən texnologiyalar, effektiv və keyfiyyətli yaşıllı enerji – su, külək, günəş kimi alternativ və bərpa olunan enerji növlərinə əsaslanan enerji layihələrinin həyata keçirilməsinə başlanılmışdır [2]. Plana əsasən, müasir texnologiya və innovasiyaların tətbiqinə əsaslanan sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunduğu ilk “Ağlılı kənd” layihəsi Zəngilan rayonunun Üçüncü Ağalı kəndində icra ediləcəkdir. Layihənin icrası, əsasən, 5 komponent üzrə aparılacaq. Bunlar yaşayış, istehsal, sosial xidmətlər, “ağlılı kənd təsərrüfatı”, alternativ enerji sahələridir. Layihəyə əsasən, iki yüz evdən ibarət inşa ediləcək kəndin enerjiyə olan tələbatı, məhz alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına təmin ediləcəkdir [9]. Sonrakı mərhələdə də regionda sosial infrastruktur və xidmətlərin təşkilinə, dairəvi iqtisadiyyata əsaslanan “ağlılı” biznes modellərinin yaradılması və innovativ idarəetmənin reallaşdırılmasına söykənən “yaşıllı enerji zonası” və “ağlılı” konsepsiyalarının bölgənin digər ərazilərində tətbiqi nəzərdə tutulur [2].

Artıq həyata keçirilən bu kimi layihələrin icrasında əsas məqsəd regionda münbət şəraitin yaradılması ilə əhalinin gündəlik həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, yarana biləcək problemlərin həllinin asanlaşdırılması, məşğulluğun təmin edilməsi, insanların yaşadığı ərazidə yüksək qazanc əldə etməsi ilə gəlir səviyyəsinin artırılması, istehsal olunmuş kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının ölkə və dünya bazarlarına rahat çıxışının təmin edilməsi, qisası, yüksək qazanc və rahat xidmətlərdən yararlanmaqla kənd və şəhər fərqliğinin azaldılmasıdır. Xüsusişələ regionda bütün yaşayış evlərinin, sosial obyektlərin, kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının emalı və istehsalı prosesinin alternativ və bərpa olunan enerji mənbələri hesabına təmin edilməsi bu layihələrin bir daha nə qədər önemli, yüksək üstünlüklərə malik olduğunu göstərir. Belə ki, bu kimi mühüm layihələr ənənəvi enerjiyə nisbətdə günəş və külək enerjisi, su elektrik stansiyaları vasitəsilə enerjiyə olan

tələbatın ödənilməsi, avtomobil yollarının “ağlılı” işıqlandırılması, bioqaz enerjisindən istifadə edilməklə əhalinin təbii qaza olan tələbatının ödənilməsi, geotermal enerji hesabına mənzil və obyektlərin istiliyinin təmin edilməsi kimi müasir yanaşmaları özündə cəmləşdirir. Beləliklə, bu ərazilərdə ekoloji təmiz vasitələrdən istifadə edilməsi regionun ümumi ekoloji mühitinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Eyni zamanda Prezident İlham Əliyevin tapşırığı ilə bu layihələrin icrası “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıda dair I Dövlət Proqramı”nın sürətlənməsinə də öz töhfəsini verəcəkdir.

İstehsal olunmuş elektrik enerjisinin güzəştli şərtlərlə, xüsusi enerji istehlakı normaları çərçivəsində satışı da (təchizatı) bölgənin yenidən tez bir zamanda bərpasına imkan yaradacaqdır. Xüsusişələ respublikada regionlar üzrə elektrik enerjisi istehlakının əhali və digər istifadəçilər (istehsal, ticarət və xidmət müəssisələri) arasında 60/40 nisbətinə olan bölgünü nəzərə alsaq, bu tətbiq azad edilmiş ərazilərə kütləvi qayıda və daimi məskunlaşmaya da xüsusi stimul verəcəkdir [8, s.119].

Ərazilərin bərpası və yenidən qurulması üzrə Dövlət Proqramları

Ölkə başçısı İlham Əliyevin 2020-ci il 24 noyabr tarixli, 2303 nömrəli Sərəncamı ilə 2020-ci il noyabr ayının 10-da imzalanan Üçtərəfli Bəyanatda nəzərdə tutulmuş müddəələrin icrasından irəli gələn, habelə Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərdə sosial-iqtisadi, humanitar, təşkilati və digər təxirəsalınmaz məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahı yaradılmışdır [2]. Qərargah işğaldan azad edilmiş ərazilərdə beynəlxalq standartlara uyğun nəqliyyat və rabitə infrastrukturunun qurulması, müasir çağırışlarla uzaşan yüksək texnologiyaların tətbiqi, o cümlədən həmin ərazilərdə nəqliyyatın bütün növlərindən rahat və təhlükəsiz istifadə olunması, tranzit nəqliyyat əlaqələrinin bərpası, eləcə də bu sahədə regional əməkdaşlığın genişləndirilməsi, magistral və lokal telekommunikasiya şəbəkələrinin tikilməsi və alternativlik təmin edilməklə respublikanın ümumistifadəli telekommunikasiya şəbəkəsinə qoşulması, orada yaşayacaq və fəaliyyət göstərəcək əhaliyə, dövlət qurumlarına yeni texnologiyalar əsasında telefon, internet, radio-te-

leviziya yayımı, poçt xidmətlərinin göstərilməsi, həmçinin “Ağlılı şəhər” və “Ağlılı kənd” konsepsiyanının tətbiqi məsələlərinin təmin edilməsi üzərində çalışır. Məqsəd ölkə başçısı tərəfindən verilən tapşırıqlar əsasında işğaldan azad edilən ərazilərə kütləvi qayıdış və daimi məskunlaşma tədbirləri çərçivəsində görüləcək quruculuq, bərpa işləri və ərazilərin dayaniqli inkişafı üçün əsas istiqamətləri müəyyənləşdirmək, gələcək tələbat və perspektivlər, yeni çağırışlar və konsepsiyanın nəzərə alınmaqla vəzifələri icra etməkdir.

Bunu nəzərə alaraq “Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin 2021-2025-ci illər üzrə bərpası və dayaniqli inkişafı Dövlət Proqramı”nın layihəsi tərtib edilmişdir. Proqramın əsas məqsədi: bölgədə iqtisadi, sosial və ekoloji ünsürlərin harmonik inkişafını sürətləndirəcək ərazilərin davamlı və tarazlı tərəqqisinin təmin olunması, dayaniqli inkişaf prinsiplərinə əsaslanan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyatın qurulması, iqtisadi cəhətdən layıqli yaşayış şəraitinin yaradılması ilə konfliktsonrası reabilitasiyanın mühüm hissəsi olan əhalinin repatriasiyası, dövlət xərclərinin azaldılması məqsədi ilə bərpa prosesinə özəl sektorun investisiyaları cəlb edilməsi, habelə dövlət və özəl sektor tərəfdalığından geniş istifadə olunması, ərazilərin bərpası prosesinin yerli istehsala tələb yaratması və iqtisadi artımın stimullaşdırılması, işğaldan azad edilmiş ərazilərin təhlükəsizlik məsələləri, infrastruktur təminatı və iqtisadi potensialı nəzərə alınmaqla yenidən qurulması və bərpası, yüksək standartlara cavab verən sosial rifahın əldə edilməsi, təbii resursların effektiv istifadəsi, ətraf mühitin etibarlı mühafizəsinə əsaslanan ekoloji təhlükəsizlik sisteminin formalasdırılması üçün əlverişli mühitin yaradılmasını təşkil edir.

Dövlət Proqramının 2021-2025-ci illər üzrə Tədbirlər Planında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadə üzrə aidiyəti qurumlarla birlikdə görülməsi nəzərdə tutulan tədbirlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- əhalinin enerji təminatında alternativ və bərpa olunan enerji mənbələrindən (günəş enerjisi, külək enerjisi, geotermal enerji, bioenerji, biokütə və s.) istifadə perspektivlərinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi üzrə təkliflərin hazırlanması;

- mövcud hidroenerji infrastrukturunun bərpası və ya yenidən qurulması məqsədi ilə hidro-

enerji potensialının qiymətləndirilməsi üzrə təkliflərin verilməsi;

- işğaldan azad edilmiş ərazilər üzrə elektrik enerjisinin istehsali üçün günəş və külək elektrik stansiyalarının tikintisi;

- işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji mənbələrinin mövcud potensialının ölçülməsi və ərazilərin enerji xəritələrinin tərtib edilməsi.

Dövlət Proqramı çərçivəsində yerinə yetiriləcək vəzifələrdən biri də “yaşıl enerji” və “ağlılı” konsepsiyası əsasında yeni müasir şəhərlərin qurulmasıdır. Bu məqsədlə aidiyəti qurumlarla birlikdə görülməsi nəzərdə tutulan tədbirlər aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- müasir texnologiyalara əsaslanan infrastruktur sisteminə malik “Ağlılı kənd” layihələrinin hazırlanması və tikintisi üzrə tədbirlərin görülməsi;

- “Yaşıl məkan” konsepsiyasının reallaşdırılması ilə bağlı tədbirlərin həyata keçirilməsi və “Yaşıl şəhər”lərin yaradılması;

- “Ağlılı şəhər” konsepsiyasının pilot olaraq tətbiqi və innovativ həll üsulları ilə keyfiyyətli xidmətlərin göstərilməsi.

Ölkə ərazisində inzibati rayonlara bölünmə ilə yanaşı, iqtisadi rayonlaşdırma da mövcuddur ki, bu da idarəetmənin səmərəliliyinin yüksəldilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Əvvəller Azərbaycanın ərazisi on iqtisadi regiona bölünməsdür və işğaldan azad edilmiş ərazilər bu iqtisadi regionların ikisində təmsil olunurdu. Yuxarı Qarabağ iqtisadi regionuna yeddi inzibati rayon – Ağdam, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa, Füzuli və Cəbrayıl rayonları, habelə Xankəndi şəhəri, Kəlbəcər-Laçın iqtisadi regionuna isə dörd inzibati rayon – Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonları daxil idi [8, s.51-52]. Lakin dövlət başçısının imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında” 2021-ci il 07 iyul tarixli Fərmanına əsasən, iqtisadi rayonların sayı artırılaraq on dördə çatdırıldı. Yeni bölgüyü əsasən, bugündək mövcud olan Yuxarı Qarabağ və Kəlbəcər-Laçın iqtisadi rayonları, o cümlədən Aran iqtisadi rayonundan Ağcabədi və Bərdə inzibati rayonları əsasında Qarabağ iqtisadi rayonu (Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan

rayonları) yaradıldı. Fərmana əsasən, işgaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası, gələcək inkişafının təmin olunması, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı istiqamətində genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Qeyd edilən ərazilərin zəngin iqtisadi potensialından, təbii sərvətlərindən və geniş turizm imkanlarından səmərəli istifadə etməklə, onların bərabər inkişafının təmin edilməsi üçün nəzərdə tutulan bütün işlərin vahid program əsasında aparılmasının məqsədəmüvafiqliyi əraziləri işgaldan azad edilmiş rayonların iqtisadi rayonlar üzrə bölgüsünə yenidən baxılmasını şərtləndirir. Eyni zamanda azad olunmuş ərazilərin ölkəmizin iqtisadiyyatına reinteqrasiyası digər iqtisadi rayonlar üzrə planlaşdırma işinin səmərəliliyinin artırılmasını, iqtisadi idarəetmədə çevikliyin təmin olunmasını və bu məqsədlə həmin iqtisadi rayonların tərkibinə də yenidən baxılmasını tələb edir [1].

Onu da nəzərə almaq lazımdır ki, ölkəmiz regionlarının sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsinə dair 2004-2023-cü illəri əhatə edən ümumilikdə dörd Dövlət Programının hazırlanması və icrası üzrə böyük təcrübəyə malikdir. Bu baxımdan, həmin dövlət programlarının tərtibi və tətbiqi zamanı qazanılan uğurlu təcrübə yuxarıda qeyd olunan Dövlət Programının təkmil hazırlanmasına və onun tətbiqinə öz töhfəsini verəcəkdir. Bu işə nəticədə azad edilən ərazilərdə mövcud potensialdan səmərəli istifadə olunması, bu ərazilərdə ölkənin digər bölgələrində olduğu kimi innovasiyalara əsaslanan istehsalat və xidmət sahələrinin dəyər zəncirinin bütün həlqələrini inkişaf etdirərək, ümumilikdə bölgənin sosial-iqtisadi inkişafının təmin edilməsi, yaşıl iqtisadiyyatın inkişafına münbət şəraitin yaradılması, ölkənin qeyri-neft sektorunun inkişafında azad edilmiş ərazilərin rolunun və əhəmiyyətinin artırılması və nəhayət, məskunlaşma zamanı əhalinin məşğulluq və gəlir əldəetmə imkanları, sosial şəraitinin yaxşılaşdırılması təmin ediləcəkdir [7, s.10].

Ölkənin ərazi bütövlüyünün təmin edilməsinin mühüm şərtlərindən biri də işgaldan azad edilmiş ərazilərdə genişmiqyaslı iqtisadi quruculuq işlərinin aparılması və bu ərazilərin milli iqtisadiyyata sürətli integrasiyasını təmin etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə “Dövlət Sosial Müdafiə Fonduunun 2021-ci il büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il 29 dekabr tarixli, 234-VIQ

nömrəli Qanununa əsasən, işgaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıcışın təmin edilməsi, şəhər və kəndlərin bərpası və yenidən qurulması, həmin ərazilərdə müasir infrastrukturların yaradılması (elektrik enerjisi, təbii qaz, su, rəbitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal və digər zəruri infrastrukturların və mədəni-tarixi abidələrin bərpası və yenidən qurulması, yaşayış evlərinin tikintisi və s.) üçün 2021-ci ilin təsdiq edilmiş dövlət büdcəsindən 2,2 milyard manat vəsaitin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur [3].

Maliyyə Nazirliyinin 2022-2025-ci illər üçün makrofiskal çərçivə və 2022-ci il üçün icmal və dövlət büdcələrinin ilkin göstəricilərinə dair açıqlamasına əsasən, 2021-ci ilin birinci yarımılındə dövlət büdcəsindən işgaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulması və bərpası xərcləri üzrə 372,1 milyon manat vəsait sərf edilmişdir. Bu vəsait avtomobil yollarının, həmçinin dəmiryolu xəttinin layihələndirilməsi və tikintisinə, yenidən qurulmasına və digər kommunikasiya xətlərinin yenidən qurulması və layihələndirilməsinə yönəldilmişdir. Eyni zamanda Zəngilan rayonunun İkinci Ağalı kəndi ərazisində “Ağlı kənd”in layihələndirilməsi və tikintisi üçün də Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinə 10,8 milyon manat vəsait ayrılmışdır. Həmçinin 2021-ci il üçün büdcə zərfinə daxil olan “Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il və növbəti 3 il üçün iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri”nə əsasən, “İşgaldan azad edilən ərazilərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı konsepsiya” qəbul ediləcəkdir [4]. Konsepsiya çərçivəsində dövlət investisiyaları ilə yanaşı, yerli və xarici investisiyaların cəlb edilməsi ilə işgaldan azad edilən ərazilərdə və sosial-iqtisadi infrastrukturun yenidən qurulması, əhalinin məşğulluluğunun təmin edilməsi istiqamətində işlərin həyata keçirilməsi prioritet olacaqdır. Göstərilənləri nəzərə alaraq, ortamüddətli dövrdə ölkəmizdə işgaldan azad edilən ərazilərin bərpası, regionların davamlı və tarazlı inkişafının təmin edilməsi siyasetinin aşağıdakı prioritet istiqamətlər üzrə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulmuşdur:

- işgaldan azad edilən ərazilərdə communal, və sosial-iqtisadi infrastrukturun qurulması;
- işgaldan azad edilən inzibati rayon mərkəzlərində və kəndlərdə yaşayış binalarının, evlərin tikintisi və əhalinin məskunlaşmasının təmin

edilməsi;

– həmin ərazilərdə istehsal, xidmət və ticarət sahələrinin yaradılması, əhalinin məşğulluğunun təmin edilməsi və s.

Prezident İlham Əliyev 2021-ci il 04 yanvar tarixində işgaldan azad edilmiş ərazilərdə dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir və layiqli həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpə və abadlıq işlərinin aparılması, habelə təhlükəsiz yaşayışın, səmərəli fəaliyyətin və rifahın davamlı artımının dəstəklənməsi məqsədi ilə “Qarabağ Dirçəliş Fondu” publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında 1243 nömrəli Fərman imzalılmışdır [6]. Fərmana əsasən, Fond Azərbaycan Respublikasının işgaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və yenidən qurulması, habelə dayanıqlı iqtisadiyyata və yüksək rifaha malik regiona çəvrilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərə maliyyə dəstəyi göstərilməsini və sərmayələrin cəlb edilməsini, bu sahədə dövlət-özəl tərəfdəşliginin inkişafını təmin edən, eləcə də ölkə daxilində və xaricində zəruri təşviqat işlərini həyata keçirən publik hüquqi şəxsdir. Beləliklə, Fondun xətti ilə mərkəzləşdirilmiş qaydada və dövlət-özəl tərəfdəşlığı ilə görüləcək işlər nəticəsində ərazilər tamamilə yenidən qurulacaq, yeni infrastruktur sahələri yaradılacaq, müasir dövrün tələblərinə cavab verə biləcək şəkildə yaşıl kənd, qəsəbə və şəhərlər salınacaq, qaçqın və məcburi köçkünlər öz tarixi torpaqlarına qayıdacaq, bölgədə rahat və təhlükəsiz həyat təmin ediləcəkdir. Dirçəliş prosesində yeni iş yerləri açılaraq məşğulluq təmin ediləcəkdir. Bütün bunlar ümumilikdə ölkənin sürətli inkişafına nail olunmasına, əhalinin həyat səviyyəsinin daha da yaxşılaşdırılmasına öz töhfəsini verəcəkdir.

Nəticə. Bu proseslərə ümumi yanaşdıqda deyə bilərik ki, işgaldan azad edilən ərazilərin bərpası, eyni zamanda regionun sosial-iqtisadi vəziyyətinin dirçəldilməsi üçün ölkənin iqtisadi potensialı yüksəkdir. Həmçinin bu məqsədlərə müəyyən edilmiş müddət ərzində çatmaq üçün qətiyyətli siyasi iradə də mövcuddur. Lakin onu da nəzərə almaq lazımdır ki, hazırda dünyada post-konflikt dövr üçün ərazilərin bərpası sahəsində ölkələr və müxtəlif beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlar səviyyəsində yetərinə böyük təcrübə vardır. Bu məqsədlə onlarla uğurlu əməkdaşlığın qurulması, onların prosesə fəal surətdə cəlb olunması qəbul edilmiş

icrası vacib olan dövlət proqramlarının qısa zaman ərzində həyata keçirilməsi baxımından faydalı olardı. Həmçinin beynəlxalq səviyyədə tanınan yüksəkxitaslı xarici ekspertləri bu sahəyə cəlb etmək, onların bu sahə üzrə nəzəri və praktiki biliklərindən faydalananmaqla fikir və tövsiyələrinin həyata keçirilməsi olduqca önemlidir.

İşgaldan azad edilmiş ərazilərdə müasir çəgirişlərlə cavab verə biləcək zəruri infrastruktur sahələrinin yaradılması, oraya yenidən həyatın qayıtması, nəinki ölkəmiz üçün, həm də region ölkələri, ümumilikdə dünya birliyi üçün son dərəcə mühüm rol oynayacaqdır. Gələcəkdə isə işgaldan azad edilmiş ərazilərin mövcud iqtisadi potensialını və perspektiv inkişaf istiqamətlərini müəyyən edən daha geniş elmi-praktiki araşdırılmaların aparılmasına ehtiyac duyulur.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rəyonların yeni bölgüsü haqqında” Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 07 iyul tarixli Fərmani. “Respublika” qəzeti, №140 (7036), 08 iyul 2021, səh. 1.

2. “Azərbaycan Respublikasının işgaldan azad edilmiş ərazilərində məsələlərin mərkəzləşdirilmiş qaydada həlli ilə bağlı Əlaqələndirmə Qərargahının yaradılması” haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2303 nömrəli, 2020-ci il 24 noyabr tarixli Sərəncamı. “Azərbaycan” qəzeti, №246 (8562), 25 noyabr 2020, səh. 7.

3. “Dövlət Sosial Müdafiə Fondu 2021-ci il bütçəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2020-ci il 29 dekabr tarixli, 234-VIQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmani. “Azərbaycan” qəzeti, №1 (8594), 06 yanvar 2021, səh. 6.

4. “Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il üzrə dövlət bütçəsinin və icmal bütçənin layihələri və sonrakı üç il üçün icmal bütçənin göstəriciləri, Azərbaycan Respublikasının 2021-ci il və sonrakı üç il üzrə iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası və proqnoz göstəriciləri haqqında” Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 2020-ci il 24 sentyabr tarixli, 355 nömrəli Qərarı. “Xalq qəzeti”, №199 (29464), 30 sentyabr 2020, səh. 7.

5. “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafə dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il

02 fevral tarixli, 2469 nömrəli Sərəncamı. "Azərbaycan" qəzeti, №24 (8617), 03 fevral 2021, səh.1.

6. "Qarabağ Dirçəliş Fondu" publik hüquqi şəxsin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 04 yanvar tarixli, 1243 nömrəli Fərmani. "Azərbaycan" qəzeti, №1 (8594), 06 yanvar 2021, səh. 6.

7. Məmmədov M.A. Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad olunmuş ərazilərinin iqtisadiyyatının yenidən qurulmasının inkişaf perspektivləri. "Tikintinin iqtisadiyyatı və menecment" elmi-praktiki jurnal, №3, Bakı, 2020.

8. Müzəffərli N., İsmayılov E. Azərbaycanın post-konflikt ərazilərinin bərpası: konseptual əsaslar. Bakı, 2010.

9. Prezident İlham Əliyev və Birinci xanım Mehriban Əliyeva Füzuli, Zəngilan, Laçın və Cəbrayıl rayonlarında olublar. "Xalq qəzeti", №035 (29577), 16 fevral 2021, səh. 1.

10. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyi: İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa olunan enerji üzrə dəqiq potensialın hesablanması sahəsində görüləcək işlər müzakirə edilib.

<https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivisi-galdan-azad-edilmiş-əraziləerde-berpa-olunan-enerji-üzre-deqiq-potensialın-hesablanması-sahəsində-gorulecek-isler-muzakire-edilib>

11. Dağlıq Qarabağ və ətraf regionların enerji potensialı. Azərbaycan Respublikası Energetika Nazirliyinin rəsmi internet ünvani.

<https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivisi-daglig-qarabag-ve-etraf-regionlarin-enerji-potensiali>

J.Mammadov

The importance of renewable energy sources in the socio-economic development of territories liberated from occupation

Abstract

The article examines the existing energy potential of the liberated regions of Karabakh and Eastern Zangezur, socio-economic indicators and prospects for the development of the region, the implementation of important decrees and state programs for the restoration and reconstruction of

these territories. The article also discusses the importance of implementing projects such as "Smart village", "Smart city" and "Green zone" based on advanced technologies in order to accelerate the socio-economic development of the region.

It was proposed to establish successful cooperation with internationally recognized organizations, active involvement in the existing process of highly qualified foreign specialists with extensive international experience in the field of restoration and reconstruction of the liberated territories, and also suggested the feasibility of implementing ideas and recommendations using theoretical and practical knowledge in this area.

Дж.Мамедов

Значение возобновляемых источников энергии в социально-экономическом развитии освобожденных территорий

Аннотация

В статье исследуются существующий энергетический потенциал освобожденных областей Карабаха и Восточного Зангезура, социально-экономические показатели и перспективы развития региона, реализация важных указов и государственных программ по восстановлению и реконструкции этих территорий. В статье также рассматривается важность реализации таких проектов, как «Умное село», «Умный город» и «Зеленая зона» на основе передовых технологий в целях ускорения социально-экономического развития региона .

Было предложено налаживание успешного сотрудничества с организациями признанными на международном уровне, активное вовлечение в существующий процесс высококвалифицированных зарубежных специалистов с большим международным опытом работы в области восстановления и реконструкции освобожденных территорий, а также предложена целесообразность реализации идей и рекомендаций с использованием теоретических и практических знаний в данной области.

İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAFINDA PEŞƏ TƏHSİLİNİN ROLU: SƏRT VƏ YUMŞAQ BACARIQLAR TİMSALINDA ARAŞDIRMA

Könül Ələkbərova,

*Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyi yanında
Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin Peşə təhsili siyasəti*

və məzmunu şöbəsinin böyük məsləhətçisi

e-mail: konul.alakbarova@ptda.edu.az

UOT: 338

Xülasə. Hazırda dünyada baş verməkdə olan, həm iş şəraitinin sosial müstəvisini, həm də peşə münasibətlərini getdikcə dəyişdirən sosial transformasiyaların kritik tempi insanın peşəkar olaraq yetişməsində yaranan ehtiyaclarına cavab verən bacarıqlarının araşdırılmasının zəruri səbəbinə çevrildi. Son vaxtlar bu mürəkkəb prosesdə spesifik olaraq aktuallaşan bəzi konsepsiyaların məzmununu dərk etmək və onların qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək olduqca zəruridir. Məqalədə insan kapitalından və onun tərəqqisində peşənin, peşə təhsilinin rolundan bəhs olunur.

Açar sözlər: peşə təhsili, insan kapitalı, yumşaq bacarıqlar, sərt bacarıqlar.

Key words: professional education, human capital, soft skills, hard skills.

Ключевые слова: профессиональное образование, человеческий капитал, гибкие навыки, твердые навыки.

Iqtisadiyyat elmi çərçivəsində hələ də inkişaf etdirilən anlayışlardan biri insanın iqtisadi istehsalatda iştirakının səmərə-lilik dərəcəsini müəyyənləşdirən bacarıqlarını xarakterizə edən, bir növ kollektiv kate-qoriya kimi insan kapitalı konsepsiyasıdır. Son dövrlərə qədər belə hesab olunurdu ki, iqtisadi inkişaf problemləri arxa plana keçir və nəhayət, şəxsi və sosial məqsədlərin insan ölçüsünü müəyyən edən antropososial problemlər ön plana çıxmaya başlayır, lakin indi iqtisadi və antropososial problemlər yenidən toqquşur. Hətta karantin dövründən əvvəl də aydın oldu ki, iqtisadi rifah şəxsi, yəni sosial və peşəkar rifahın təminatı

deyil. Lakin son iki ildə iqtisadi aspekt yaşamaq xarakteri alıb və bu, mövcud problemi daha da kəskinləşdirib. İndi isə bir faktı qeyd etməliyik ki, dünya elə bir vəziyyətdədir ki, bu və ya digər istiqamətdə qərəzlilik antropogen problemlərin və hətta fəlakətlərin yaranmasına səbəb ola bilər. Bununla əlaqədar olaraq, getdikcə daha çox biznesin, ümumilikdə əmək münasibətlərinin, hətta əmək sahəsini darprofilli mütəxəssislərlə təmin edən peşəkar təhsil sisteminin transformasiyası və yenidən qurulması haqqında danışılır. Lakin bununla yanaşı, qeyri-iqtisadi kapitalın əhəmiyyəti getdikcə hiss olunur. Bu mürəkkəb məsələdə tarazlığa riayət edilməli olan insan kapitalının

formalaşması və insan resurslarının inkişafıdır [2, s.60-61].

İnsan kapitalı insanın müəyyən bilik, bacarıq, şəxsi keyfiyyətləri və xarakter xüsusiyyətləri kimi şərh olunur və bu personajlar ona iqtisadi mənada deyil, şəxsi rifahına, o cümlədən peşəkarlığına nail olmaq mənasında faydalıdır. Ölkənin insan kapitalı, fəndlərdə təcəssüm olunan bilik və bacarıqlar onlara iqtisadi dəyər yaratmağa imkan verir, onun uzunmüddətli uğurunun, demək olar ki, hər hansı digər resursdan daha mühüm müəyyənedicisi ola bilər. Bu resurslardan sərmayə qoyulmalı və səmərəli şəkildə istifadə edilməlidir ki, cəlb olunanlar, eləcə də bütövlükdə iqtisadiyyat üçün gəlir əldə edilə bilsin. İnsan kapitalı təkcə cəmiyyətin məhsuldarlığı üçün deyil, həm də onun siyasi, sosial və vətəndaş institutlarının fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etdiyindən onun mövcud vəziyyətini və potensialını dərk etmək maraqlı tərəflərin geniş dairəsi üçün dəyərlidir [5]. Eyni zamanda bu konsepsiyanın iqtisadi komponenti də istisna edilmir. O əmək münasibətləri anlayışının əsasını təşkil edir və sosial-mədəni komponentlə tamamlanır. Nəticədə insan kapitalının ölçülülməsi üçün imkanlar yaradıldıqından, insan kapitalına qoyulan investisiyaların mahiyyətini və məzmununu dəyişdirmək zərurəti haqqında danışmaq şəraiti yaranır. İnsan Kapitalı İndeksi müxtəlif maraqlı tərəflərin daha məlumatlı qərarlar qəbul edə bilməsi üçün təhsil, məşgulluq və işçi qüvvəsi dinamikasının mürəkkəbliyini nəzərə almaqla bir vasitə kimi xidmət etmək məqsədi daşıyır [3, s.28].

Müasir dünya innovasiyalar dövrüdür və bu dövrdə müvafiq təhsil olmadan karyera qurmaq, iş tapmaq və əhəmiyyətli uğurlar əldə etmək mümkün deyil. Hazırda ali peşə və ali təhsil sisteminin inkişafının aktual problemlərinə aşağıdakılardaxil edilir [1, s.217]:

- qanun normalarının həyata keçirilməsinə nəzarətin, təhsil prosesinin subyektlərinin hüquqlarının qorunmasının, təhsil sahəsində dövlət təminatlarına riayət edilməsinin effektiv mexanizmlərinin olmaması;

- təhsil müəssisələrinin tədris-maddi bazasının köhnəlməsi, eləcə də kapital qoyuluşlarının azalması, binaların köhnəlmə sürətinin artması və onların yeni tikililərin sürətini üstələməsi;

- təhsil müəssisələrinin kadr təminatı (pedaqoji kadrların davamlı yaşlanması tendensiyası müşahidə olunur, əməkhaqqının və peşənin sosial nüfuzunun aşağı, eləcə də sosial təminatın zəif olması səbəbindən gənc mütəxəssislərin sayının az olması);

- təhsilin bütün qeyri-dövlət təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə, onların sayının artması ilə əlaqədar təklif olunan təhsilin keyfiyyətinə, zəruri tədris bazasının və pedaqoji kadrların olmamasına dövlət və ictimai nəzarətin gücləndirilməsinin zəruriliyi;

- həmişə yüksək səviyyədə elmi hazırlığı təmin etməyən regional elmi məktəblərin çərçivələri ilə məhdudlaşan yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanması prosesinin qapalı xarakterli olması;

- universitetlərin sənaye təşkilatları və eksperimental bazaları ilə qarşılıqlı əlaqələrinin zəifləməsi (bu da tədris prosesinin keyfiyyətinin aşağı düşməsinə, ilk növbədə, enerji tutumlu laboratoriya işlərinin və gələcək mütəxəssislərin praktiki hazırlığının ixtisarına gətirib çıxarır).

İnsan Kapitalı İndeksinin hesablanmasında insanın təkcə istehsal təcrübəsi ilə əldə etdiyi bacarıq deyil, həm də təhsil və özünütəhsil yolu ilə əldə etdiyi bilik və bacarıqlar nəzərə alınır. Bu, qlobal əmək məkanının elementi olan peşəkar adekvat və bacarıqlı işçinin formalaşması üçün əsas amil kimi təhsil mühitinin məsuliyyətidir. Şəxsi rifah, əsasən insan fəaliyyətinin azadlığı ilə müəyyən edilir. Bu, əmək də daxil olmaqla, geniş alternativlərin mövcudluğunda özünü göstərir və insanın müvafiq bilik və bacarıqlara, o cümlədən peşəkar bacarıqlara yiye-lənməsi nəticəsində formalaşır [2, s.61].

Dünyada baş verən sosial proseslər cəmiyyətin bütün üzvlərinin bu və ya digər şəkildə iştirak etdiyi peşəkar mühitə aid olmaya bilər. Koronavirus infeksiyasının yayılması zamanı müəssisə və təşkilatların yeni iş formatına keçidindən məlum olub ki, peşəyə yiylənmənin təlim zamanı və iş yerində tətbiq edilən ənənəvi üsulları bir çox səbəblərdən uğurlu, hətta qə-naətbəxş nəticə vermir. Peşəkar fəaliyyətin uğuruna təsir edən ən vacib səbəblər arasında tədqiqatçılar təşkilat və müəssisələrin işçiləri arasında müəyyən bilik və bacarıqların inkişaf etdirilməməsini qeyd edirlər. Bu çatışmazlıq

əsasən insanlarda zəif ifadə edilmiş məntiqi, tənqidi və analitik təfəkkürlə müəyyən edilir ki, bu da təkcə peşəni mənimsemək və onun sonrakı fəaliyyəti üçün deyil, həm də sosial məkanda oriyentasiya üçün lazımdır. Belə olan halda obyektiv, cəmiyyət üçün əhəmiyyətli və subyektiv, birbaşa insanın özü üçün əhəmiyyətli olan insan kapitalının çatışmazlığından danışmaq istərdik. Peşənin inkişafında və insan kapitalının formallaşmasında təhsil böyük rol oynayır ki, bu da öz növbəsində peşəkar mühitdə inkişaf edir. Odur ki, insan mərkəzli, insanyönümlü xarakter daşımalı və özünütərbiyəyə də diqqət yetirməlidir.

Yaradıcı təfəkkürün formallaşmasına istiqamətlənmə xarici aləmin sürəti inkişafi və dəyişən peşəkar şəraitə tez və effektiv uyğunlaşma ehtiyacı ilə əlaqədar formallaşır. Təhsil alıb, öz işi ilə məşğul olan insan daima peşənin yeni, naməlum parametrləri ilə qarşılaşır. Nəticədə o, mürəkkəb peşə problemlərini həll etməyə məcbur olur. Buna görə də o, peşəkar qərarlar qəbul etməyi, onları həyata keçirtməyi və mürəkkəb peşə vəziyyətini təkbaşına həll etmək üçün yeni və daha effektiv üsulları modelləşdirməyi bacarmalıdır. Mütəxəssisin hərəkətliliyi və təfəkkür yaradıcılığı yoxdursa, öz qərarlarına görə məsuliyyət daşıya bilmirsə, bu mümkün deyil. Çünkü peşə dəyişən mühit olmaqla insandan daim adaptiv resurslar sərf etməyi tələb edir.

Tələbələrin yaradıcı təfəkkürünü formallaşdırmaq heç də asan məsələ deyil, çünki yaradıcı düşüncə insanın reallığını, yenidən düşünmək cəsarətinə malik olmasını nəzərdə tutur. Yaradıcı təfəkkürdən istifadə bacarığının inkişafı uzun müddət tələb edir. O, hər bir inkişaf etmiş şəxsin təfəkkürünün əsasını təşkil edən, peşədə vacib, xüsusi və universal bacarıqlara yiyələnmək üçün əsas olan məntiqi, analitik və tənqidi təfəkkür əsasında formallaşır.

Əmək münasibətləri sosial qarşılıqlı əlaqənin növlərindən biridir və bioloji növ kimi insanın yaşaması prosesində mühüm rol oynayır. Şübəhəsiz ki, onlar cəmiyyətin bütün üzvlərinə təsir edir və digər sosial qarşılıqlı fəaliyyət növlərinin əks təsirinə məruz qalır və bu nöqtəyi-nəzərdən fərdin kapitalının formallaşması prosesində bilavasitə iştirak edirlər. İnsan istəsə də, istəməsə də peşə və iş şəraiti onun düşüncəsində iz buraxır, başqa şeylərlə yanaşı, peşəkar deformasiya

şəklində özünü göstərir. Bütün fəaliyyət sahələri ilə insanın həyata keçirməsi arasında birbaşa əlaqə təsdiqlənməlidir, bu zaman o, eyni ümumi, xarakterik davranış modelini həyata keçirəcəkdir. Ona görə də insanda tənqidi təfəkkür varsa, o həm əmək, həm də şəxsiyyətlərarası sferada özünü bürüzə verəcək. Əgər bir insan qərar verməyə meyilli deyilsə, bu onu hər yerdə müşayiət edəcəkdir. Davranış modeli düzəldilə bilər, lakin bu, fərdin səylərini tələb edir.

Şəxsin insan kapitalı xarici mühit tərəfindən insana verilən müxtəlif yollarla, o cümlədən təhsil mühiti vasitəsilə təmin edilən məlumatların toplanılması, eləcə də emalı yolu ilə formallaşır. İnsanın əmək üçün peşəkar hazırlığını təmin edən təhsil mühitindən danışarkən tədqiqatçılar, ilk növbədə, *sərt (hard) və yumşaq (soft) bacarıqları* fərqləndirirlər. Onlar həyati bacarıqlara həmişə diqqət yetirmirlər, xüsusən də təhsil və özünütəhsil proseslərinin davamlılığından danışarkən, bu bacarıqları vurğulamaq kifayət deyil. Tədris mühitinin verdiyi bacarıqların inkişaf etdirilməməsi səbəbindən biz məlum sərt (hard skills) və yumşaq bacarıqlarla (soft skills) yanaşı, daha iki bacarıq kateqoriyasını – *mental bacarıqları (mental skills) və meta (meta skills) bacarıqları* müəyyən etməliyik.

İnsanın iş qabiliyyətini müəyyən edən əsas bacarıqlar üçün müasir elmi ədəbiyyatda dəqiq tərif və dəqiq təsvir yoxdur. Ona görə də yumşaq bacarıq və sərt bacarıqlardan fərqli olaraq, həyati bacarıqların dərk edilməsi qeyri-müəyyəndir. Eyni vəziyyət əməyin mühafizəsi və təhlükəsizliyini tələb edən hər şeyin həyati bacarıqlara aid olduğu xarici elmi mühitdə də müşahidə olunur [4, s.3]:

- ekran avadanlığının vəziyyətini qiymətləndirmək;
- elektrik təhlükəsizliyi haqqında məlumatlılıq;
- ekstremizm və radikallaşma haqqında məlumatlılıq;
- yanğın təhlükəsizliyi haqqında məlumatlılıq;
- səs-küydən xəbərdar olmaq;
- stresdən xəbərdar olmaq;
- işə qəbulla bağlı maarifləndirmə səviyyəsini artırmaq;
- uşaqların cinsi istismarı barədə məlu-

matlılıq;

– risklərin qiymətləndirilməsi haqqında məlumatlılıq.

Tədqiqatçıların fikrincə, həyati bacarıqlar sahəsində ciddi araşdırılmaların olmaması onunla əlaqədar ola bilər ki, düzəlişlərə tabe olmayan bir şeyi öyrənməyin mənası yoxdur. Bununla belə, həyati bacarıqların nə olduğu barədə fikir də vacibdir, çünki insanın işləmək qabiliyyətini, bu və ya digər peşə fəaliyyətinə təbii meylini müəyyən edən bu bacarıqlardır.

İnsanın əmək münasibətlərini yerinə yetirməsini təmin etmək baxımından aşağıdakı bacarıqlar həyati əhəmiyyət kəsb edən bacarıq kimi başa düşülməlidir:

- *bioloji növ kimi insana xas olan homosapiens, yəni düşünmə və danışma bacarıqları (əmək bacarıqları insanı heyvanlar aləmindən fərqləndirir);*
- *insanın psixofizioloji təbiətinə görə bacarıqları;*
- *şəxsin müəyyən işləri yerinə yetirməsini təmin edən və köklü uyğunlaşmaya tab gətirməyən fitri psixofizioloji bacarıqları (formalaşması və inkişafı haqqında yalnız şərti olaraq danışa biləcəyimiz bacarıqlar).*

Tərif və təsvir baxımından ən çox öyrənilən və inkişaf edən, əlbəttə ki, peşənin texniki tərəfini təşkil edən bacarıqlar kimi başa düşülən sərt bacarıqlardır. Bunlar:

- *peşə fəaliyyətinin realizasiyası məqsədi ilə bilavasitə zəruri sayılan və ona müvafiq olaraq uyğun gələn bacarıqlar və biliklərdir;*
- *yerinə yetirilən fəaliyyətlə bağlı olan texniki bacarıqlardır;*
- *formallaşdırılmış texnologiyalar sahəsində olan bacarıqlardır.*
- *müəyyən peşəkar vəzifələri yerinə yetirmək bacarıqlarıdır;*
- *əyani şəkildə nümayiş etdirilə bilən texniki peşəkar bacarıqlardır;*
- *bir insanın hazırda məşğul olduğu peşə fəaliyyəti ilə birbaşa əlaqəli bütün bacarıqlardır.*

Son bir neçə ildə, xüsusən də karantin şəraitində və dəyişmiş mühitdə keçən son iki il ərzində aydın oldu ki, insanın iş şəraitinə uyğunlaşması təkcə peşəkar bacarıqların əldə edil-

məsi və təkmilləşdirilməsi ilə məhdudlaşdırılır. Bu anlayış son illərin nailiyyəti deyil. Hesab olunur ki, işçi peşəkar keyfiyyət və bacarıqlarla yanaşı, vahid sosial məkan daxilində digər insanlarla yüksək keyfiyyətli, uğurlu və qarşılıqlı əlaqəni həyata keçirməyə imkan verən adekvat insanı keyfiyyət və bacarıqlara malik olmalıdır.

Yumşaq bacarıqlar müzakirəsinin populyarlığına Ümumdünya İqtisadi Forumu tərəfindən 2016-cı ilin sentyabr ayında dərc olunmuş məqalə səbəb olmuşdur. Həmin vaxt məqalədə deyilirdi ki, 2025-ci ilədək eksər işlərdə arzuolunan əsas bacarıqların üçdə birindən çoxu bu gün iş üçün hələ vacib sayılmayan bacarıqlardan ibarət olacaq. Yaradıcılıq və tənqidi düşüncə bütün işlərin üçdə birindən çoxunu tələb edəcək. Halbuki fiziki güc iyirmi işdən yalnız birində qiymətləndiriləcəkdir. Bəzi sənayelər digərlərindən daha çox bacarıq qeyri-sabitliyi riski altındadır. Maliyyə xidmətləri və investor sektorу çox güman ki, ən çox pozulma ilə üzləşəcək. Hazırda sənayedə uğur qazanmaq üçün tələb olunan bacarıqların 40%-dən çoxu tezliklə lazımsız hala gələcək. Məqalənin sonunda belə nəticəyə gəlib deyə bilərik ki, dövrümüzə adaptasiya olunmuş ən aktual bacarıqlar siyahısı, məhz aşağıdakılardan ibarətdir [6]:

- *problemin hərtərəfli həlli;*
- *digər insanlarla koordinasiya;*
- *kadrların idarə edilməsi;*
- *tənqidi düşüncə;*
- *danişiqlар;*
- *keyfiyyətə nəzarət;*
- *xidmət istiqaməti;*
- *mühakimə və qərar qəbuletmə;*
- *aktiv dinləmə;*
- *yaradıcılıq.*

Nəticə. Bütün bacarıq növlərinin həyata keçirilməsi fərdin insan kapitalını formalaşdırır ki, bu da öz növbəsində, fərdin digər kapitalları ilə toqquşur, onlarla qarşılıqlı əlaqədə olur və insan resursunu təşkil edir. İşçinin dəyəri onun şəxsiyyət kapitalı ilə müəyyən edilir. Bu, təkcə onun təlim və iş prosesində əldə etdiyi çətin bacarıqlara görə deyil, həm də onun bir şəxsiyyət kimi xarakterizə edən bütün digər bacarıqlarına əsaslanır.

ƏDƏBİYYAT

1. Фаязова Ф.Ш. Актуальные проблемы современного профессионального образования. International scientific conference: innovative trends in science, practice and education, 2022, 1 (1), с.216-220.
2. Некипелова И.М., Некипелов Э.Ш. Человеческий капитал личности: vital, soft, hard, meta и mental skills. Социально-экономическое управление: теория и практика, 2022, 18 (1), с.60-75.
3. World Bank. The Human Capital Index 2020 Update: Human Capital in the Time of COVID-19. The World Bank, Washington, 2021, 229 p.
4. Ellingru K., Gupta R., Salguero J. Building the vital skills for the future of work in operations. McKinsey Global Institute, 2020, 8 p.
- 5.<https://www.weforum.org/reports/the-human-capital-report-2016/>
- 6.<https://www.weforum.org/agenda/2016/09/how-long-work-skills-last-depends-on-job>

K.Alakbarova

The role of Vocational Education in Human Capital Development: study based on hard and soft skills

Abstract

The critical pace of social transformations that are currently taking place in the world, which are

gradually changing both the social level of working conditions and professional relations, has become a necessary reason for examining the skills that meet the needs of a person in his professional development. It is quite necessary to understand the content of some recently actualized conceptions and explore their mutual connection in this complex process. The article talks about human capital and the role of profession and vocational education in its development.

K.Alakberova

Роль профессионального образования в развитии человеческого капитала: изучение жестких и мягких навыков

Аннотация

Критический темп социальных трансформаций, происходящих в настоящее время в мире, постепенно меняющих как социальный уровень условий труда, так и профессиональных отношений, стал необходимым поводом для изучения умений, отвечающих потребностям человека в его профессиональном развитии. Необходимо разобраться в содержании некоторых понятий, ставших в последнее время актуальными в этом сложном процессе, и изучить их взаимосвязь. В статье говорится о человеческом капитале и роли профессии и профессионального образования в его развитии.

ŞƏRABÇILIQ SAHƏSİNDE İSTEHSAL XƏRCLƏRİNİN UÇOTUNUN AKTUAL MƏSƏLƏLƏRİ

Azər Mazanov,

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin
İqtisadiyyat kafedrasının müəllimi
e-mail: azar.mazanov@atmu.edu.az*

UOT: 33; 338.012

Xülasə. Məqalədə şərab istehsali ilə məşğul olan müəssisələrdə istehsal məsrəflərinin uçotunun nəzəri aspektləri, dolayı məsrəflərin uçotu və onların bölgüsü qaydaları, eləcə də BMHS-in tətbiqi istiqamətində istehsal olunan məhsulların maya dəyərinin uçotunun səmərəli təşkili məsələləri araşdırılır. Həmçinin məqalədə birbaşa material və əmək məsrəflərinin, dolayı məsrəflərin təhlilinin metodoloji əsasları şərh edilir, istehsal xərclərinin təhlili üzrə xarici təcrübənin respublikamızın müəssisələrində tətbiqi istiqamətləri nəzərdən keçirilərək istehsal məsrəflərinin uçotunun və təhlilinin təkmilləşdirilməsinə dair təklif və tövsiyələr verilir.

Açar sözlər: kalkulyasiya, məhsulun maya dəyərinin uçotu, şərabçılıq sahəsində istehsal xərclərinin uçotu, idarəetmə uçotunun təşkili, birbaşa xərclər.

Key words: calculation, cost accounting, cost accounting in winemaking, management accounting, direct-costing.

Ключевые слова: калькуляция, учёт себестоимости продукции, учёт производственных расходов во винодельческой отрасли, организация управлеченческого учёта, прямые затраты.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun (işlərin və xidmətlərin) maya dəyəri qiymətin formallaşmasına və mənfəət istehsalına bilavasitə təsir edən ilkin amillərdən biri kimi daim diqqət mərkəzində olmalıdır. Maya dəyərinin daxili (əsas və dövriyyə vəsaitlərindən istifadənin yaxşılaşdırılması, əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, əməyin ödənilməsinin növləri və sistemləri, məhsulun (işlərin və xidmətlərin) satışından əldə olunan gəlirin həcmi və s.) elementləri hərtərəfli araşdırılmalı və qiymətləndirilməlidir. Bu məsələlərdə metodoloji yanaşma inkişaf etdirilməlidir. Belə bir metodologiyanın işlənib hazırlanır.

lanması idarəetmə, strateji və taktiki məsələlərin həllinin eləcə də bazarın tələbinə və öz istehsal imkanlarına uyğun olaraq malların (işlərin və xidmətlərin) istehsali və satışı zamanı ən yaxşı işgüzar tərəfdəşin seçilməsi, müxtəlif risklərin mövcud mühiti ilə mübarizə, xüsusi mülkiyyət və əlaqəli qeyri-müəyyənlik şəraitində kommersiya sırrı kimi qəbul edilən dəyərin dəqiqlik qiymətləndirilməsi üçün çox vacibdir. Müxtəlif intituzional-mülkiyyət münasibətlərinin iştirakçıları olan təsərrüfat subyektləri üçün vahid metodologianın işlənib hazırlanması, həm də məsrəflərin uçotunun və məhsulun (işlərin və xidmətlərin) maya dəyərinin təhlilinin dəqiqlik dərəcəsinin

müəssisə (firma) tərəfindən həyata keçirilən uçot siyasetindən asılılığının da qarşısını alır. Digər tərəfdən mülkiyyət münasibətlərindən və ya sahə mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, bütün müəssisələr üzrə hesablama maddələrinin vahid nomenklurasının olmaması həmin təsərrüfat subyektləri üçün müxtəlif metodologiyaların işləniləb hazırlanmasının, sistemlilik və mürəkkəbliyin əsas prinsiplərinin tələblərinin pozulması ilə nəticələnir. Ona görə də, fikrimizcə, müəssisə və firmalarda məsrəflər uçotunun bazar iqtisadiyyatının xarakterik xüsusiyyəti kimi düşünülən “direct-costinç” sisteminə uyğun təşkili mövcud nöqsan və çatışmazlıqların aradan qaldırılması, “həcm-xərc-mənfəət” sxemində bütün göstəricilər arasında asılılığın və funksional əlaqənin optimallaşdırılmasına səbəb ola bilər. Bundan əlavə, bu sistem üzrə məsrəflərin uçotunu “şərti dəyişən” və “şərti sabit” məsrəflər blokları qaydasında təşkil etməklə, məhsulun maya dəyərinin səviyyəsinin dəyişməsinə operativ nəzarət üçün qrafiklər və riyazi əyrilərə şərait yaradılır. Bu, bütün müəssisə və firmalar (iş və xidmətlər) üçün eyni olan vahid hesablama maddələrinə ehtiyacı aradan qaldırır. Hazırda mövcud istehsal xərclərinin uçotu və məhsulun maya dəyərinin təhlili metodologiyalarının təkmilləşdirilməsi çox mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bunun üçün aşağıdakıların həyata keçirilməsi zəruridir:

- istehsal xərclərinin təsnifati, prinsip və məyarlarının araşdırılması, məsrəflərin uçotunun mövcud qaydalarının qiymətləndirilməsi;
- həm milli, həm də beynəlxalq mühasibat uçotu standartlarının və məsrəflərinin uçotunun təşkili imkanlarının qiymətləndirilməsi;
- kommersiya təşkilatlarında istehsal xərclərinin və məhsulun maya dəyərinin cari metodikasının kompleks-sistemli şəkildə təhlilinin aparılması;
- həm beynəlxalq, həm də milli mühasibat uçotu standartlarının tətbiqi, məhsulun maya dəyərinin təhlili üzrə bu sahədə inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsinin respublikamızın iqtisadi aspektlərinə tətbiqi imkanlarının qiymətləndirilməsi və s.

İdarəetmənin ən mühüm komponentlərindən biri kimi qəbul edilən mühasibat uçotunun konseptual və metodoloji əsasları bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar olaraq dərin

dəyişikliklərə məruz qalır. Birincisi, bu, idarəetmə uçotunun əsasını təşkil etdiyi düşünülən istehsal xərclərinin çoxsaylı göstəricilərə uyğun olaraq təsnifləşdirilməsi və onların uçotu metodlarının təkmilləşdirilməsi, məhsulların (işlərin və xidmətlərin) maya dəyərinin müəyyən edilməsi məsələsinə aiddir. Şübhəsiz ki, mühasibat uçotu göstəriciləri və istehsal xərclərinin təhlili şirkətin digər maliyyə-təsərrüfat fəaliyyət bloklarını əlaqələndirmək üçün istifadə olunur. Ona görə də şərabçılıq sahəsinin müəssisələrində mühasibat uçotu, xərclərin bölüşdürülməsi və onların azaldılması yollarının müəyyən edilməsi qarşıda duran mühüm məsələlərdəndir. Nəticə etibarilə hesabat formalarını və müxtəlif məsrəf göstəricilərini özündə əks etdirən əsas mühasibat sənədlərinin işləniləb hazırlanması, istehsal məsrəflərinin uçotunun müasir bazar iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun təkmilləşdirilməsi böyük fayda verə bilər. İdarəetmə və auditin əsas rollarından biri kimi qəbul edilən iqtisadi fəaliyyət təhlilinin cari istehsal xərclərinin uçotu və məhsulun (əmək və xidmət) maya dəyərinin hesablanması metodologiyaları ilə müəyyən edilmiş standartlara uyğun gəlmədiyi məlum olmuşdur. Bundan əlavə, bazar münasibətləri ilə bağlı məsələlərin həlli, şərab istehsalı xərclərinin uçotunda istifadə olunan metodların səmərəliliyinin artırılması və beynəlxalq standartlara uyğun olaraq uçot sisteminin əsaslı şəkildə dəyişdirilməsi tələb olunur. Fikrimizcə, beynəlxalq standartlara uyğun belə uçot sisteminin mövcudluğu ikili xarakter daşıya bilər:

- seçilmiş müəssisələrə məsrəflərin uçotunun forma və metodlarında tam sərbəstliyin verilməsi;
- mühasibat məlumatlarının reallığına və düzgünlüyüնə görə təşkilatın məsuliyyətinin həyata keçirilməsi.

Nəticədə məhsul istehsalının uçotunun təkmilləşdirilməsi üzrə bir sıra təşkilati işlərin həyata keçirilməsi tələb olunur. Məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinə daxil edilməsinin həyata keçirilməsinin Əsasnaməsi müəyyən edilərkən, dəqiq çatışmazlıqlar nəzərə alınmaqla, xərclərin dəqiq müəyyən edilməsi (istehsalın həcmində uyğunlaşdırılması) aparılmışdır. Sənaye müəssisələrində istehsalın təşkilinin texniki xarakteristikalarının alınması xərclərinin uçotu, bö-

lüsdürülməsi və saxlanılması, onların idarə edilməsi də təklif olunur. Təcrübə göstərir ki, sənaye müəssisələrində istehsal xərclərinin uçotu iqtisadi komponentlər və kalkulyasiya maddələri üzrə təşkil edilir. Xərclərin (işlərin və xidmətlərin) analitik uçotu və maya dəyərinin müəyyən edilməsi sənaye məhsulunun iqtisadi komponentlər və kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılması yolu ilə həyata keçirilir. Üzümçülük və şərabçılıqda kalkulyasiya və istehsal dərəcəsi uçotu maddələri arasında hazırla fərqli müəyyən edilməsi çox vacibdir. Təcrübədə tətbiq edilən hesablama vahidləri sənaye məhsulunun xüsusiyyətlərindən, texniki prosesindən və təşkilatın idarə etməsindən asılı olaraq istifadə olunur ki, bu da mühasibat uçotunu daha da çətinləşdirir. Sənaye məhsulunun məsrəf hissələri və kalkulyasiya maddələri üzrə qruplaşdırılması və uçotu iqtisadi ədəbiyyatda müəyyən edildiyi kimi, çatışmazlıqlara malikdir və riskləri kənarda qoyur. Nöticədə üzümçülük və şərabçılıq sahəsində istehsal xərclərinin yerlərə və istehsal olunan məhsullara, görülən işlər və göstərilən xidmətlərə bölməsi xərclərə operativ nəzarətin tam təmin edilməsinə mane olur, eləcə də istehsal potensialından, əmək, maddi və digər resursların həll-edici istehsal ehtiyatlarından istifadə dərəcəsində əsaslı azalma müşahidə olunur. Göründüyü kimi, məhsulun maya dəyərinin uçotunun düzgün aparılmaması və qiymətləndirilməsinə şəxsi məsuliyyətin olmaması mühasibat uçotu və hesabat sistemində (iş və xidmətlərdə) yol verilən nöqsanlara, çatışmazlıqlara səbəb olur. Ona görə də məsrəflərin uçotunun obyektləri yalnız onların yarandığı yerlər üzrə deyil, həm də maya dəyərinin formallaşmasına və məhsulların (işlərin və xidmətlərin) istehsalına çəkilən xərclərin əmələ gəlməsinə operativ nəzarəti təmin etmək üçün də məsuliyyət mərkəzləri olmalıdır. İstehsal xərclərinin aşağı salınması üçün maliyyə həvəsləndirmə sisteminin yaradılması və rəsmiləşdirilməsi bəzi xərclərə görə fərdi məsuliyyətin qoyulması, mühasibat uçotu obyektlərinin məsuliyyət mərkəzləri tərəfindən bölməsi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi üçün zəruridir. Xüsusilə, məsuliyyət mərkəzlərinin mühasibat uçotu obyektləri kimi müəyyən edilməsi və onlardan istifadə edilməsi mühasibat uçotunun beynəlxalq standartlara çevrilməsi üçün həllədici

komponentlər və tələblər kimi qəbul edilir.

Xərcləri məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinə aid etməklə məlumdur ki, təşkilati fəaliyyətlə bağlı məsrəflər dolayı məsrəflərə (əməyə mütənasib) daxil edilir. Təcrübə göstərir ki, təşkilati fəaliyyətlə bağlı xərclər həm istehsal, həm də bütövlükdə iqtisadi xarakter daşıya bilər. Bu konsepsiaya əsasən, hesab edirik ki, təşkilati fəaliyyətlə bağlı xərclərin aşağıdakı təsnifatı və sistemləşdirilməsi daha məqsədə uyğundur:

- *istehsalla bağlı təşkilati fəaliyyət xərcləri;*
- *geniş iqtisadi təşkilati fəaliyyətlə bağlı xərc-lər.*

Xərclərin azaldılması, ehtiyatların aşkar edilməsi üçün xərclərin idarəetmə funksiyasına görə yuxarıda qeyd olunan təsnifatda qruplaşdırılması da sərfəli ola bilər (inzibati-idarəetmə, maddi-texniki təchizat, marketing və məhsul satışı ilə bağlı xərclər, bankın istifadəsindən faizlər və digər xərclər). Bütün bunlara əlavə olaraq vurğulanmalıdır ki, təklif olunan ideyalar məsrəflərin təsnifatı və onların uçotunun nəzərə alınmış variantindəki qüsürün tamamilə aradan qaldırılmasına imkan vermir. Bu nöqsanlardan biri də, fikrimizcə, 202 №-li hesabda “Maşın və avadanlıqların istismarı və istismar üzrə məsrəflər” in düzgün uçotunun aparılmasıdır ki, bunun da ümumi istehsalat məsrəflərinin mahiyyətinə, xarakterinə və təyinatına aidiyəti yoxdur. Xarakterinə və funksiyalarına görə bir-birinə oxşar olan 202-8 və 721-3 №-li subhesablarda dəqiq müəyyən edilmiş və uçota alınmış ümumi istehsalat və ümumi təsərrüfat xərclərinin məbləği “direct-costing” (birbaşa xərclər) sisteminin tətbiqi üçün əlverişli şərait yaradır. Məlumdur ki, məsrəf uçotunun cari variantında ümumi istehsalat və ümumi inzibati-təsərrüfat məsrəflərinin bütün məbləği əməkhaqqına birbaşa mütənasib bölgü ilə əsas istehsal və köməkçi istehsalat subhesablarının debetinə yazılır. “Məsrəf-buraxılış” sxemi əmtəələrin (işlərin və xidmətlərin) yaradılması ilə bilavasitə bağlı olan məsrəflərin, ilkin istehsal və yardımçı istehsal hesablarından çıxılmayan məsrəflərin müvafiq olaraq real istehsal maya dəyərinə necə çatmasını təsvir edir. Bununla belə, yuxarıda qeyd olunan alternativin bir sıra çatışmazlıqları vardır ki, onların əksəriyyəti xərclərin bölüşdürülməsi üçün təməllə bağlıdır. Əsas arqument budur ki, infly-

siya prosesləri şəraitində əməkhaqları saxta şəkildə artır, istehsalın həqiqi maya dəyərini təhrif edir. Əməkhaqqının dolayı xərclərin bölüşdürülməsi üçün əsas olduğu düşünülür. Bütövlükdə bu seçim beynəlxalq normalara və ya bazar əlaqələrinin metodik uçotu qaydalarına uyğun gəlmir. Fikrimizcə, Qərb ölkələrində populyar olan və xərclərin şərti-dəyişən və şərti-sabit məsrəflərə bölünməsi ideyasına əsaslanan və məhsulun məhdud maya dəyərini hesablamamaq imkan verən “direct-costing” (birbaşa xərclər) yanaşmasından istifadə oluna bilər. Göstərilən qüsurlar və səhvələr (iş və xidmətlər) bu zaman ümumi istehsalat və ümumi inzibati-təsərrüfat üzrə silinməni 202 №-li hesab deyil, 601 №-li “Satış” hesabı alır.

Dolayı xərclərin bölüşdürülməsi və maya dəyərinə daxil edilməsi məsəlesi cari bazar şəraitində hələ də müzakirə mövzusudur. Məsələ burasındadır ki, bir sıra sənaye müəssisələrində əməkhaqlarının xüsusi çəkisinin əhəmiyyətli dərəcədə artması, eləcə də onun bazasında səpələnmiş dolayı xərclərin maya dəyərinə daxil edilməsi nəticəsində müxtəlif növ sünü zərər problemə چəvrilib. Nəzər-nöqtəmizə görə əməkhaqqı ilə bağlı dolayı xərclərin formal bölgüsü elə həyata keçirilməlidir ki, həmin məsrəflər məhsulların (işlərin və xidmətlərin) istehsalının həcmi ilə six əlaqələndirilsin. Ümumi istehsal və ümumi təsərrüfat xərclərini bölüşdurmək üçün əlavə normativ əmsallardan və ya baza göstəricilərdən (işlənmiş adam-saatların sayı, işlənmiş maşın-saatların sayı, istehsalat işçilərinin əsas əməkhaqqı kimi) istifadə oluna bilər. Ona görə də cari dövrdə (burada hesablama obyekti, bütövlükdə əmtəə məhsulları və ya yüksək gəlirlili məhsullar ola bilər) paylama bazasını və hesablama obyektini dəqiq və sərbəst təsvir etmək çox vacibdir. Göründüyü kimi, bazar iqtisadiyyatı şəraitində məhsulun (işin və xidmətlərin) maya dəyərinin təhlili maddi, əmək və maliyyə resurslarından istifadənin səmərəliliyini artırmaq üçün resursların müəyyənləşdirilməsinə təkan verən mürəkkəb prosesdir və qiymətlərin tənzimlənməsinə birbaşa təsir göstərir ki, bu da idarəetmənin əsas məqsədidir. Odur ki, idarəetmə prosesində bu göstəricinin funksiyasını və əhəmiyyətini nəzərə alaraq, istehsal xərclərinin uçotu və məhsulun (iş və xidmətlərin) maya də-

yərinin təhlili metodologiyası zamanla A.F.Aksenko, M.A.Bakanov, A.P.Zudilin, A.D.Şeremet, V.F.Paliy, V.L.Petrova, N.Q.Çumaçenko, Q.V.Savitskaya, Q.A.Abbasov tərəfindən kifayət qədər işlənib hazırlanmışdır [1, 2, 3, 4, 5, 6, 7]. Lakin müasir şəraitdə inflyasiya prosesləri həm daxili, həm də beynəlxalq bazarlarda rəqabətin artması kimi amillər metodologiyaya, məhsulların (işlərin və xidmətlərin) maya dəyərinin təhlili metodikasına yeni aspektlərin əlavə edilməsini zəruri edir.

Bazar qarşılıqlı münasibətlərində məhsulun (əməyin və xidmətlərin) maya dəyərinin təhlili metodunun effektivliyi onun göstəricilər sisteminin düzgün müəyyən edilməsindən çox asılıdır. Çünkü maya dəyərini xarakterizə etmək üçün istifadə olunan hər bir analitik-sintetik göstərici məhsulun (işlərin və xidmətlərin) istehsalı zamanı müxtəlif үsullarla çəkilmiş xərclərin faydalılığını göstərir. Bu mənada demək olar ki, bazar iqtisadiyyatının tələblərini ödəyən məsrəflərin təhlili texnikasını yaratmaq üçün ümumilaşdırıcı göstəricilər hesablamaya daxil edilməlidir. Bunlara nümunə olaraq, istehsalın maya dəyəri, malların və satılan məhsulların qiyməti, bir manata görə malların və satılan məhsulların qiyməti, oxşar malların qiyməti, mühüm məhsul kateqoriyalarının qiyməti və s. daxildir. İqtisadi sahədə istifadə oluna bilən əlavə xüsusi tədbirlər təhlil prosesinə “əmtəə məhsulunun bir manatına düşən əmək məsrəfləri (əməkhaqqı və sosial sığorta ayırmaları)”, “əmtəə məhsulunun hər manatına düşən əmək məsrəfləri”, “xərclərin bir manatına düşən məhsul istehsalı” və “əmtəə məhsulunun maya dəyərinin aşağı salınması” daxildir. Yuxarıda qeyd olunan göstəricilərin hər biri özünəməxsus funksiyaya və tətbiq dairəsinə malikdir. Məsələn, “müqayisə olunan məhsulların dəyəri” və “əmtəə məhsulunun maya dəyərinin azalması” göstəricilərini vurgulamaq olar. “Əmtəə məhsulunun maya dəyərinin azalılması” göstəricisi iki qiymətlə (hesabat ilində qüvvədə olan qiymətlər və baza ilində orta illik qiymət) qiymətləndirildikdən və təhlil edildikdən sonra məhsul buraxılışının bir manatına düşən xərclərin səviyyəsinin dəyişmə dərəcəsini göstərir. “Müqayisəli məhsulların dəyəri” göstəricisi müxtəlif məhsul növlərini göstərir, xərc dinamikasını müəyyən edir. Məlumdur ki, məhsulun

(işin və xidmətin) maya dəyərinin təhlili metodun yaradılması zamanı tədqiqat istiqamətlərinin aydın şəkildə müəyyənləşdirilməsi çox vacibdir. Bazar iqtisadiyyatında hesab edirik ki, aşağıdakı 4 istiqamət üzrə maya dəyərinin təhlilini aparmaq daha məqbuldur:

- *məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinin ümumi səviyyəsinin və meyillərinin tədqiqi;*
- *hər bir xərc komponentinə və ümumi xərcə təsir edən amillərin təhlili və qiymətləndirilməsi;*
- *məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinin azaldılması ehtiyatlarını müəyyən etmək üçün müəyyən maya dəyəri komponentləri üzrə xərc-lərin təhlili;*
- *satış həcmi, maya dəyəri və mənfəət ölçüləri arasında funksional əlaqənin müəyyən edilməsi və qiymətləndirilməsi.*

Göründüyü kimi, siyahıdakı son üç istiqamət həm yeni, həm də müzakirə mövzusu olduğundan xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu, ilk növbədə, maya dəyərinə və hər bir xərc komponentinə təsir edən dəyişənlərin kateqoriyalara bölünməsini və qiymətləndirilməsini nəzərdə tutur.

Məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinə təsir edən elementlər və hər bir xərc komponenti iqtisadi ədəbiyyatda və tədqiqat işlərində coxsayılı meyarlara görə təsnif edilir. Bəzi tədqiqatçıların fikrincə, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi, istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, istehsalın yerləşdirilməsinin strukturunun və həcminin dəyişdirilməsi, təbii ehtiyatlardan istifadənin yaxşılaşdırılması, istehsalın inkişafı beş blokda qruplaşdırılmalıdır. M.İ.Bakanov və A.D.Şeremet təklif olunan bu göstəriciyə təsir edən amilləri daha yaxşı hesablamaq üçün birləşdirilməsini qeyd edirlər [8].

Yuxarıda göstərilən qaydada xüsusilə qeyd olunur ki, qruplaşdırılmanın aparılması əhəmiyyətli praktiki təsirə malikdir. V.A.Rusak hər bir məsrəf elementinə təsir edən elementləri məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinə görə də-rəcələrə ayıraq, riyaziyyatda məşhur "Paskal üçbucağı" ilə müqayisə edilə bilən modeli irəli sürürdü [9]. Hər bir təklifin həm üstünlükleri, həm də mənfi cəhətləri olduğunu görmək mümkündür. Fikrimizcə, texniki baxımdan əsas problem mövcud mühasibat uçotu və hesabat məlumatları əsasında məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinin təhlili metodunun yaradılması

potensialının nəzərə alınmaması kimi vurgulanmalıdır. "İstehsalın təşkilati-texniki səviyyəsi və digər istehsal şəraitinin təhlili" blokunun bütün göstəricilərinə (istehsalın və əməyin təşkilinin təkmilləşdirilməsi, istehsalın texniki səviyyəsinin yüksəldilməsi) əsaslanan elmi-texniki tərəqqi amilinin mürəkkəb xarakter daşıdığını, bu fikrin doğruluğunu nümayiş etdirmək üçün xüsusilə vurgulamaq olar. Məlum olduğu kimi, mürəkkəb göstərici olan elmi-texniki tərəqqi özünü yeni istehsal üsul və alətlərində, eləcə də istehsal olunan məhsulların keyfiyyət standartlarında göstərir. Nəzəri cəhətdən ayındır ki, elmi-texniki tərəqqinin müəssisənin təsərrüfat fəaliyyətinin digər iqtisadi parametrlərinə əsaslanan məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinə təsiri konkret göstəricilərlə (texnika və texnologianın mütərəqqiliyi, əməyin texniki və enerji təminatı, istehsalın mexanikləşdirilməsi və avtomatlaşdırılması, istehsalın təşkili və yeni texnika üzrə digər tədbirlər) hesablanan və qiymətləndirilə bilər. Bunuyla belə, yuxarıda göstərilən dəqiq göstəricilər haqqında demək olar ki, vacib məlumatları ehtiva edən statistik hesabatlar mövcud olmadığı üçün bu nəzəri tez reallaşdırmaq mümkün deyil. Bu səbəbdən, iqtisadi ədəbiyyatda irəli sürüllən hər iki fikrin nəzəri və praktiki əhəmiyyəti xeyli azalır. Nəticədə məhsulun (işin və xidmətin) maya dəyərinə təsir edən birinci dərəcəli amillər (məhsulun həcminin dəyişməsi, əmtəə məhsulun strukturunun dəyişməsi, məsrəflərin səviyyəsinin dəyişməsi, ayrı-ayrı məhsul vahidlərinə sərf edilən materialların qiymətlərinin dəyişməsi və s.) qruplaşdırılmalıdır. Hesablamadan sonra onu daxil etmək daha yaxşıdır. İqtisadi təhlilin tədqiqat prosesini sadələşdirmək üçün yuxarıda sadalanan amillər də "daxili" və "xarici" amillər bölünür (hazır məhsulun, avadanlığın, enerji daşıyıcılarının, xammalın və materialların qiymətlərinin dəyişməsi, su, nəqliyyat və digər xidmət növləri, amortizasiya ayırmalarının norması, tibbi və sosial sigortaya ayırmaların məbləğində dəyişikliklər, icarə tariflərində dəyişikliklər və s.) və iqtisadi inkişaf səviyyəsinin təsnifatını verir.

İqtisadi təhlil prosesində əsas problemlərdən biri müxtəlif gəlirli məhsul qruplarının, peşələrin və xidmətlərin bazar qarşılıqlı əlaqəsi xərclərinin ümumi göstəricisinə necə təsir edəcəyi məsələsidir. Məlumdur ki, müəyyən məhsul qrupları üzrə

xərclərin azaldılması strategiyasının həyata keçirilməsi bu göstəricinin ümumi səviyyəsində özünü göstərmir. Nəticədə məsələ daha da ciddiləşir və təklif olunan istiqamətdə daha çox iqtisadi araşdırma tələb olunur. Yuxarıda göstərilən qaydaya uyğun olaraq iqtisadi təhlil aparmaq üçün müəssisə və firmalar tərəfindən yaradılan bütün məhsullar üzrə 4 qrupa bölünməlidir: *rentabelli olmayan məhsullar; aşağı rentabelli məhsullar; orta rentabelli məhsullar və yüksək rentabelli məhsullar*.

Satış həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasındaki funksional asılılıq bazar iqtisadiyyatı şəraitində əvəz edilməli və qiymətləndirilməlidir. İstehsal məsrəflərinin uçotunun “direct-costing” yanaşmasından istifadə etməklə strukturlaşdırılması yuxarıda göstərildiyi kimi, bu məsələni həll edir. Xərcləri şərti-sabit və dəyişən məsrəflərə bölmək yolu ilə “birbaşa məsrəf” yanaşması istehsal həcmində və ya satışdan əldə edilən gəlirdə dəyişikliklər əsasında məsrəflərə düzəlişlər edir. Fikrimizcə, “məhsulun həcmi” məsrəflərin təsnifikasi üçün əsas göstərici kimi istifadə edilməməlidir, çünki o daha geniş göstəricidir və bazar iqtisadiyyatında həllədici əhəmiyyət kəsb edən maliyyə səmərəliliyi və məhsuldarlığını dəqiqlik əks etdirmir. Aydındır ki, şərti-sabit xərclər malların (işlərin və xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirlərin dəyişməsindən asılı olmayıaraq sabitdir. İcarə haqqı, əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin köhnəlməsi, kənar təşkilatlardan alınan xidmətlər (gəlirlərin cəmlənməsi xərcləri çıxılmaqla), istehsalın təşkili və texnologiyasının inkişafı ilə bağlı qeyri-kapital məsrəflər, inzibati idarəetmə binasının saxlanılması xərcləri və s. mütləq şəkildə təhlil edilmiş və qiymətləndirilmiş şərti sabit xərclər olmalıdır. Xərc strukturunun əhəmiyyətli tərkib hissəsini təşkil edən “dəyişən” kimi tanınan ikinci ödənişlər toplusu məhsulun (işin və xidmətin) satışından əldə olunan gəlirlərin məbləğinə birbaşa mütənasib olaraq dəyişir. Dəyişən məsrəflər blokuna əmək xərcləri, nəqliyyat xərcləri, Dövlət Sosial Müdafiə Fonduna ayırmalar, sosial və icbari-tibbi sığorta, istehsalda istifadə olunan yanacaq və enerji, xammal və material məsrəfləri və s. kimi xərclər daxildir. Müəyyən edilmiş üsulla uyğun olaraq xərcləri təsnif etməklə, onları şərti-sabit və dəyişən məsrəflər blokuna bölmək,

eləcə də satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında funksional əlaqəni müəyyən etməklə dəqiqlik hesablama aparıla bilər. Bu nöqtə iqtisadi ədəbiyyatda və elmi tədqiqatlarda “kritik satış nöqtəsi”, “qırılma nöqtəsi”, “mənfəət və zərərin qırılma nöqtəsi” kimi qeyd olunur. Riyazi qrafikdən istifadə etməklə satışın həcmi, maya dəyəri və mənfəət göstəriciləri arasında funksional asılılığın müəyyən edilməsi marketing təhlilinin əsas suallarına cavab verməyə imkan verən asan və effektiv bir üsuldur: Məhsulun məhsuldarlığı ilə mənfəət necə dəyişəcək?; Məhsul və onun satışından əldə olunan gəlir azalmış?; Qiymətlər artarsa, xərclər, eləcə də satış həcmi azalırsa, mənfəət necə dəyişəcək?

Fikrimizcə, gəlirlərinin xərclərinə bərabər olduğu və rentabellik dərəcəsinin 0,00% olduğu “bərabərlik nöqtəsi”nin düzgün hesablanması verilən bu mühüm suallara düzgün cavab verməklə güclü şəkildə əlaqəlidir. Məlumdur ki, “şərti-sabit və dəyişən məsrəflər”, “satışın həcmi”, “dəyişən xərclərin satış və məhsulun həcmində nisbəti” göstəriciləri “zərərsizlik nöqtəsi”nin müəyyən edilməsi üçün zəruri komponentlər hesab edilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda bu metodun əsas komponenti müəyyən düsturdan istifadə etməklə malların (işlərin və xidmətlərin) satışından əldə edilən minimum gəlirlərin hesablanması kimi müəyyən edilir (bu şəraitdə təsərrüfat subyekti fəaliyyətinin rentabellik səviyyəsi 0,00%-dən yuxarıdır).

Nəticə. Yuxarıda qeyd olunan məsələ aktual və əhəmiyyətli olsa da, bütün sektorlarda olduğu kimi, üzümçülük və şərabçılıq sahəsində məsuliyyət mərkəzləri həll də mühasibat uçotu madələrinə çevriləmişdir. Məhz buna görə də bazar münasibətləri şəraitində təsərrüfat təşkilatlarının struktur bölmələrinin rəhbərlərinin istehsala çəkilən məsrəflərə görə məsuliyyəti necə bölüş-dürmələri məsələsi həll olunmamış qalır və son nəticədə sərf olunan xərclərə görə heç kim tam məsuliyyət daşımir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu problemin həlli yolu təqdim edilmiş və həmin mərkəzlər üzrə məsuliyyətin bölüşdürülməsi və istehsal xərclərinin uçotunun aparılması üsuluna iqtisadi ədəbiyyatlarda tez-tez istinad edilir. İqtisadi ədəbiyyatlarda və elmi-tədqiqat işlərində təqdim olunan fikirləri ümumiləşdirməklə belə nəticəyə gəlmək olar ki, göstərilən nöqsanların

aradan qaldırılması üçün malların (işlərin və xidmətlərin) istehsalı zamanı çəkilən xərclərə görə məsuliyyət mərkəzləri müəyyən edilməli və bu məsuliyyət təsərrüfat subyektlərinin struktur bölmələrinin rəhbərləri arasında ədalətli şəkildə bölgülüşdürülməli, eləcə də işçilərin vəzifə təlimatlarına rəhbərlik edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Müslümov S.Y., Kazımov R.N. Maliyyə təhlili (dərslik). Bakı, CBS, 2011.
2. "Mühasibat uçotu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Minimax Consalting, Bakı, 2004, 50 səh.
3. Abbasov Q.Ə. İdarəetmə uçotunun təşkili prinsipləri (monoqrafiya). Bakı, Elm, 2006, 375 səh.
4. Аксеенко А.Ф., Петрова В.Л. Учет и анализ затрат на производство продукции. Москва, Финансы и статистика, 2000.
5. Зудилин А.П. Анализ хозяйственной деятельности развитых капиталистических стран. 2-е изд., Екатеринбург, Каменный пояс, 1992.
6. Чумаченко Н.Г. Учет и анализ в промышленном производстве США. Москва, Финансы, 1971.
7. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности промышленного предприятия. Минск, ИСЗ, 2003.
8. Баканов М.И., Шеремет А.Д. Теория экономического анализа. Москва, Финансы и статистика, 2003.
9. Русак Н.А. Экономический анализ промышленных предприятий. Минск, Беларусь, 2003.

A.Mazanov
Actual issues of accounting of production costs in Winemaking industry

Abstract

The article is devoted to the research of theoretical aspects of vine production companies' expenses and indirect costs accounting, their distribution rules as well as to the issues on effective organization of product cost estimates according to the application of IFRS. There are also discussions of methodological basis on analysis of material, work and indirect expenses as well as the offers and recommendations on improvement of production expense accounting and analysis, reviewing the directions of foreign experience application in enterprises of our Republic.

А.Мазанов
Актуальные вопросы учета производственных затрат продукции в сфере виноделия

Аннотация

В статье рассматриваются теоретические аспекты учета себестоимости продукции на предприятиях, занимающихся виноделием, правила учета косвенных затрат и их распределения, а также эффективная организация учета себестоимости выпускаемой продукции в соответствии с применением МСФО. Также в статье разъясняются методологические основы анализа прямых материальных и трудовых затрат, косвенных затрат, рассматриваются направления применения зарубежного опыта анализа себестоимости продукции на предприятиях нашей республики, даются предложения и рекомендации по совершенствование учета и анализа себестоимости продукции.

GENETİK CƏHƏTDƏN DƏYİŞDİRİLMİŞ QİDALAR VƏ ONLARIN PROBLEMLƏRİNİN NƏZƏRDƏN KEÇİRİLMƏSİ

Səbinə Qasimova,

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universitetinin Mehmanxana
və restoran biznesi kafedrasının müəllimi
e-mail: sabina.gasimova@atmu.edu.az*

UOT: 613.2: 663/664

Xülasə. *Geni modifikasiya olunmuş orqanizmlər (GMO) termini mübahisəli mövzuya çevrilib, çünkü onun həm qida istehsalçıları, həm də istehlakçılar üçün potensial biotibbi riskləri ətraf mühitin yan təsirləri ilə müşayiət olunur. GMO – genetik cəhətdən dəyişdirilmiş qidalar ilə bağlı ictimaiyyətin artan narahatlığı qabaqcıl biotexnologiya nəticəsində yarana biləcək qısa və uzunmüddətli sağlamlıq problemlərinə yönəlib. GM qidalarının üstünlüklerini və zərərlərini qiymətləndirmək üçün müstəqil olaraq bütün dünyada kompleks tədqiqatlar aparılır.*

Məqalədə GM qidalarının faydaları və potensial problemləri haqqında ən son biliklər ümumişdirilmiş, həmçinin GM qidalarındaki bəzi son texnoloji inkişaflar və onların bu sahəyə təsirləri haqqında məlumatlar yer almışdır.

Açar sözlər: qida, təhlükəsizlik, transgenetik, problemlər, DNT.

Key words: food, safety, transgenic, problems, DNA.

Ключевые слова: еда, безопасность, трансгенные, проблемы, ДНК.

Istehlak təhlükəsizliyi, qidalanma və ərzaq təhlükəsizliyi bir-biri ilə sıx əla-qəlidir. Təhlükəli qida, xüsusiilə körpələrə, uşaqlara, gənclərə, qocalara, eləcə də xəstələrə təsir edən xəstəlik və qida çatışmazlığının ağır dövrünü yaradır. Günümüzdə bitki, heyvan və mikroorqanizmlər kimi canlı orqanizmlərin genetik quruluşlarını dəyişdirən genetik texnologiyalar qida sənayesində tez-tez istifadə olunur. Bu işlərdə fərqli orqanizmlərdən gələn genlər bir araya gətirilir və bu metod rekombinant DNT texnologiyası kimi tanınır. Genetik yaxşılaşma metodları ilə ortaya çıxan or-

qanızmə genetik cəhətdən dəyişdirilmiş orqanizm və ya transgen orqanizm deyilir. Günümüzdə yetişdirilən, genetik cəhətdən dəyişdirilmiş aparıcı orqanizmlər herbisid və pestisidlərə davamlı qarğıdalı, soya pambığı və pambıqdır.

2011-ci ilin iyul ayında qeyri-hökumət, ətraf mühit təşkilatı olan “Greenpeace”dən bir qrup etirazçı Avstraliyanın Elmi-Tədqiqatlar üzrə Federal Dövlət Agentliyi olan Birlik Elmi və Sənaye Tədqiqat Təşkilatının (Commonwealth Scientific and Industrial Research Organization-CSIRO) eksperimental fermasına zorla daxil olaraq, bütün geni dəyişdirilmiş buğda məhsulunu

məhv etdilər. 2013-cü ilin avqust ayında Filippin Hökumətinin Beynəlxalq Düyü Tədqiqat İnstitutu (International Rice Research Institute-IRRI) və onun digər ictimai sektor tərəfdaşları anti-GMO fəalları tərəfindən hücuma məruz qaldı. “Qızıl düyü” (*Şəkil 1*) dəyişdirilmiş genetik

Şəkil 1. Qızıl düyü (sağ tərəfdəki sarı rəngli)

xüsusiyyətləri sayəsində tərkib hissəsində yüksək səviyyədə beta-karotinin (A vitamininin pro-vitaminini) miqdarının artması müşahidə edilmişdir. 25 illik laboratoriya fəaliyyətindən sonra dünyanın inkişaf etməkdə olan ölkələri üçün tərkib hissəsi sünü şəkildə və ucuz yolla A vitamini ilə zənginləşdirilmiş “Qızıl düyü”nın istehsal üsulu hazırlanmışdır. Beləliklə, laboratoriya və tarlalarda aparılan sınaqlar artıq praktik istifadə nöqtəsinə çatdı [7]. 2013-cü ildə baş verən hadisə 2011-ci ildə CSIRO-da baş verən hadisədən bir çox cəhətdən fərqli, eləcə də elmi ictimaiyyət tərəfindən kəskin qınaqlara səbəb olsa da, bu reaksiya ictimai səslər arasında konensusa (ümumi razılıq) nail ola bilmədi. Uğursuzluğun əsas səbəbi kənd təsərrüfatının mövcud problemləri və GMO-nun mahiyyəti ilə bağlı hərtərəfli anlayışın olmamasının davam etməsidir. Məqalədə GMO-nun tarixindən başlayaraq, GMO üçün motivasiya (o cümlədən GM qidaları), onların faydaları və riskləri, eləcə də son texnoloji nailiyyətlərin GMO/GM qidalarına təsiri nəzərdən keçirilir.

GM qidalarının tarixi

DNT modifikasiyası texnologiyasının genezisi 1944-cü ildə elm adamları tərəfindən genetik materialın müxtəlif növlər arasında ötürülə biləcəyini aşkar etdikdən sonra başlanılmışdır [10]. Bir neçə əlamətdar məqalə müasir molekulyar biologiya elminin inkişafına yol açdı. 1954-cü

ildə C.Vatson və F.Krik DNT-nin ikiqat spiral strukturunu kəşf etdilər. Nobel mükafatı laureati Marşall Nirenberq [9] və başqları 1963-cü ilə qədər genetik kodu deşifrə etmişdilər. 1973-cü ildə S.N.Kohen və başqları [12] DNT rekombinasiya texnologiyasını inkişaf etdirərək, genetik cəhətdən dəyişdirilmiş DNT molekullarının müxtəlif növlər arasında köçürürlə biləcəyini aşkarladı.

GMO-nun tarixi Çarlz Darwinin növlərin dəyişməsi və seçilməsi haqqında təsəvvürləri ilə başlayır. İlk geni dəyişdirilmiş bitkilər – antibiotiklərə davamlı tütün və petuniyalar 1983-cü ildə üç müstəqil tədqiqat qrupu tərəfindən istehsal edilmişdir [6, 8, 11]. Çin alımları ilk dəfə 1990-cı illərin əvvəllərində geni dəyişdirilmiş tütünü kommersiyalaşdırıldılar. 1994-cü ildə ABŞ bazarı Qida və Dərman İdarəsi (FDA) tərəfindən təsdiqlənmiş gecikmiş yetişmə xüsusiyyətinə malik ilk geni dəyişdirilmiş pomidor növlərini aşkarlamışdı. O vaxtdan bir neçə transgen bitki, o cümlədən dəyişdirilmiş yağı tərkibinə malik “kanola”, herbisidlərə davamlı pambıq və soya paxlaşısı və s. daxil olmaqla, bir neçə transgen bitki FDA tərəfindən təsdiqini tapdı.

Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş qarğıdalının tarixi. Keçən əsrin 1930-cu illərində hibrid qarğıdalıların mövcudluğu 1990-cı illərin ortalarında GM bitkilərinin əkilməsinə qədər təkamül etdi. GM qarğıdalılar həşərat və herbisidlərə qarşı döyünlülüyünə görə daha çox əkilmişdir. Məşhur geniş yayılmış inancın əksinə olaraq qarğıdalıların GMO-dan əvvəl fiziki görünüşü (selektiv yetişdirmədən əvvəlki qarğıdalı) GMO-dan sonra qarğıdalı ilə eyni olub, belə ki, GM qarğıdalının inkişafı və istifadəsinin artması ilə onun görünüşünü dəyişdirməyib.

Müasir bitki seleksiyasında dəyişən qarğıdalının ölçüsü, konsistensiyası, toxum məhsuldarlığı, hər sapdakı sünbüllərin sayı, yarpaqların sapdakı mövqeyinə görədir. Hazırda bitkinin yarpaqları günəş şüalarını və yağışı daha yaxşı tutmaq üçün dik bucaq altında böyükür. Bir əsr əvvəl fermerlər hər hektara təxminən 8000 qarğıdalı bitkisi əkmışdilər. Bu gün onlar hər hektara təxminən dörd dəfə çox bitki əkirlər.

GMO bitkilərin qısa tarixçəsi. 10000 il bundan əvvəl insanlar selektiv yetişdirmə üsulu ilə ilk dəfə bitki məhsulunu becərməyə başla-

mışdılar. 1700-cü illərdə fermer və elm adamları bir növ daxilində bitkiləri çarpanlaşdırmağa başlayırlar. 1940-1950-ci illərdə seleksiyaçı və tədqiqatçılar bitkilərin genofonduna genetik variasiya daxil etmək üçün əlavə vasitələr axtarırlar. 1980-ci illərdə tədqiqatçılar arzuolunan xüsusiyyətlərə malik bitkilər yaratmaq üçün gen mühəndisliyinin daha dəqiq, idarəolunan üsullarını inkişaf etdirir və 1990-ci ildən etibarən ilk GMO-lar istehlakçılara satış məqsədi ilə istehlak bazarına çıxırlar [13].

GM qidalarının faydaları

Agronomik faydalar. 1996-2012-ci illər ərzində ərzaq məhsullarının istehsalında 370 milyon tondan çox artım olmuşdur. Artan məhsulun 1/7-i ABŞ-da GM bitkiləri ilə əlaqələndirilir. GM bitkiləri ilə əldə edilən məhsuldarlığın bərabər artımına nail olmaq üçün artıq 300 milyon hektardan çox şərti məhsul əkininə ehtiyac olmayıcaq [3, 5]. Həmçinin bu o deməkdir ki, 300 milyon hektar üçün tələb olunan gübrə və ya suvarma prosesinə ehtiyac qalmayacaq. Əvvəllər bu qədər məhsulu bacərmək üçün bir sıra meşə əraziləri qırılır, yerinə əkin tarlaları salınırdı. Bu cür torpaq çevrilməsi dünya üçün ciddi ekoloji stress yaradır. Q.Bruks və P.Barfutun oxşar hesabatlarının təqdimatı nəticəsində məlum olmuşdur ki, 1996-2013-cü illər üçün 138 milyon ton soya, 274 milyon ton qarğıdalı, 21,7 milyon ton pambıq istehsal oluna bilər. Əgər bu bioteknologiyalar mövcud olmasaydı, ekvivalent istehsal səviyyəsini saxlamaq üçün ABŞ-da əkin sahələrinin 11% və ya Aİ-də taxıl sahəsinin 32% artımı tələb olunacaqdır.

İqtisadi faydalar. 2006-cı ildən 2012-ci ilədək GM-dən alınan təsərrüfat gəlirlərinin qlobal artımı 116 milyard dollara çatmışdır. Bu da əvvəlki 10 ildəkindən təxminən üç dəfə çoxdur [3, 5]. K.Ceyms və Q.Bruksin hesablamalarına görə iqtisadi qazancın təxminən 42%-i qabaqcıl genetika, zərərverici və alaq otlarına qarşı davamlı olan məhsul istehsalının artımından əldə olunub. Qalan 58% isə istehsal xərclərinin azalmasına (məsələn, pestisidlərin və herbisidlərin azaldılması nəticəsində) töhfə verdi.

Qida emalının təkmilləşdirilməsi. Genetik modifikasiya yalnız bitkilərə aid edilmir, heyvan mənşəli məhsullara da tətbiq edilir. Bəzi tədqiqatçılar böyüməni sürətləndirən və bədən küt-

ləsini artırın böyümə hormonlarının əmələ gəlməsini artırmaq məqsədi ilə transgen balıqlar üzərində araşdırımlar aparırlar. ABŞ-da insan istehlakı üçün ilk genetik cəhətdən dəyişdirilmiş heyvan olan "AquAdvantagea" qızılbalığının digər balıqlara nisbətən daha sürətlə böyüməsi təsdiqləndi. Lakin bu qərar 20 il sonra tənzimləmədə olan qeyri-müəyyənlik səbəbindən qəbul edildi. Bu balıq 3 ilə deyil, 18 ayda tam ölçüyə çatlığından və lazımı çəkini almaq üçün qida ehtiyatlarına daha az tələbat olduğundan onun yetişdirilməsi vəhşi populyasiyaların ovlanmasına qarşı yönələn təzyiqi azalda bilər. Eyni zamanda tərkibində laktosa azaldılmış mal-qara südü ilə süd istehsal etmək üçün kifayət qədər cəhdələr edilmişdir [1].

Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş heyvan və bitkilər zərərvericilərə, xəstəliklərə qarşı davamlı olduğundan daha çox məhsul verir. Fermerlər belə məhsullara daha az kimyəvi pestisidlərdən istifadə edirlər. Əksinə, geni dəyişdirilməmiş heyvanlar və bitkilər bakteriyalara, xəstəliklərə və zərərvericilərin hücumlarına həssasdırlar. Ona görə də fermerlər onları hücumdan qorumaq üçün göstərdikləri səylərdən asılı olmayaraq, belə məhsullardan və heyvanlardan az məhsul götürürülər. Genetik cəhətdən dəyişdirilmiş heyvanların böyüdülməsi və bitkilərin yetişdirilməsi daha qısa müddət tələb edir. İndiki dövrdə əksər fermerlər hər şəraitə davamlı toxumlardan, xüsusilə yağışın az olduğu ərazilərdə istifadə edirlər. Dünyanın bəzi yerlərində qısamüddətli yağışlar və yüksək temperatur müşahidə olunduğundan məhsulların böyüməsi üçün əlverişiz hesab edilir. Hazırda bəzi toxumların quraqlığa davamlılığını artırmaq üçün genləri dəyişdirilir. Belə toxumlar həddindən artıq istilərə, torpaqda çox miqdarda duza və daha az yağışa davamlı olurlar.

GM qidalarının potensial riskləri

GM qidaları ilə bağlı müzakirələr, əsasən, GM qidalarının insan sağlığının və ətraf mühitin təhlükəsizliyinə potensial mənfi təsirləri ilə bağlı qeyri-müəyyənliklərə yönəlmüşdür. İstehlakçılar arasında narahatlığı 4 mənbəyə aid etmək olar:

- elmi ictimaiyyətin bioloji texnikaları sadə ictimaiyyətə qısa şəkildə izah etməkdə çətinlik çəkməsi;
- GM qidalarının düzgün yayılmaması ilə

bağlı narahatlıqlar;

– ənənəvi qida emalına xas olan etik principlər;

– GM qidalarının qiymətləndirilməsinin adekvatlığı ilə bağlı şübhələr.

GM qidaları ilə əlaqəli sağlamlıq riskləri.

GM qidaları ilə əlaqəli 3 əsas sağlamlıq riski vardır: *toksiki, allergik və genetik təhlükələr.* Heyvanlar üzərində aparılan tədqiqatlar göstərdi ki, GM soya ilə qidalanan hamsterlərin hamısında sağlamlıq problemləri yaranır: üçüncü nəsil hamsterlərdə böyrək, qaraciyər, şışlər, yavaş metabolizm, allergiya və sonsuzluq aşkar edilmişdir. 2005-ci ildə dəyişdirilmiş soya ilə qidalanan siçovullar üzərində tədqiqatlar aparıldı. Nəslin yarısı öldü, yarısı isə böyrək, mədə və maddələr mübadiləsi xəstəliklərindən əziyyət çəkdi. Sonrakı iki təcrübə də eyni nəticələri verdi.

GMO – texnoloji inkişafi, qida istehsalını və iqtisadi gəlirləri artırmaq üçün qidadakı genlərə müdaxilə etmək deməkdir. Nəticədə bu, insan sağlamlığına da mənfi təsirsiz ötüşmür. Araşdırmlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, dünya əhalisinin demoqrafik artımı ilə əlaqədar olaraq genetik cəhətdən dəyişdirilmiş qida məhsullarının istehsalı və satışında yüksəlş müşahidə olunur. Ona görə də geni dəyişdirilmiş qidaların istehlak səviyyəsi geniş kütləni əhatə edir. GMO istehsalının və qidaların istehlakının artması nəticəsində bu qidalar cəmiyyətdə toksik təsirlərə səbəb olacaq, allergik reaksiyalar daha tez-tez baş verəcək, xərçəng hüceyrələri arta və antibiotiklərə davamlı mikroorganizmlərin yanmasına səbəb olacaq. Araşdırmalar göstərib ki, GMO qidalara qidalanan siçanlarda ölüm 2-3 dəfə, dişi siçanlarda döş xərçəngi, erkək siçanlarda qaraciyər xərçəngi 50% artıb, həmçinin allergik vəziyyətlərin tezliyi də yüksəlib. Ancaq bəzi alımlar bu araşdırmaların nəticələrinin mübahisəli olduğunu söyləyir və GMO-ların sağlamlığa təsiri aydın şəkildə nümayiş etdirilməli olduğunu bildirirdilər. Ona görə də daha rasional və əhatəli araşdırmalara ehtiyac vardır.

GMO-nun insanlara və digər canlılara allergik, toksik və xərçəng əmələ gəlməsi kimi çoxlu mənfi təsirləri var. GMO-ların insanlar üzərində ən çox görülən mənfi təsiri allergik təsirlərdir.

Qida allergiyası ən çox immunitet sistemində müşahidə olunur. Bu allergiyalar arasında ağızda dil və dodaqların şışməsi, dəridə qaşınma, ekzema və səpgilər ola bilər. Gözlərdə qızartı, iltihab şəklində görülür, ağı ciyərlərdə nəfəs almaqda çətinlik yaranır, mədə-bağırsaq traktında qarın krampları (əzələ spazmı), ishal və qusma kimi görünür. Fıstıq, süd, yumurta, balıq və bugda allergiyaya səbəb olan əsas qidalardır [4]. Qidalardakı zülal ardıcılığında kiçik dəyişikliklər belə allergik vəziyyətlərə səbəb ola bilər. Bədən yeni qəbul edilən zülalları ilk dəfə tanımır və ona görə də immun sistemində allergik vəziyyətlərə müxtəlif reaksiyalara səbəb olur.

GMO-nun canlılar üzərində yaratdığı problemlərdən biri də zəhərli, toksiki təsirləridir. Bu zəhərli təsirlərə canlılara ötürülən yeni gen məhsulları və bu genlərdən asılı olaraq meydana gələn ikinci dərəcəli məhsullar daxildir. GMO bitkilərdəki öldürücü genlər canlıların hüceyrə və toxuma sistemlərində toplanılır və zəhərli təsirlərə səbəb olur. Gen köçürmələrində hüceyrələrdə mühüm metabolik hadisələr görülür. Bu metabolik hadisələrdən ən əhəmiyyətli canlıların hüceyrələrində fermentlərin və zülalların fərqli olmasıdır. Bu dəyişikliyin səbəbi onların zəhərli təsirləri ilə bağlı ola bilər [2, 14]. Yapon şirkəti organizmdə serotonin istehsalında istifadə olunan əvəzolunmaz amin turşusu – triptofanın bakteriyada istehsalını təmin edib. Bu şirkət istehsal olunan bu triptofandan GMO qidaların istehsalında istifadə etmiş və müxtəlif formalarda ABŞ bazarına təqdim etmişdir. Bir neçə ay ərzində bu məhsulları istehlak edən insanlar sinir sistemi pozğunluqları və əzələ şikayətləri ilə qarşılaşmışlar. Bundan əlavə, bu insanlarda Eozinofiliya Mialji Sindromu (EMS) da aşkarlanmışdır. Tədqiqatlar göstərir ki, bir çox insan EMS səbəbi ilə ölürlər. Alımlar bildirdi ki, ölüm səbəbi L-triptofan olan qidalardır [2, 14].

ABŞ-da Lonapo kartofu olaraq təyin olunan kartof növü ilə bağlı araşdırma aparılıb. Kartofda solanın toksini aşkar edilərək bazardan çıxarılmış və bu növ kartofun çips istehsalında tətbiqi dayandırılmışdır [2, 14]. GMO qidaların istehsalında ən mühüm məqsəd, bu qidaları quraqlıq, həşərat və buna bənzər zərərvericilərdən qorumaqdır. Anti-GMO alımları bildirirlər ki, bu qidaların tərkibində pestisidlər var. Bu səbəbdən,

GMO qarğıdalı istehlak edən insanlarda arzu-olunmaz təsirlərin ola biləcəyini deyirlər.

Nəticə. Müsbət və mənfi arqumentlər bəşəriyyətin texnoloji inkişafının bütün tarixini əks etdirir. GMO qidaların istehsalında və istehlakında artım var. Son illərdə xərçəng xəstəliyinin artması və erkən yaşda ölüm riski aşkar edilmişdir. GMO qidaların istehlakının kanserogen təsirinin olub-olmaması ilə bağlı çoxlu araşdırırmalar var. Tədqiqatçılar GMO-nun birbaşa və ya dolayı yolla kanserogen təsir göstərə biləcəyini bildiriblər. Pambıq, soya, qarğıdalı növlərində müqaviməti artırmaq üçün kimyəvi maddələrdən istifadə edilir. Herbisiidlərə qarşı müqavimət göstərmək üçün bromoksinil və qlufonsinat kimi kimyəvi maddələrdən istifadə olunur. Bu maddələrin birbaşa kanserogen olduğu məlumdur. Kanadada rBGH hormonu verilərək heyvanlar üzərində tədqiqatlar aparılıb. Siçovullarda aparılan tədqiqatlar prostat və tiroid xərçənginin müxtəlif növlərini aşkar edib. Bu DNT-lər qida ilə alındıqda daha çox canlıların bağırısaqlarında parçalanır. DNT-də parçalanma tamamilə ola bilər və ya bəzən parçalanmadan sabit dayana bilər. Ona görə də müxtəlif qidalar vasitəsilə mədə-bağırsaq traktından orqanizmə daxil olur. Mədə-bağırsaq traktına daxil olan bu DNT fragmentlərinin həzm olunmadan dövriyyəyə daxil olması da mümkündür. Qarğıdalı istehlak edən bəzi eksperimental heyvanların toxumalarında qarğıdalı xloroplast DNT-si tapıldı. Transgen bitkilərdə zəhərli maddələr aşkar edilib. Bundan əlavə, bu zəhərli maddələrin bitkilər vasitəsilə suya və torpağa keçdiyini göstərən çoxlu araşdırırmalar var. Ona görə də bu toksinlər digər canlıların qidasına da əlavə edilə bilər. Aİ-də GMO qidalarla bağlı insan, heyvan, ətraf mühitin sağlamlığı və Aİ-nin daxili bazarı üçün əhəmiyyətli qorunma təmin etmək məqsədi daşıyan qanun dərc edilib.

GMO qidalar ölkəmizdə və dünyanın digər ölkələrində sağlam qidalanma baxımından vacib məsələlərdən biridir. GMO qidalardan istifadənin əhəmiyyətli dərəcədə artması müzakirələrə səbəb olub. Bəzi araşdırımlarda GMO qidaların istehlakının cəmiyyətdə toksik təsirlər yaradacağı, allergik reaksiyaların sürətini artıracağı, hətta xərçəngə tutulma hallarının artmasına sə-

bəb olacağı üzə çıxıb. Digər tərəfdən bütün bu araşdırırmalar və nəticələr yeni tədqiqatlara, yeni elmi yanaşmalara qapı açmışdır. Bu baxımdan, alımlar GMO ilə bağlı daha geniş elmi araşdırımları intensiv şəkildə davam etdirirlər. Nəticə etibarilə GMO qidaların istehlakı ilə bağlı vahid elmi konsensusun olmadığını söyləmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Nicolia A., Manzo A., Veronesi F., Rosellini D. An overview of the last 10 years of genetically engineered crop safety research. Crit.Rev. Biotechnol., 2014, pp.77-88.
2. Bruetschy C. The EU regulatory framework on genetically modified organisms (GMOs). Transgenic Res., 2019, pp.169-174.
3. James C. Global Status of Commercialized Biotech, GM Crops: 2013. ISAAA Brief №46, 2013.
4. Ergin İ., Karababa O.A. Genetiği değişti rılmış organizmalar: Sağlığa zararlarını kanıtla mak neden zor? Sorunlar ve riskin ipuçları. Türkiye Halk Sağlığı Dergisi, 2011, s.113-122.
5. Brookes G., Barfoot P. Economic impact of GM crops: the global income and production effects 1996-2012, GM Crops Food. 2014, pp.65-75.
6. Herrera-Estrella L., Block M.D., Messens E., Hernalsteens J.P., Montagu M.V., Schell J. Chimeric genes as dominant selectable markers in plant cells, EMBO J. 1983, pp.987-995.
7. Oliver M.J. Why we need GMO crops in agriculture, MO Med., 2014.
8. Bevan M.W., Chilton M.D. Multiple transcripts of T-DNA detected in nopaline crown gall tumors. J.Mol.Appl.Genet., 1982, pp.539-546.
9. Nirenberg M.W., Matthaei J.H., Jones O.W., Martin R.G., Barondes S.H. Approximation of genetic code via cell-free protein synthesis directed by template RNA. Fed. Proc., 1963, pp.55-61.
10. Avery O.T., Macleod C.M., McCarty M. Studies on the chemical nature of the substance inducing transformation of pneumococcal types: induction of transformation by a deoxyribonucleic acid fraction isolated from pneumococcus type III. J.Exp.Med., 1944, pp.137-158, 2014, pp.492-507.

11. Fraley R.T. Liposome-mediated delivery of tobacco mosaic virus RNA into petunia protoplast: improved conditions for liposome-protoplast incubations. *Plant Mol.Biol.*, 1983, pp.5-14.

12. Cohen S.N., Chang A.C., Boyer H.W., Helling R.B., Construction of biologically functional bacterial plasmids in vitro. *Proc.Natl. Acad. Sci., USA* 1973, pp.3240-3244.

13.<https://gmoanswers.com/explore/history-crop-modification>

14.<https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/900502>

15. Mustafayeva A., Məmmədov V., Əhmədov İ. *GMO və ərzaq təhlükəsizliyi*. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu, Bakı, 2013, 143 səh.

16. Mustafayeva A., Məmmədov V., Əhmədov İ., Xəlilov R. *Genetik modifikasiya olunmuş qida məhsulları*. AMEA-nın İnsan Hüquqları İnstitutu. Bakı, 2013, 157 səh.

S.Gasimova

A review of genetically modified foods and their problems

Abstract

The term “genetically modified organisms (GMOs)” has become a controversial topic both for food producers and consumers due to accompaniment of its potential biomedical risks and influence to environment. Growing public concern about GMOs – genetically modified foods focuses on the short and long term health problems that can result from the application of advanced biotechnologies. All over the world, independently from each other, comprehensive

studies are being carried out to assess the benefits and harms of GM products.

This article summarizes the most recent research on the benefits and potential problems of genetically modified foods, as well as some recent technological advances in the field of GM foods and their implications for the field.

С.Гасымова

Обзор генетически модифицированных продуктов и их проблемы

Аннотация

Термин “генетически модифицированные организмы (ГМО)” стал спорной темой из-за связанных с ним потенциальных биомедицинских рисков и побочных эффектов для окружающей среды как для производителей продуктов питания, так и для потребителей. Растущая озабоченность общественности по поводу ГМО – генетически модифицированных пищевых продуктов – фокусируется на краткосрочных и долгосрочных проблемах со здоровьем, которые могут возникнуть в результате применения передовых биотехнологий. Во всем мире независимо друг от друга проводятся комплексные исследования по оценке пользы и вреда ГМО продуктов.

В статье обобщаются последние знания о преимуществах и потенциальных проблемах генетически модифицированных пищевых продуктов, а также некоторые последние технологические разработки в области генетически модифицированных пищевых продуктов и их значение для данной области.

İDMAN SAHƏSİNDE NARKOTİK VASİTƏLƏRDƏN İSTİFADƏ İLƏ MÜBARİZƏDƏ AZƏRBAYCAN MİLLİ ANTİDOPİNQ AGENTLİYİNİN ROLU

Şəfəq Hüseyinli,
*Azərbaycan Milli Antidoping Agentliyinin direktoru,
“SBS Swiss Business School”un biznesin
idarə edilməsi üzrə doktorantı
e-mail: shafag.huseynli@amada.az*

Rüfat Efendiyev,
*Azərbaycan Milli Antidoping Agentliyinin
Elm şöbəsinin müdürü, iqtisad üzrə fəlsəfə
doktoru, dosent
e-mail: rufat.efendiyev@amada.az*

UOT: 796.011.5; 178.8; 343.575; 613.83; 339.194

Xülasə. Məqalə Azərbaycanda idman sahəsində narkotik vasitələrin istifadəsi ilə mübarizədə Azərbaycan Milli Antidoping Agentliyinin (AMADA) rolü və fəaliyyətinin öyrənilməsinə həsr olunub. Müəlliflər bu problemlə mübarizədə AMADA-nın əsas fəaliyyət istiqamətlərini açıqlayaraq, profilaktik tədbirlərin daha təsirli olduğunu qeyd edirlər. Narkomaniyaya qarşı mübarizədə effektiv profilaktik tədbirlərdən biri idmandır. Məhz fiziki aktiv həyat tərzi sağlamlığa əhəmiyyətli dərəcədə fayda verə bilər. Ona görə də cəmiyyətdə dayanıqlı bir fikir formalaşdırmaq lazımdır ki, qadağan olunmuş maddələr və narkotiklərsiz təmiz idman aktual, nüfuzlu və maraqlıdır.

Açar sözlər: AMADA, idman, idmançılar, qadağan edilmiş maddələr, narkomaniya, narkotik, narkotik ticarəti, mübarizə.

Key words: ANADA, sports, athletes, prohibited substances, drug addiction, drugs, drug trafficking, fight.

Ключевые слова: АНАДА, спорт, спортсмены, запрещенные препараты, наркомания, наркотики, наркоторговля, борьба.

Narkomaniya – narkotik tərkibli maddələrdən istifadə və onun dövriyyəsi, bəşəriyyətin varlığını və gələcəyini təhdid edən ən təhlükəli qlobal problemlərdən biridir. Narkotiklərdən istifadə son onilliklərdə daha çox qlobal miqyas alıb və cəmiyyətdəki sosial-psixoloji mühitə, iqtisadiyyata, siyasetə və qanunun alılıyinə mənfi təsir göstərir. Problemin miqyasının böyüməsi mübarizə tədbirlərinin də daha geniş və kompleks olmasını tələb edir. Məlumdur ki, idman narkotikdən və digər pis vərdişlərdən uzaq olmaq üçün ən effektli vasitələrdən biri kimi qəbul olu-

nur. Lakin çox təəssüf ki, narkomaniya idmana da nüfuz edib. Bu gün dünyada peşəkar idmançılar, hətta elit atletlər arasında da narkotik vasitələrdən istifadə hallarına rast gəlirik. Təsadüfi deyildir ki, narkotik vasitələr Ümumdünya Antidoping Agentliyi (WADA) tərəfindən qadağan edilmiş maddələr Siyahısına daxil edilib. Ümumdünya Antidoping Agentliyi qadağan edilmiş maddə və üsulların siyahısını hər il yeniləyir. Siyahı hər zaman qadağan edilmiş maddələr və üsullar, yarışma müddətində qadağan edilmiş maddələr və üsullar, eləcə də müəyyən idman növlərində qadağan edilmiş maddələr üzrə bölünüb. Bu si-

yahının bir hissəsi narkotik vasitələrdən ibarətdir. Təəssüf ki, sağlamlığa vurulan ciddi zərərə baxmayaraq, peşəkar idmanda narkotik vasitələrdən nəticələri yaxşılaşdırmaq, ağrı sindromlarını aradan qaldırmaq və mental problemlərdən azad olunmaq üçün istifadə edilir. Sırf narkotik madələrdən istifadə etdiyinə görə dünyada sanksiyyaya məruz qalan, idmandan uzaqlaşdırılan idmançılar da var. Çox təəssüf ki, bu problem Azərbaycanda da aktualdır. 2017-2021-ci illərin statistik rəqəmlərindən göründüyü kimi, AMADA tərəfindən 7 belə hal aşkar edilib. Bu, dopinq testi nümunələri əsasında aşkarlanmış antidopinq qayda pozuntularının təxminən 11 faizini təşkil edir.

Narkomaniya ilə mübarizənin müxtəlif yolları və istiqamətləri var: *qarşısının alınması və profilaktikası; müalicəvi narkoloji mərkəzlərin yaradılması; narkomaniyanın karşısının alınmasına yönəldilmiş ictimai kampaniyaların təşkili* və s. İnanırıq ki, aktiv profilaktika bütün mümkün mübarizə üsulları içərisində ən təsirli vasitədir. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsinin (UNODC) hesabatı onu təsdiq edir ki, idmanla məşguliyyət narkotik vasitələrdən uzaq olmanın ən effektli üsullarındandır [1]. İdman ölkəsi kimi, Azərbaycan dopinqlə mübarizədə və ədalətli oyunun təşviqində maraqlıdır. Ölkəmiz 2004-cü ildə Avropa Şurasının Antidopinq Konvensiyasını, eləcə də 2007-ci ildə İdmanda Dopinqlə Mübarizə haqqında UNESCO-nun Beynəlxalq Konvensiyasını imzalamaqla bunu nümayiş etdirib. Müstəqil, şəffaf və əhatəli milli antidopinq təşkilatının yaradılması təmiz idmana göstərilən mühüm dövlət dəstəyinin təzahürüdür. Azərbaycanda dopinqdən azad idman üzrə vahid monitoring sistemi yaradılıb. Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyi (AMADA) “İdmanda dopinq vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu və 2016-cı ilin dekabr ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı [2] ilə yaradılmış, Azərbaycanda idmanda dopinqə qarşı mübarizəyə cavabdeh olan müstəqil qurumdur. Dövlətin davamlı dəstəyi ilə AMADA öz əməkdaşlarının ixtisasını artırır, elmi-tədqiqat və təhsil potensialını təkmilləşdirir, innovativ metodlara investisiyalar qoyur və bununla da dopinq və qayda

pozuntularına qarşı qətiyyətli preventiv, qabaqlayıcı və aşkarlayıcı tədbirlər görür. Qlobal qeyri-qanuni fəaliyyətin və idmanda dopinq firildaqlarının artan miqyasını nəzərə alan Azərbaycan təmiz idmanın qorunmasını vacib və aktual məsələ hesab edir. Xüsusi qanunvericilik və antidopinq təşkilatının müstəqilliyi şəraitində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Milli Antidopinq Agentliyi həm milli, həm də beynəlxalq səviyyədə Azərbaycan idmanının ədalətliliyi, təmizliyi uğrunda, həmçinin dopinqlə mübarizə aparmaq üçün müvafiq səlahiyyətlərə malikdir və bunu qarşısına əsas məqsəd kimi qoyur.

Bu gün dünyada narkomaniya problemi çox kəskin və aktual olaraq qalır. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Narkotik və Cinayətkarlıqla Mübarizə İdarəsinin 2022-ci il hesabatına əsasən, 2020-ci ildə dünyada 15-64 yaş arasında olan təxminən 284 milyon insan narkotik vasitələrdən istifadə edib [3]. Hesabatda göstərilir ki, 2010-2020-ci illər ərzində bütün dünyada narkotik istifadəsi 26 faiz artmışdır. Dünya əhalisinin sayını nəzərə alsaq, bu o deməkdir ki, 2020-ci ildə 15-64 yaşlı dünya əhalisinin təxminən 5 faizi narkotik vasitələrdən istifadə edib. Hesabatda o da qeyd olunur ki, narkomaniya ilə bağlı xəstəliklərdən əziyyət çəkən və müalicə gözləyənlərin sayında ciddi artım müşahidə olunur. Son 10 ildə onların sayı dünyada 38,6 milyon nəfərə çatıb. Lakin müstəqil hesablamlara görə, real rəqəm daha böyükdür.

Narkomaniya kompleksli çox mürəkkəb problemdir. Əksər tədqiqatçılar psixoaktiv maddələrdən istifadənin ümumi nəticələrinə tibbi, demografik, iqtisadi, siyasi, əxlaqi, etik və digər problemlər kompleksini aid edirlər [4]. Bu xəstəliklə mübarizənin ən təsirli üsullarından biri onun qarşısının alınmasıdır. Çünkü hər hansı bir xəstəliyin qarşısını almaq müalicə etməkdən daha yaxşıdır. Bunun üçün narkotik vasitələrin ziyanı və orqanizmə vurduğu bərpaolunmaz zərərlər haqqında biliklərin yayılmasına yönəldilmiş profilaktik tədbirlər həyata keçirilir. Bu kontekstdə Azərbaycan dövləti bütün sahələrdə narkomaniyaya qarşı qətiyyətli mübarizə aparır. Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə respublikamızda narkotiklərlə mübarizədə məqsədyönlü və barışmaz bir siyaset həyata keçirilir. Bununla bağlı ölkədə təkmil qanunvericilik

bazası mövcuddur. Mübarizə tədbirlərinin sistematik və davamlı olması üçün dövlət proqramları icra edilir. “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı” mövcuddur [5]. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 22 dekabr tarixli Sərəncamı ilə Azərbaycan Milli Antidoping Agentliyi (AMADA) Dövlət Proqramının icraçı orqanlarının siyahısına əlavə edilib. Öz fəaliyyətində antinarkotik maarifləndirməsinə xüsusi diqqət yetirən AMADA idman sahəsində narkotiklə mübarizə ilə bağlı müxtəlif layihələr, tədbirlər və görüşlər həyata keçirir. Statistik məlumatlara nəzər salaq:

Cədvəl 1. 2017-2022-ci illər üzrə “Antidoping Maarifləndirmə” tədbirlərinin (seminarlar, vebinarlar, təşviqat proqramları) sayının dinamikası

İl	Seminarlar	Seminarlarda iştirakçı sayı	Vebinarlar	Vebinarlarda iştirakçı sayı	Təşviqat proqramları	Təşviqat proqramlarında iştirakçı sayı	Tədbirlər	Tədbirlərdə iştirakçı sayı
2017	8	366	-	-	8	2590	-	-
2018	34	1492	-	-	3	370	2	700
2019	30	910	-	-	10	1510	2	250
2020	14	88	16	55	-	-	1	500
2021	31	538	20	821	9	1150	7	245
2022	54	2148	8	320	12	1580	4	110

Mənbə: AMADA, 2017-2022

Cədvəl 1-in məlumatlarından göründüyü kimi, AMADA tərəfindən hazırlanan maarifləndirici tədbirlərin sayı ildən-ilə artır. AMADA tərəfindən təkcə 2021-ci il ərzində narkotiklə mübarizəyə həsr olunmuş ümumilikdə 9 vebinar, 25 seminar keçirilmişdir. Əlavə olaraq 8 beynəlxalq və yerli yarışlarda AMADA antinarkotik təbliğatı aparmışdır. Məsələn, Azərbaycanın ev sahibliyi etdiyi aerobika gimnastikası üzrə 9-cu Dünya Yaş Qrupları Yarışı və 27 may 2021-ci il tarixinde start götürən 16-cı Dünya Çempionatı üçün AMADA xüsusi antidoping maarifləndirici təbliğat proqramları həyata keçirib. 18 ölkədən 202 gimnastın qatıldığı Dünya Yaş Qrupları Yarışında, habelə 22 ölkədən 171 idmançının iştirak etdiyi aerobika gimnastikası üzrə Dünya Çempionatında AMADA xüsusi antidoping güşəsi ya-

radıb. Təbliğat proqramında idmançılarla təmiz idman dəyərləri, dopinqin, narkotik və psixotrop maddələrin qadağan edilməsi, idmanda ədalət prinsipi və antidoping nəzarətinin əhəmiyyəti ilə bağlı maarifləndirmə işi aparılıb.

AMADA 30 oktyabr 2021-ci ildə 50-yə yaxın idmançının iştirak etdiyi Dünya Narkotiklə Mübarizə Aparan İdmançılar Federasiyasının Azərbaycan nümayəndəliyinin təşəbbüsü, Azərbaycan Velosiped İdmanı Federasiyası və Respublika Olimpiya Velosiped Məktəbi ilə birgə “İdmançılar dopinqə və narkotikə yox deyir!” adlı tədbir keçirmişdir. Həmçinin 20 dekabr 2021-ci ildə Gənclər və İdman Nazirliyi, Narkomanlığa və Narkotik Vasitələrin Qanunsuz Dövriyyəsinə Qarşı Mübarizə üzrə Dövlət Komis-

siyası, Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Narkotiklər Mübarizə İdarəsi və Dövlət Gömrük Komitəsinin nümayəndəlerinin iştirakı ilə AMADA idmanda narkotik vasitələrlə mübarizəyə həsr olunmuş “Parlaq gələcək üçün narkotikə yox deyək!” mövzusunda tədbir keçirib.

Müxtəlif beynəlxalq tədqiqatlar onu göstərir ki, idman cinayətlərin, zorakılığın, qadağan edilmiş maddələr və narkotik vasitələrdən istifadənin qarşısının alınması üçün güclü vasitə ola bilər. Bir qayda olaraq, əksər yeniyetmələr narkotik vasitələrdən başqalarının diqqətini cəlb etmək, onların gözündə cəsarətli, müstəqil, daha yetkin görünmək, öz ünsiyyətciliyini artırmaq üçün istifadə edirlər. İdman onlara sağlamlıqlarına zərər vermədən, bu məqsədə çatmağa kömək edə bilər.

Təəssüf ki, idman tarixində məşhur idmançıların narkotikdən istifadə halları az deyil [6].

Məşhur argentinli futbolçu Diego Maradona "Barselona" futbol klubunda oynayarkən (1982-1984-cü illərdə) ilk dəfə narkotik maddə qəbul edib. Yalnız 1991-ci ilin fevralında ondan şübhələnməyə başladılar, lakin həmin vaxt o, sadəcə narkotik alveri ilə bağlı polis tərəfindən dindirildi. Bir müddət keçdikdən sonra onun testində kokain tapıldı və bu, 15 aylıq diskvalifikasiya səbəb oldu. Diskvalifikasiyadan sonra Maradona milli komandası ilə 1994-cü ildə dünya çempionatına getdi, lakin qrup mərhələsinə ikinci oyundan sonra onun dopinq testi nəticəsində beş maddənin olduğu aşkarlandı: efedrin, norefedrin, psevdoeffedrin, norpsevdoeffedrin və metilefedrin. Cəza kimi ona 15 ay müddətinə diskvalifikasiya verildi.

Ağır çəkidə boks üzrə keçmiş dünya çempionu Mayk Tyson narkotik asılılığından üç dəfə problem yaşamışdır. 1987 və 1991-ci illərdə o, ödənişli dayanacaq işçisinə hücum etmək fakta görə təqsirli bilinərək üç il müddətinə azadlıqdan məhrum edilib. 2006-ci ildə isə o, kokain, marixuana, alkoqol və depressantların təsiri altında avtomobil idarə etdiyinə görə Amerikanın Skottsdəyl (Arizona) şəhərinin polisi tərəfindən həbs olunaraq dörd il həbs cəzası alıb. Daha sonra Tyson reabilitasiya kursunu kecməyə məcbur

edilmişdir. Bundan başqa, 90-cı illərin sonu məşhur amerikalı tennisçi Andre Aqassinin karyerasında da çox çətin dövr olmuşdur. Ağır qol zədəsi və davamlı ağrı hiss etməsi idmançını metamfetamin aludəcisi etmişdir. Lakin Andre yenə də bu asılılığın öhdəsində gələ bildi. 2007-ci ilin noyabrında beşqat "Böyük Dəbilqə" qalibi və dünyanın keçmiş birinci raketka ustası 27 yaşlı isveçrəli tennisçi Martina Hingisin testində kokain izləri aşkar edildikdə onu ikiillik diskvalifikasiya gözləyirdi. Lakin idmançı ona verilən bütün ittihamları redd edirdi. O, karyerasını bitirmək qərarına gələrək, testlərin nəticələrinə etiraz etməkdən imtina etmişdir. Bu siyahını daha da uzatmaq olar. Bir şey aydınlaşdır ki, narkotikdən istifadə ən mənfi nəticələrə gətirib çıxarır.

Səhiyyə Nazirliyinin Respublika Narkoloji Müalicə Mərkəzinin baş direktoru Orxan Cəfərov bu yaxınlarda verdiyi müsahibəsində (2022) ölkədə narkotiklərdən istifadə edənlərin sayında əvvəlki illərlə müqayisədə artım meyillərin olduğunu bildirərək, ümumilikdə Azərbaycanda narkotikdən istifadə edən qadınların və yeniyetmələrin kişilərə nisbətən daha az olduğunu qeyd etdi [7].

Azərbaycan əhalisi arasında narkomaniyanın yayılması ilə bağlı rəsmi statistik məlumatlar *cədvəl 2-də* təqdim edilmişdir.

Cədvəl 2. Azərbaycanda əhalinin narkomaniya ilə xəstələnməsi

<i>Azərbaycanda əhalinin narkomaniya ilə xəstələnməsi</i>		2005	2010	2015	2020	2021
İlk dəfə qoyulmuş diaqnozla qeydə alınmış xəstələr (nəfər)						
Narkomaniya		1297	2353	2017	2723	5603
Bir neçə narkotik maddənin qəbul edilməsi və digər psixoaktiv maddələrdən istifadə nəticəsində yaranan psixi və davranış pozuntuları		-	-	8	568	2418
<i>Əhalinin hər 100.000 nəfərinə</i>						
Narkomaniya		15,5	26,3	21,2	27,3	55,9
Bir neçə narkotik maddənin qəbul edilməsi və digər psixoaktiv maddələrdən istifadə nəticəsində yaranan psixi və davranış pozuntuları		-	-	0,1	5,7	24,1
Tibb müəssisələrində qeydiyyatda olan xəstələr (nəfər)						
Narkomaniya		17720	24875	28555	33788	34602
Bir neçə narkotik maddənin qəbul edilməsi və digər psixoaktiv maddələrdən istifadə nəticəsində yaranan psixi və davranış pozuntuları		-	-	20	785	3107
<i>Əhalinin hər 100.000 nəfərinə</i>						
Narkomaniya		210,1	276,7	297,9	337,9	344,8
Bir neçə narkotik maddənin qəbul edilməsi və digər psixoaktiv maddələrdən istifadə nəticəsində yaranan psixi və davranış pozuntuları		-	-	0,2	7,9	31,0

Mənbə: Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi [11]

Rəsmi statistika məlumatları ölkədə narkomanmanın artığını göstərir, lakin təəssüflə qeyd etməliyik ki, ölkədə narkotik istifadəçilərinin real sayı rəsmi qeydiyyatda olandan xeyli çoxdur. Bunu Daxili İşlər Nazirliyinin Baş Narkotiklərlə Mübarizə İdarəsinin rəisi İslam Hümbətovun bu yaxınlarda verdiyi müsahibə də (2022) təsdiqləyir [8]. O, məlumat vermişdir ki, 2021-ci ildə Azərbaycanda qeydiyyatda olan narkotik istifadəçilərinin sayının 34602 nəfər olmasına baxmayaraq, narkotik istifadəçilərinin real sayı bundan xeyli çoxdur. Daxili İşlər Nazirliyi tərəfindən son 2,5 ildə həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində Respublika ərazisində narkotiklərlə əlaqəli 19 mindən çox cinayət faktı açılıb. 7 tondan artıq narkotik və psixotrop maddə dövriyyədən çıxarılib.

“Doping” sözünün özü XIX əsrдə yaranmışdır, ingilis dilində “to dope” narkotik təklif etmək feilindən irəli gəlir. Əslində ilk ciddi doping ötən əsrin 20-ci illərinə qədər istifadəsi qadağan olunmayan (həm idmançılar, həm də idmanla məşğul olmayanlar üçün) narkotik vasitələr – kokain və heroin idi. Belə ki, dopingə qadağa qoyulması üçün ilk cəhd 1928-ci ilə təsadüf edir. Məhz o zaman Amsterdamda keçirilən Beynəlxalq Yüngül Atletika Federasiyasının (IAAF) Konqresində bu təşkilatın Nizamnaməsinə idman tarixində ilk dəfə olaraq antidoping qaydası daxil edildi. Bu qaydaya əsasən, idman göstəricilərini yaxşılaşdırıran stimullaşdırıcıların istifadəsi və ya idmançılara bu işdə yardım həm peşəkar, həm də həvəskar idmandan xaricdilmə təhlükəsi yaradır. Bununla belə, heç kim yeni qaydaya fikir vermədi: “natəmiz” idmançıları tutmaq üçün üsullar və vasitələr çox sonra ortaya çıxdı [9]. 10 noyabr 1999-cu ildə Ümumdünya Antidoping Agentliyi (WADA) yaradıldı. Bu, müxtəlif idman təşkilatlarının, o cümlədən ilkin dövrlərdə Ümumdünya Antidoping Agentliyi tərəfindən tam maliyyələşdirilən Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin (BOK) və bəzi ölkələrin hökumətlərinin təşəbbüsü ilə baş verdi. Ümumdünya Antidoping Agentliyinin devizi – “Play Fair”dır (Düzgün Oyna), antidoping xidmətlərinin işini tənzimləyən əsas sənəd isə Ümumdünya Antidoping Məcəlləsidir. AMADA və Ümumdünya Antidoping Agentliyi həm dün-

yada, həm də Azərbaycanda idmanda qadağan olunan vasitələrdən istifadənin qarşısının alınması və təmiz idmanın təbliği ilə bağlı mübarizədə six əməkdaşlıq edirlər. Azərbaycanda idmanda narkotik vasitələrin istifadəsi sahəsində mövcud vəziyyətin təhlilini və monitorinqini aparmaq məqsədi ilə AMADA 2021-ci ildə idmançılar arasında sosioloji sorğu keçirib.

“İdmançıların asılılıq yaradan maddələrə münasibətinə dair” sorğunun əsas məqsədi Ümumdünya Antidoping Agentliyinin yeni qəbul etdiyi və 2021-ci il 1 yanvar tarixindən qüvvədə olan Ümumdünya Antidoping Məcəlləsinin və 2021-ci il Qadağan Edilmiş Siyahısının müdədələri çərçivəsində idmançılar arasında narkotik və asılılıq yaradan maddələrin istifadəsinin yaxılma miqyasını müəyyən edərək, bununla mübarizə aparılması məqsədi ilə idman subyektləri üçün yeni çağrıqlara cavab verən maarifləndirmə tədbirlərinin istiqamətinin müəyyən edilməsidir. Layihə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2019-cu il 22 iyul tarixli, 1334 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlıqla qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı”nda dəyişikliklər edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2020-ci il 25 dekabr tarixli, 2360 nömrəli Sərəncamında göstərilən sahələr üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi məqsədini daşıyır. Belə ki, Sərəncamda əks etdirilən vəzifələrin yerinə yetirilməsi Azərbaycan Milli Antidoping Agentliyinə tapşırılmışdır.

Sorğunun effektivliyini və təkmilliyini təmin etmək məqsədi ilə pilot layihə həyata keçirilmiş və sorğunun ilkin versiyası Ağır atletika, Atletika, Velosiped idmanı, Gimnastika və Atıcılıq federasiyalarının hər birindən 10 nəfər olmaqla, 50 idmançı arasında aparılmışdır. Sorğu 49 nəfər tərəfindən cavablandırıllaraq müvəffəqiyyətlə keçirilmiş və iştirakçıların özləri tərəfindən doldurulan sorğu anketlərindən istifadə edilmişdir. Sorğu 22 iyun 2021-ci il tarixindən etibarən 31 oktyabr 2021-ci il tarixinədək “Alchemer” platformasında yerləşdirilərək onlayn formada keçirilmişdir. Sorğuda iştirakçı aktivliyini təmin etmək üçün bu barədə məlumat AMADA-nın so-

sial şəbəkədəki hesablarında mütəmadi təbliğ edilmişdir. Sorğu nəticəsində əldə olunan məlumatın hərtərəfli olması və fərqli idman növlərini təmsil edən idmançıları cəlb etmək üçün AMADA öz növbəsində sorğu ilə bağlı məlumatı və müvafiq linki aşağıda qeyd olunan federasiyalara təqdim etmişdir:

1. Azərbaycan Pauerlifting Federasiyası
2. Azərbaycan Aticılıq Federasiyası
3. Azərbaycan Atletika Federasiyası
4. Azərbaycan Milli Avarçəkmə Federasiyası
5. Azərbaycan Basketbol Federasiyası
6. Azərbaycan Boks Federasiyası
7. Azərbaycan Cüdo Federasiyası
8. Azərbaycan Futbol Federasiyaları Assosiasiyası
9. Azərbaycan Gimnastika Federasiyası
10. Azərbaycan Gülgəs Federasiyası
11. Azərbaycan Həndbol Federasiyası
12. Azərbaycan Kamandan Oxatma Federasiyası
13. Azərbaycan Milli Karate Federasiyası
14. Azərbaycan Milli Paralimpiya Komitəsi
15. Azərbaycan Sambo Federasiyası
16. Azərbaycan Badminton Federasiyası
17. Azərbaycan Stolüstü Tennis Federasiyası
18. Azərbaycan Taekvondo Federasiyası
19. Azərbaycan Voleybol Federasiyası
20. Azərbaycan Qılıncoynatma Federasiyası
21. Azərbaycan Triatlon Federasiyası
22. Azərbaycan Üzgüçüllük Federasiyası
23. Azərbaycan Velosiped İdmani Federasiyası
24. Azərbaycan Şahmat Federasiyası

Sorğuda 608 respondent yuxarıda qeyd olunmuş zaman kəsimində iştirak etmişdir. Ümumilikdə narkotikdən istifadənin nə dərəcədə geniş yayılması və ciddi problem olması ilə bağlı suala iştirakçıların 56 faizi “geniş yayılıb və ciddi problemdir” – deyib. 37 faizi “yayıldığını və ciddi problem olduğunu”, 7 faizi isə “geniş yayılmadığını və ciddi problem olmadığını” bildirib. Məhz idmançılar arasında narkotikdən istifadə nə dərəcədə geniş yayılmış və ciddi problem olması ilə bağlı suala isə cavab olaraq 13 faizi hesab edir ki, “geniş yayılıb, ciddi problemdir”, 23 faizi hesab edir ki, “yayılıb, ciddi problemdir”, 29 faizi hesab edir ki, “istifadə edənlərin

sayı artır”, 35 faizi isə hesab edir ki, “geniş yayılmayıb və ciddi problem deyil”. İştirakçılar idmançıların narkotik vasitədən istifadə etməsinin əsas səbəbləri kimi həzz almaq, stress atmaq, ağrıları azaltmaq olduğunu qeyd ediblər. Bundan əlavə, “Yarışdan kənar müddətdə idmançılar tərəfindən narkotiklərin istifadəsi qadağan olunmalıdır mı?” sualına iştirakçıların 74 faizi “bəli, qadağan olunmalıdır”, 4 faizi “xeyr, idman göstəricilərinə təsiri yoxdur”, 6 faizi “yalnız yarış zamanı qadağan edilməlidir”, 16 faizi isə “bil-mirəm” cavabını verib.

Ümumilikdə sorğunun cavablarını təhlil et-sək, bir sıra nəticələrə gəlmək olar:

• *Güclü ağrıkəsici və ya sakitləşdirici dərmanları idmançılar həkim məsləhəti əsasında qəbul edirlər. Belə olduğu halda, AMADA yalnız idmançılar üçün deyil, federasiya və klub həkimləri üçün də asılılıq yaranan maddələr üzrə təlim silsilərinin keçirilməsini də nəzərdə saxlamalıdır.*

• *Terapevtik məqsədlər üçün istifadə olunan dərmanların sonradan da istifadəsinə davam etmək istəyinin olması kişilər arasında yüksək olduğundan gender faktorunun asılılıq yaranan maddələrin istifadəsinə təsiri və onların qarşılıqlı əlaqəsi gələcəkdə tədqiqat obyektinə çevriləlidir və bu sahədə AMADA tərəfindən da-ha dərin sosioloji tədqiqatlar aparılmasına ehtiyac vardır.*

Narkotiklərin bədənə mənfi təsiri, habelə antidopinq sanksiyaları və karyera üçün mənfi nəticələri üzrə gücləndirilmiş oflays və onlays təlimlərin keçirilməsi önəm kəsb edir. Üstəlik, təlimlərə məsul dövlət qurumlarının nümayəndələrinin cəlb edilməsi də təlimlərin səmərəliliyini artıran faktor ola bilər. Bu sahədə AMADA Da-xili İşlər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və Dövlət Sərhəd Xidməti ilə əməkdaşlıq edir. Araşdırımız nəticəsində ümumilikdə, 14 fakt üzrə materiallar hüquq mühafizə orqanlarına göndərilmişdir.

Narkotiklərlə mübarizə sahəsində qarşıda duran vəzifələri və öhdəlikləri yerinə yetirmək üçün 17 iyul 2021-ci il tarixində AMADA və Dövlət Gömrük Komitəsi arasında əməkdaşlıq görüşü baş tutmuşdur. 17 dekabr 2021-ci il və 23 sentyabr 2022-ci il tarixlərində Ümumdünya

Gömrük Təşkilatının (ÜGT) Bakı şəhərindəki Potensialın Gücləndirilməsi üzrə Avropa Regional Ofisində “Dopinq vasitələrinin Azərbaycan Respublikası Gömrük Sərhədindən qanunsuz keçirilməsi hallarının qarşısının alınması” mövzusunda təlim keçirilib. 2022-ci ildə isə AMADA ilə Daxili İşlər Nazirliyi arasında steroidlərin və narkotik vasitələrin ölkə daxilinə qanunsuz keçirilməsi hallarının qarşısının alınması məqsədi ilə, eləcə də AMADA, Səhiyyə Nazirliyi və Azərbaycan Qida Təhlükəsizliyi Agentliyi (AQTA) arasında ölkədə idman qidaları, bioloji fəallığa malik qida əlavələrinin dövriyyəsi və istifadəsi ilə bağlı nəzarət mexanizmlərinin gücləndirilməsinə həsr edilmiş görüş keçirilmişdir.

Bu istiqamətdə beynəlxalq qurumlarla əlaqələr qurulmuş və Ümumdünya Antidopinq Agentliyi ilə six əməkdaşlıq davam etdirilmişdir. Xüsusilə də narkotiklərin mənfi nəticələri barədə təlim materialları hazırlanarkən Ümumdünya Antidopinq Agentliyinin təcrübəsi yaxından öyrənilmiş və tətbiq edilmişdir. Əlavə olaraq AMADA və Avstraliyanın dopinqlə və idman yarışlarında manipulyasiya ilə mübarizəyə cavabdeh qurumu olan Sport Integrity Australia (SIA) arasında 2021-2023-cü illəri əhatə edən əməkdaşlıq haqqında üçillik saziş imzalanıb. Sənəd iki qurum arasında, əsasən də 3 istiqamətdə əməkdaşlığı nəzərdə tutur. Bunlar təhsil, təhqiqat və idmançılar üçün ödənişsiz hüquqi yardım sahələridir.

AMADA tərəfindən 2022-ci ilin 1-ci yarımılı ərzində narkotiklə mübarizəyə həsr olunmuş ümumilikdə 1 vebinar, 20 seminar, 8 təbliğat və 2 maarifləndirmə tədbiri keçirilmişdir. Vebinar 1 mart 2022-ci ildə Avarçəkmə Federasiyasının 40 idmançısı üçün nəzərdə tutulmuşdur. Seminarların 13-ü aşağıda qeyd olunan idman federasiyaları və idman idarəsində təşkil edilmişdir: Azərbaycan Velosiped İdmani Federasiyası, Azərbaycan Kikboksinq Federasiyası, Azərbaycan Milli Paralimpiya Komitəsi, Azərbaycan Boks Federasiyası, INBA Qlobal Azərbaycan, Azərbaycan Cüdo Federasiyası, Azərbaycan Güləş Federasiyası, Sabunçu Gənclər və İdman İdarəsi. Seminarlarda 241 idmançı, 2 məşqçi və 2 həkim iştirak etmişdir. Bunlardan başqa, qurum 13 may 2022-ci ildə 8 nömrəli İxtisaslaşdırılmış Olim-

piya Ehtiyatları Uşaq-Gənclər İdman Məktəbinin (İOEUGİM) 20 şagirdi üçün seminarlar da təşkil etmişdir. Yuxarıda qeyd olunan vebinar və seminarlarla yanaşı, AMADA 8 təbliğat tədbiri təşkil etmişdir. Təqribən 1000 nəfərin iştirak etdiyi təbliğat tədbirləri aşağıdakı yarışlar zamanı təşkil olunmuşdur: Akrobatika gimnastikası üzrə 12-ci Dünya Yaş Qrupları Yarışları, Akrobatika gimnastikası üzrə 28-ci Dünya Çempionatı, Ağır atletika üzrə Azərbaycan Çempionatı, Kikboksinq üzrə 26-ci Azərbaycan Çempionatı, Atıcılıq üzrə Dünya Kuboku, Üzgüçülük üzrə Azərbaycan Açıq Yay Çempionatı, “Qələbə” idman festivalı.

Azərbaycan Respublikasının Gənclər və İdman Nazirliyi və AMADA-nın birgə təşkilatçılığı ilə idman federasiyalarının 60 nəfər məşqçi və tibbi personalı üçün antidopinq maarifləndirmə tədbirləri də keçirilmişdir. Tədbirlər çərçivəsində idmançılarla təmiz idman dəyərləri, dopinqin, narkotik və psixotrop maddələrin qadağan edilməsi, idmandə ədalət prinsipi və antidopinq nəzarətinin əhəmiyyəti ilə bağlı maarifləndirmə işləri aparılıb.

Antinarkotik təbliğatı sosial mediada da diq-qət mərkəzində saxlanılır. Belə ki, AMADA-nın Instagram, Facebook, Youtube və Twitter sosial şəbəkə hesablarında narkotiklə mübarizəyə aid paylaşımlar edilir. Bundan əlavə, idmandə narkotik vasitələr və asılılıq yaradan maddələrin fəsadlarından bəhs edən üç videoçarx hazırlanıb. Antinarkotik təbliğatı çərçivəsində 13 yanvar 2022-ci ildə AMADA-nın sosial media kanallarında “**Təmiz idman və sağlam cəmiyyət üçün narkotiklərə yox deyək!**” başlığı altında video paylaşılib. Bu videoda narkotiklərin cəmiyyətdə, xüsusilə də idman aləmində səbəb olduğu fəsadlardan danışılır.

22 fevral 2022-ci ildə sosial media kanallarında yayımlanan “Susma” videosu AMADA-nın vəbsaytında idmandə dopinq istifadəsi halları haqqında anonim məlumat vermək üçün nəzərdə tutulan “**Susma**” layihəsi haqqındadır. 26 iyun 2022-ci ildə AMADA-nın Azərbaycan Kardiologiya Cəmiyyəti ilə əməkdaşlıq çərçivəsində metamfetamin maddəsinin insan orqanizmində səbəb olduğu fizioloji və psixoloji fəsadlar barədə maarifləndirici videoçarx hazırlanaraq 26 iyun – Narkotik vasitələrin sui-istifadəsi və qa-

nunsuz dövriyyəsi ilə Beynəlxalq Mübarizə gündündə bütün sosial şəbəkələrdə geniş paylaşılmışdır [10].

Antidoping və antinarkotik maarifləndimə programı çərçivəsində AMADA və Elm və Təhsil Nazirliyi arasında da effektiv əməkdaşlıq mövcuddur. Belə ki, sözügedən nazirliyin tabeliyində olan idman məktəblərini əhatə edən silsilə antidoping və antinarkotik seminarlar keçirilib. 2022-ci ildə Gəncə, Yevlax, Göygöl, Şəmkir, Tovuz, Lənkəran, Astara, Masallı, Cəlilabad, Yardımlı və Lerik rayonlarında 1500 nəfərdən artıq idmançı və onların köməkçi heyətinin iştirakı ilə seminarlar təşkil edilmişdir.

Nəticə. Sonda qeyd edək ki, AMADA tərəfindən “Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının istifadəsinin asılılığı olan şəxslər arasında yayılmasının səviyyəsini və buna münasibətin təhlili üzrə” daha dərin bir sorğu aparılıb (2022) və hazırda nəticələrin təhlilinə start verilib.

Narkomaniya bir sıra müasir qlobal sosial problemlər arasında ən zərərli vərdişlərdən bərdir. Narkotiklərin yayılması sabit artım meyilləri göstərir, onun mənfi nəticələri isə həm narkomanların özləri, həm də bütün cəmiyyət üçün çox ağırdır. Bütün dünyada olduğu kimi, ölkəmizdə də bu problem ümummilli xarakter daşıyır və müxtəlif tədbirləri əhatə edən kompleks əks tədbirlərin təşkilini tələb edir. Gənclər arasında narkomaniyanın qarşısının alınmasının mümkün uğurlu vasitələrindən biri də insanların marağını narkomaniyadan yayındırmağa yönəldilmiş müxtəlif proqramlardır. Araşdırmalar göstərir ki, bu pis vərdişdən xilas olmaq üçün idman bir təsirli mübarizə üsulu kimi çıxış edə bilər. Müttəmadi olaraq AMADA sosioloji sorguların köməyi ilə idmanda qanunla qadağan edilmiş vasitələrin istifadəsinə qarşı mübarizə sahəsində vəziyyətin inkişafına nəzarət məqsədi ilə monitorinq keçirir və bu işi daimi olaraq davam etdirir. Beləliklə, narkomaniyanın qarşısının alınması, profilaktikası üçün əsas qüvvə və vəsaitlərdən biri narkotik əleyhinə təbliğat tədbirləridir ki, fəaliyyət göstərdiyi illər ərzində AMADA bilavasitə narkomaniyaya qarşı mübarizəyə və Azərbaycanda təmiz idmanın inkişafına yönəlmüş silsilə tədbirlər keçirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sport: using sport for drug abuse prevention / United Nations Office for Drugs Control and Crime Prevention, Global Youth Network. New York, United Nations, 2002.

https://www.unodc.org/pdf/youthnet/handbook_sport_english.pdf

2. President.az. (2016). “Idmanda doping vasitələrindən və üsullarından istifadəyə qarşı mübarizə haqqında” Azərbaycan Respublikasının 2016-cı il 29 noyabr tarixli, 447-VQ nömrəli Qanununun tətbiqi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı.

<https://president.az/az/articles/view/22056>

3. Anadolu Agency (2022). ООН: Число наркозависимых в мире в 2020 году составило 284 млн. ООН: Число наркозависимых в мире в 2020 году составило 284 млн.

4. Иванова Е.В., Соколова Т.П. Наркотики и допинг: понятия и регламентация. Nomothetika: Философия. Социология. Право, (2016).

<https://cyberleninka.ru/article/n/narkotiki-i-doping-ponyatiya-i-reglamentatsiya>

5. President.az. (2019). Narkotik vasitələrin, psixotrop maddələrin və onların prekursorlarının qanunsuz dövriyyəsinə və narkomanlığa qarşı mübarizəyə dair 2019-2024-cü illər üçün Dövlət Proqramı.

<https://president.az/az/articles/view/33882>

6. Газета. Ру (2013). Опиум былых побед.

https://www.gazeta.ru/sport/2013/12/01/a_5778149.shtml

7. Media.az (2022). В Азербайджане выросло число наркоманов. Важное интервью с Гендиректором наркологического центра.

<https://media.az/society/1067848589/v-azerbaydzhan-vyroslo-chislo-narkomanov-vazhnoe-intervyu-s-gendirektor-narkologicheskogo-centra/>

8. Report.az (2022). МВД: В Азербайджане реальное число наркоманов намного больше.

<https://report.az/ru/proisshestviya/mvd-v-azerbaydzhan-realnoe-chislo-narkomanov-namnogo-bolshe/>

9. TACC. Медали из пробирки: кто побеждает в борьбе с допингом.

<https://tass.ru/spec/doping-v-sporte>

10. AMADA (2022). 26 iyun - Narkotik vasitələrin sui-istifadəsi və qanunsuz dövriyyəsi ilə

Beynəlxalq Mübarizə Günüdür.

<https://www.youtube.com/watch?v=5iBcJxCoL7w>

11. Azərbaycanda səhiyyə, sosial müdafiə və mənzil Şəraiti. Statistik məcmuə, Rəsmi nəşr, Bakı, 2022.

https://stat.gov.az/menu/6/statistical_yearbooks/source/healthcare_2022.zip

Sh.Huseynli, R.Afandiyev
The role of Azerbaijan National Anti-Doping Agency in combating substance abuse in sports

Abstract

The article is devoted to the study of the role and activities of the Azerbaijan National Anti-Doping Agency (AMADA) in the fight against the use of narcotics in sports in Azerbaijan. Revealing the main activities of AMADA in the fight against this problem, the authors point out the effectiveness of preventive measures. One of the effective preventive measures in the fight against drug addiction is sports. It is a physically active lifestyle that can bring significant health benefits. Therefore, it is necessary to form a stable opinion in society that clean sport without

prohibited substances and drugs is relevant, prestigious and exciting.

III.Гусейнли, Р.Эфендиев
Роль Национального Агентства Антидопинга Азербайджана в борьбе с употреблением наркотиков в сфере спорта

Аннотация

Статья посвящена изучению роли и деятельности Национального Антидопингового Агентства Азербайджана (AMADA) в борьбе с использованием наркотических средств в сфере спорта в Азербайджане. Раскрывая основные направления деятельности AMADA в борьбе с данной проблемой, авторы отмечают эффективность превентивных и профилактических мер. Одной из эффективных профилактических мер в борьбе с наркоманией является спорт. Именно физически активный образ жизни может принести значительную пользу здоровью. Поэтому необходимо сформировать в обществе устойчивое мнение о том, что чистый спорт без запрещенных веществ и наркотиков – актуален, престижен и интересен.

PESİ TƏHSİLİNDE KARYERA MƏSLƏHƏTİ XİDMƏTİ: ALMANİYA TƏCRÜBƏSİ

Gülnar Tahirli,

Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Peşə və ömürboyu təhsil şöbəsinin baş mütəxəssisi
e-mail: g.tahirli@arti.edu.az

UOT: 327

Xülasə. Məqalədə Almaniyada peşə təhsili və karyera məsləhətinin qanunvericiliklə nizamlanmasından, 1998-ci ilədək Federal Məşğulluq Agentliyinin nəzarətində olan bu sahədə Məşğulluğun Təşviqi Aktının (AFG) İctimai Kodeksin (Sozialgesetzbuch) III cildi ilə əvəz edilməsilə özəl təchizatçıların bu bazara daxil olmasından bəhs edilir. Gənclərə karyera məsləhətini daha innovativ etmək üçün Federal Təhsil və Tədqiqat Nazirliyinin “Məktəb – biznes iş hayatı” programı çərçivəsində maliyyə ayrılan layihələrin xüsusiyyətlərinin müəyyənləşdirilməsi məqalənin tədqiqat mövzusudur. Həmçinin Almaniya Federativ Respublikasında karyera məsləhəti xidmətinin hədəf grupları tək-tək incələnib, məktəblərlə müəssisələr arasında əməkdaşlığın gənclərin təhsildən iş həyatına keçidinə təsirləri araşdırılıb.

Açar sözlər: peşə təhsili, gimnaziya, karyera məsləhəti, Almaniya Federativ Respublikası, Federal Məşğulluq Agentliyi, program və layihələr, hədəf qrupları.

Key words: vocational education, gymnasium, career guidance, Federal Republic of Germany, Federal Agency for Employment, program and projects, target groups.

Ключевые слова: профессиональное образование, гимназия, профориентация, Федеративная Республика Германия, Федеральное Агентство Занятости, программа и проекты, целевая группа.

Almaniyada vətəndaşların təhsil və iş həyatlarını səmərəli idarə etmələrinə, karyera ilə bağlı düzgün qərarlar qəbul etmələrinə imkan yaratmaq üçün təhsil alıb-almamasından, eləcə də işləyib-işləməməsindən asılı olmayaraq hər kəs üçün həyatının istənilən mərhələsində karyera bələdçiliyi və ya məsləhət xidməti əlçatanıdır. Alman karyera məsləhəti sistemi ənənəvi olaraq iki yerə – *təhsil sektoruna fokuslanmış təhsil bələdçiliyinə* (*Bildungsberatung*) və *peşə təlimi, məşğulluğa fokuslanmış peşə bələdçiliyinə* (*Berufsberatung*) ayrılır. Lakin müasir bilik cəmiyyətində ömürboyu öyrənmənin artan əhəmiyyətini və adekvat karyera bələdçiliyi xidmətinin

getdikcə artan zərurətini nəzərə alaraq, bu bölgünmə getdikcə bütün sektorlar üzrə ömürboyu bələdçiliyin təmin edilməsi lehinə öz mənasını itirir. Ona görə də koordinasiya, şəbəkələşmə və əməkdaşlıq çoxsaylı karyera bələdçiliyi, peşə-yönümü xidmətinin səmərəliliyinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri ilkin şərtlərdir [1].

Almaniyada peşə və karyera məsləhətinin qanunvericiliklə nizamlanması

Almaniya Federativ Respublikasında məşğulluq agentlikləri peşə və karyera üzrə istiqamətverici rol oynamamaq üçün qanunla müəyyən edilmiş öhdəliklərə malikdir və bu öhdəliklər almanca “Sozialgesetzbuch” adlanan İctimai Kodeksin III cildinə əsaslanır. Karyera məsləhəti xid-

mətinin əsas məqsədi gənclərin məktəbdən təlimə, ali təhsilə və peşəyə keçidində dəstək olmaq, beləliklə, fərdin təhsil və təlim perspektivlərini reallaşdırmağa kömək etməkdir [2]. Bu məqsədlərə nail olmaq üçün təkcə ümumi və peşə məktəblərinin Federal Məşgulluq Agentliyi ilə koordinasiyalı şəkildə birgə işləməsinə deyil, həm də onların valideynlərlə gənclərə dəstək qurumları (almanca, jugendhilfe), bizneslə (şirkətlər, assosiasiyyalar, palatalarla), birliklərlə və ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlığına ehtiyac duyulur. Belə əməkdaşlıqa Təhsil və Mədəniyyət İşləri nazirlərinin daimi konfransının (KMK), Federal Məşgulluq Agentliyinin (BA) və Ali təhsil institutlarının rektorları konfransının (HRK) 20 fevral 1992-ci il tarixli “Məktəblərin karyera məsləhətinin və ali təhsil istiqamətvericiliyinin əməkdaşlığı barədə ortaq Tövsiyə”sini nümunə göstərə bilərik. Həmin tövsiyə hələ də üç qurumun (KMK, BA, HRK) birlikdə işlədiyi və kooperativ strukturlar qurduğu çərçivəni təşkil edir.

Məktəbdən təlimə, ali təhsilə və peşəyə keçidə bütün tələbələrə məqsədyönlü bələdçiliyi təmin etmək üçün 15 oktyabr 2004-cü ildə KMK və BA qurumları 1971-ci ildən sonrakı müqavilələri əvəz edən, məktəblər və karyera məsləhəti xidməti arasındakı əməkdaşlıq haqqında yeni ikitərəfli çərçivə sazişi imzalanmışdır. Bu sənədlə hər iki tərəf bütün gənclərə peşə seçimi ilə bağlı məsləhət vermek öhdəliyini bir daha təsdiqləyir. Eyni zamanda bu, gənclərin peşə seçiminə hazırlanması, məktəbdən iş həyatına keçid prosesində məktəb və karyera məsləhəti əməkdaşlığının töhfələrini, prinsiplərini, məqsədlərini müəyyənləşdirir [3].

Həyata keçirilmiş program və layihələr

Karyera məsləhətində cari layihələr məktəblərin və biznesin daha çox cəlb edilməsinə yönəldilib. 2003-2005-ci illərdə Federal Peşə Təhsili və Tədrisi İstitutu (BIBB) tərəfindən “Karyera məktəbdən başlayır – tələbələr üçün müəssisələrdə iş təcrübəsinin əhəmiyyəti” adlı tədqiqat layihəsi çərçivəsində iş təcrübəsi müddətinin imkanları və məhdudiyyətləri araşdırılır. Bu layihədə 9 və 10-cu sinif şagirdləri (Almaniyada məktəblərin bir çoxunda orta təhsil müdдəti 12, gimnaziyalarda 13 ildir) müəssisələrdə iş təcrübəsinin hazırlanmasına, həyata keçirilməsinə və sonrakı qiymətləndirilməsinə dair yazılı

sorğu anketini doldurublar. Səfər edilən məktəblərin ərazisinə düşən müəssisələrdə çalışan peşə müəllimlərindən və təlim heyətindən də müsahibələr alınıb. Nəticə göstərir ki, gənclərin təxminən 40%-i məktəbi tərk edərkən hələ də xüsusi bir peşə ilə məşğul olmaq arzusu olmur. Ona görə də karyera məsləhəti xidmətinin ümumi plana daha tez daxil olunması məqsədəyindür. Bu layihənin nəticələrinə əsasən, BIBB hazırda məktəblər arasında iş təcrübəsi ilə bağlı informasiya axını təmin etmək üçün veb platforma dizayn edir [4].

1999-2007-ci illər arasında Federal Təhsil və Tədqiqat Nazirliyi (BMBF) tərəfindən gənclər üçün karyera məsləhətini daha da innovativ, transfer etmək üçün “Məktəb – biznes / iş həyatı” (Schule – Wirtschaft /Arbeitsleben) programı həyata keçirilib. Bu programın gedişində aşağıdakı layihələri maliyyələşdirmək üçün ümumilikdə 30 milyon avro ayrılib:

- müəllimlərin, tələbələrin, valideynlərin və müəssisələrin yeni peşə və təlim imkanları ilə bağlı məlumat çatışmazlığını aradan qaldırmaq;
- orta məktəblərlə təlim müəssisələrinəndəki partnyorlar, ticarət birlikləri, ali təhsil və peşə məktəbləri arasındaki əməkdaşlığın yeni formalarını inkişaf etdirmək və möhkəmləndirmək;
- perspektivli gələcəyi olan yüksək innovativ sənaye sahələrini proqrama cəlb etmək;
- zəif infrastrukturuna ərazilər də daxil olmaqla, tələbələri alternativ təlim yollarından xəbərdar etmək;
- aztəminatlı tələbələrə onların təlim almaq perspektivlərini yaxşılaşdırmaq üçün xüsusi yardım göstərmək;
- məktəbdə təlimçilərin və müəllimlərin peşə təlimi sahəsində bacarıqlarını inkişaf etdirməsi üçün yeni media və kompüter texnologiyalarını müştəqil öyrənməyə cəlb etmək.

Program 1999-cu ilin payızından başlayandan bütün Landlarda (Almaniya inzibati ərazi bölgüsü)nə görə 16 federal torpaqdan – “Land”dan ibarətdir), ümumilikdə 46 layihə maliyyələşdirilib [5].

Hədəf qrupları

Almaniyada təhsil və karyera məsləhəti xidmətinin hədəf qruplarına məktəblər, ali təhsil müəssisələri, məşgulluq agentlikləri, eləcə də sosial tərəfdəşlər və müəssisələr daxildir. Onları nəzərdən keçirək:

Məktəblər. Kurs və karyera məsləhəti bütün Landlarda məktəb kurikulumunun əsas elementinə çevrilmişdir. Peşə məktəblərinin əksəriyyəti iş həyatına hazırlığı (Arbeitslehre) ayrıca bir fənn kimi tədris edir, lakin digər ümumtəhsil məktəblərində bu fənn iqtisadiyyat, mühəndislik və ya ev iqtisadiyyatı kimi fənlərə (qrammatika məktəblərində də ictimai elmlərin tədrisinə) in-teqrasiya edilir. 9 və ya 10-cu siniflərdə karyera məsləhəti xidmətinə tez-tez müəssisələrə səfərlər və bir həftədən üç həftəyədək davam edən iş təcrübəsi daxildir.

Ali təhsil müəssisələri. Ali təhsil müəssisələri haqqında Çərçivə Qanununa əsasən, ali təhsil institut tələbələri və kurs abituriyentlərini kursun imkanları ilə tanış etməyə və onları əlavə ixtisaslaşdırılmış kurslarla dəstəkləməyə borcludurlar. Həmçinin ali təhsil müəssisələrindən peşəyönümlünə və dövlət imtahanlarına cavabdeh olan orqanlarla əməkdaşlıq etmək tələb olunur. Əksər universitetlər və bəzi texniki kolleclər (Fachhochschulen) karyera məsləhəti kursları üçün mərkəz yaradıblar.

Məşgulluq agentlikləri. Məşgulluq agentlikləri həm peşə və təhsil kursunun seçilməsi və ya əmək bazarı ilə bağlı bütün suallara cavab verir, həm də təlimə hazırlığın və peşə qabiliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün diaqnostik vasitələrin hazırlanmasında iştirak edir. Federal Məşgulluq Agentliyinin (BA) karyera məsləhəti

məktəblərin biznes və iş dünyasına təqdim etdiyi sorğudan yola çıxır və karyera rəhbərliyi mövzusunda, əmək bazarında təlim yerlərinin tapılmasında məktəblərə dəstək verir. Avropada təlim imkanlarının reallaşdırılmasına və maneələrin aradan qaldırılmasına töhfə vermək üçün 2005-ci ilin əvvəlində Federal Məşgulluq Agentliyi 15 regional mərkəzin təqdim etdiyi bütün xidmətləri özündə birləşdirən "Avropaservis"ı qurd [6]. Bu, Avropa Məşgulluq Xidmətinin (EURES), Avropa karyera yönləndirmə mərkəzlərinin (EBZ) vahid xidmət qurumunda birləşdirilməsi demək idi. Hər bir regional mərkəz digər Avropa ölkələrində təlim, təhsil, eləcə də iş barədə məlumat verən, işə qəbulla bağlı danışqlar aparan məsləhətçilər və vasitəçilərdən yigilmiş komandanadan ibarətdir. Məşgulluq agentlikləri tərəfindən təqdim olunan təlimatın digər vacib məqamı əmək bazarı və ali təhsilli bağlı məşgulluq perspektivləri haqqında məlumatdır. Federal Məşgulluq Agentliyi tələbələrə və ali təhsilli məzunlara istiqamət vermək və onlara iş tapmaqdə kömək etmək üçün ali təhsil müəssisələrinin geniş institutlarında xüsusi ali təhsil komandaları saxlayır. Fərdi bələdçiliklə yanaşı, bu komandalar ali təhsil, karyera və əmək bazarı ilə bağlı bir çox mövzularda təqdimatlar, vörköşoplardır və seminarlar təklif edir.

Sosial tərəfdəşlər və müəssisələr. İşəgötürənlərin assosiasiyaları, palatalar və ayrı-ayrı müə-

sisələr uzun müddətdir ki, əmək (karyera) və davamlı təlim yarmarkaları, mübadilə proqramları kimi peşə və karyera məsləhətinin müəyyən formalarına cəlb olunublar. Son illər onlar məktəblərdə karyera məsləhətinin inkişafına getdikcə daha çox həvəs göstərilərlər.

Nəticə. 1 yanvar 1998-ci ildə Məşğulluğun Təşviqi Aktının (AFG) İctimai Kodeksin (Sozialgesetzbuch) III cildi ilə əvəz edilməsi Federal Məşğulluq Agentliyinin karyera məsləhətindəki inhisarına son qoydu və bazar bu sahədə bələdçilik xidməti göstərən özəl təchizatçılara da yol açdı. Keyfiyyət və təminat çeşidliliyinin artması özəl təchizatçıların getdikcə daha qarşıq və bir qədər də qeyri-şəffaf bazarının yaranmasına gətirib çıxardı. Beləliklə, elə həmin il şəffaflığı təmin etmək üçün Almaniya Təhsil və Karyera Məsləhəti Assosiasiyyası tərəfindən karyera məsləhəti reyestri (BBR) yaradıldı [7]. Karyera məsləhətçiləri və karyera rəhbərliyi təklif edən qurumlar bu reyestərə daxil olmaq üçün müraciət edə bilirlər. Digər məsələlərlə yanaşı, onlar ali təhsilin uyğun kursunu bitirdiklərini, karyera məsləhəti sahəsində geniş təcrübəyə sahib olundularını sübut etməyi bacarmalı və müntəzəm olaraq təlim və nəzarətdən keçməlidirlər. Onlar öz fəaliyyətlərində həm milli, həm də beynəlxalq keyfiyyət standartlarını, o cümlədən Təhsil və Peşə Məsləhəti üzrə Beynəlxalq Assosiasiyanın (IAEVG/AIOSP) etik standartlarını nəzərə alırlar. Hər dörd ildən bir bu meyarlara kimin cavab verdiyini və davam etmək üçün tövsiyə olunduğunu müəyyənləşdirmək üçün reyestr yenidən nəzərdən keçirilir.

ƏDƏBİYYAT

1. Career Guidance in the Life Course Structures and Services in Germany. Commissioned by The Federal Ministry of Education and Research. Berlin, 2014.

2. Hippach-Schneider U., Krause M., Woll C. Vocational education and training in Germany. Cedefop Panorama series, 138, Luxembourg, Office for Official Publications of the European Communities, 2007.

3.www.kmk.org/aktuell/RV_Schule_Berufsberatung.pdf

4. Informations und Transferplattform Schülertreibspraktika und Berufsorientierung im BIBB.

- 5.www.swa-programm.de
6.www.europaserviceba.de
7.www.bbregister.de/praeambel.htm

G.Tahirli

Career counseling service on vocational education: Germany practice

Abstract

Abstract. The article is devoted to the issues of legislation regulation on vocational training and career consulting in Germany and integration of private suppliers after replacement of Employment Promotion Act, controlled by the Federal Employment Agency till 1998 by the III volume of Social Code. The research topic of the article is the determination of funded project specifics in the frames of "School – business work life" program organized by the Federal Ministry of Education and Research for more innovative career consulting of youth. Furthermore, there were investigated the target groups of career consulting service and influence of schools' cooperation with associations during transition of young people from education to working life in the Federal Republic of Germany.

Г.Тагири

Консультации по вопросам карьеры в сфере профессионального образования: опыт Германии

Аннотация

В статье рассматривается законодательное регулирование профессионального образования и консультирования по вопросам карьеры в Германии, а также выход на этот рынок частных провайдеров путем замены Закона о со-действии занятости (AFG), который до 1998 г. Социальный кодекс (Sozialgesetzbuch). Определение характеристик проектов, финансируемых в рамках программы «Школа - деловая трудовая жизнь» Федерального министерства образования и исследований с целью сделать профориентацию для молодежи более инновационной, является исследовательской темой статьи. Также были последовательно проанализированы целевые группы службы профориентации в Федеративной Республике Германии и исследовано влияние сотрудничества между школами и предприятиями на переход молодых людей от учебы к трудовой жизни.

GƏLƏCƏK PEŞƏLƏRİN ATLASI

Sədaqət Qəmbərova,

“Cənubi Qafqazda Peşə Təhsilinə Dəstək” layihəsinin koordinatoru

e-mail: sadaqat59@mail.ru

Gələcəyin peşələri. Bu gün müasir dünya, o cümlədən əmək bazarı və iqtisadiyyatın tələbləri çox sürətlə dəyişir. Artıq bir dəfə əldə edilmiş bilik və bacarıqlardan daim istifadə etmək mümkün deyil, elmi-texniki tərəqqi yeni bilik və bacarıqların əldə edilməsini zəruri edir. Yeni texnologiyaların inkişafı ilə bir çox peşələr aktuallığını itirirək tədricən sıradan çıxır, onları mütərəqqi metodlara və rəqəmsal texnologiyalara əsaslanan yeniləri əvəz edir. Əvvəllər yalnız fantastik romanlarda təsvir edilən peşələr getdikcə reallığa çevrilir.

“Gələcəyin peşələri” dedikdə, 5-10 il ərzində əmək bazارında ehtiyac duyulacaq peşələr nəzərdə tutulurdu. Lakin COVID-19 pandemiyası, qlobal kompüterləşməyə ehtiyac, tibbi kəşflər və s. vəziyyəti dəyişdirdi, gələcək üçün xəyal etdiklərimiz gözləniləndən daha tez reallaşdı. “Gələcək” adlandırdığımız bir çox peşələrə artıq bu gün ehtiyac duyulmasının şahidi oluruz.

İşəgötürənlər nə düşünür? İstənilən şirkətin ən qiymətli aktivisi onun insan kapitalıdır – işçilərin bilik və bacarıqları, innovativ yanaşmalarıdır. Hazırda əmək bazarının tədqiqatı, eləcə də işəgötürənlər arasında aparılan sorğuların nəticələrini əvvəlki illərlə müqayisə etdikdə aydın olur ki, işəgötürənlərin bilik və bacarıqlara olan tələbləri sürətlə dəyişir. İşəgötürən yalnız peşəsini yaxşı bilən işçilərə deyil, eyni zamanda çətin problemləri həll etmək və üzərinə məsuliyyət götürmək bacarığı, tənqidçi düşüncəyə malik, komandada işləmək və s. qabiliyyətləri olan işçilərə ehtiyac duyur. Onların fikrinə görə, XX əsrдən

miras qalan ənənəvi təhsil XXI əsrin sürətlə dəyişən tələblərinə tam cavab vermir.

Bu gün Azərbaycanın əmək bazarında belə bir mənzərə ilə qarsılışmış oluruq: bir tərəfdə işsizlər və ya işaxtaralar, digər tərəfdə isə boş iş yerləri və ya işçi axtaran işəgötürənlər. Daha dəqiq ifadə etsək, işəgötürənlərin tələbləri ilə işaxtaraların bacarıq və iş qabiliyyəti arasında bir uyğunsuzluq vardır. Bəs bu uyğunsuzluq nədən qaynaqlanır? Çünkü işaxtaraların bilik və bacarıqları artıq köhnəlib və ya iqtisadiyyatın müasir tələblərinə cavab vermir.

“Cənubi Qafqazda Peşə təhsilinə dəstək” layihəsi. Peşəkar işçi qüvvəsinin hazırlanması və insan resurslarının inkişafı ölkə iqtisadiyyatının, o cümlədən müəssisələrin məhsuldarlığının və rəqabətqabiliyyətinin yüksəlişi üçün əsas şərtidir. Bazar iqtisadiyyatının işçi qüvvəsinin keyfiyyətinə, təhsilinə, peşə və ixtisas səviyyəsinə tələbləri getdikcə artmaqdadır. İqtisadiyyatın sahələrini ixtisaslı kadrlarla təmin etmək üçün təhsil sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsinə dəstək vermək ölkədə işəgötürənlərin maraqlarını təmsil edən Azərbaycan Respublikası Sahibkarlar (İşəgötürənlər) Təşkilatları Milli Konfederasiyasının (ASK) prioritet istiqamətlərindən biridir. ASK-nın Almaniyadan “Bildungswerk der Wirtschaft Mecklenburg-Vorpommern e. V.” Tədris Mərkəzi ilə əməkdaşlığı çərçivəsində həyata keçirilən “Cənubi Qafqazda Peşə təhsilinə dəstək” layihəsinin əsas məqsədi peşə təhsilinin inkişaf etdirilməsi ilə gənclərin məşğulluq imkanlarının artırılması və müvafiq olaraq müəssisələrin peşəkar işçilərlə təmin edilməsidir. İqtisadiyyatın

müxtəlif sahələrində uğurlu fəaliyyət göstərə bilən, təşəbbüskar, özünə və gələcəyə inamlı gənclərin yetişdirilməsi peşəyönümü işinə xüsusi diqqət verilməsini zəruri edir.

Peşəyönümü: YENİ PEŞƏLƏRİN ATLASI.

“Cənubi Qafqazda Peşə təhsilinə dəstək” layihəsinin icrası bir neçə istiqaməti əhatə edir ki, bunlardan biri təhsilalanların ixtisas seçimində, gələcək karyera planlaşdırılmasında onlara dəstək verməkdir. Bu məqsədlə ASK peşəyönümü istiqamətində müxtəlif fəaliyyətlər həyata keçirir.

Layihə çərçivəsində Moskva Skolkovo İdarəetmə Məktəbi və Strateji Təşəbbüsler Agentliyinin ekspert qrupu tərəfindən hazırlanmış “Yeni peşələrin Atlası” Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Dünya Bankı və Beynəlxalq Əmək Təşkilatının birgə layihələrinə əsaslanaraq yaradılmış “Yeni peşələrin Atlası” bir peşəyönümü alətidir, gənclərə təhsil və karyera yoluna daha şüurlu yanaşmağı və onu qurmağı öyrədir. Vəsait yeniyetmələr, valideynlər, müəllimlər, müxtəlif dərnəklərin nümayəndələri, təhsil mütəxəssisləri və işəgötürənlərin istifadəsi üçün nəzərdə tutulub. Atlas, ilk növbədə, onlara ənənəvi peşələrdən kənarda daha cəlbedici peşə dünyasının olduğunu göstərmək üçün yaradılıb. Nə qədər paradoksal görünüşə də, əslində “Yeni peşələrin Atlası” bu gündən danışır, yəni bu gün nə etməli, nədən başlamalı, uğurlu gələcəyə aparan yolu necə qurmaloğunuuzu təsvir edir.

Atlasın strukturu: Gələcək peşələr bir yeniyetmənin gözü ilə. Vəsait gələcək mütəxəssislərin iş gününü təsvir edən hekayələr daxil edilmişdir. Gələcəkdə nə işlə məşğul olacağı və nə edəcəyi barədə aydın təsəvvürü olmayan yeniyetmə bir qız robot-dovşanın vasitəsilə gələcəyə düşür və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrindən olan peşələr dünyasını gəzir. Hekayələrdə yalnız yeni peşələr haqqında deyil, həm də iş yerlərinin, texnologiyaların, işin təşkili yollarının necə dəyişdiyi izah edilir.

Tapşırıqlar. Hər bir iqtisadi sahəni əks etdirən bölmənin sonunda tapşırıqlar var. Oxucular verilmiş şərtlər – keysərlər əsasında Atlasda nəql edilən hekayələri fikirləşməlidirlər.

Gələcəyin obrazı. Sənaye sahəsinin yaxın gələcəkdə necə dəyişəcəyi, əmək bazarda yeni meyillər, hansı yeni texnologiyaların istifadə olunacağı təsvir edilir.

Yeni peşələr. Atlas nəzəri material və oyun dəstlərindən ibarət bir vəsaitdir. 27 iqtisadi sahəni

əhatə etməklə, ümumilikdə 5-15 ildə meydana gələ biləcək 300-ə yaxın peşə haqqında məlumat verir.

Nəticə hissəsində ən mühüm tendensiyalar ümumişdirilir və oxucuya gələcək karyerası ilə bağlı plan təribət etməyə kömək edən suallar təqdim edilir.

Atlas oyun dəsti. Atlasın oyun dəstinə 6 peşəyönümü oyunu və gələcəyə aid 22 peşənin təqdimatı daxildir. Metodun mahiyyəti bu təqdimatların və oyunların ardıcıl olaraq keçirilməsini nəzərdə tutur. Bunların içərisində yerli mühitə uyğun 2 oyun – “Gələcək peşələrin lotosu” və “Gələcəyin mütəxəssisi” oyunları seçilmiş və Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir. Bu iki oyunun seçiləməsi onların bir-birini mahiyyət baxımından tamamlaması ilə əlaqədardır.

Pilot fəaliyyətlər. Gələcək peşələrin Atlası orta məktəb şagirdləri, peşə seçimində çətinlik çəkən və gələcək karyera yolu haqqında aydın təsəvvürü olmayan gənclər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Onun milli səviyyədə peşəyönümü aləti kimi istifadə edilməsi üçün ASK müvafiq rəsmilər, o cümlədən Elm və Təhsil Nazirliyi və Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyi ilə çoxsaylı müzakirələr aparmışdır. Vəsait onlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilsə də, hələ ki, onun orta məktəblərdə tətbiq edilməsi mümkün olmamışdır. Bunu belə, “Cənubi Qafqazda Peşə təhsilinə dəstək” layihəsi çərçivəsində Texnika və Texnologiyalar üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzinin tələbələri üçün Atlas üzrə seminarlar keçirilmişdir. Tələbələrə “Gələcək nədir? Onu necə planlaşdırmaq olar?” mövzusunda təqdimatlar edilmiş, gələcəyin peşələri haqqında məlumat verilmişdir. Daha sonra tələbələr kiçik qruplara bölmüş və onlarla birgə “Gələcək peşələrin lotosu” və “Gələcəyin mütəxəssisi” oyunları keçirilmişdir. Oyunların məqsədi gənclərə gələcəyin planlaşdırılması və karyera yolunun müəyyən edilməsində kömək etməkdir.

Ümid edirik ki, bugünkü məktəblilər bir neçə ildən sonra əmək bazarına daxil olacaq və bu müddət ərzində dünya əhəmiyyətli dərəcədə dəyişəcək, gələcəyə baxış və karyera seçimi nöqtəyi-nəzərindən “Yeni peşələrin Atlası” Azərbaycan gəncləri üçün faydalı və maraqlı bir vəsait olacaqdır. Biz məktəblilərə öz imkanlarını doğru qiymətləndirib məqsədlərini dərk etməkdə, daha düzgün seçim etmələrinə kömək etmək fikrindəyik.

“SƏS OPERATORU” İXTİSASININ SƏRİŞTƏSASLI NÜMUNƏVİ TƏHSİL PROQRAMININ (KURİKULUMUN) HAZIRLANMA METODİKASI

Günel Fərəcova,

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutunun
Peşə və ömürboyu təhsil şöbəsinin mütəxəssisi
e-mail: g.ferecova@arti.edu.az*

Peşə təhsili müəssisələrində müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verən, rəqabətəqabil kadr hazırlamaq üçün ən mükəmməl və uğurlu yol səriştələrə əsaslanan modul təlimi proqramlarının (kurikulumların) hazırlanmasıdır. Tədris fənlərinin modullaşdırılmış strukturunda olan bu növ təhsil proqramları təhsilalanları müvafiq sahə üzrə bilik, bacarıq və vərdişlərə yiyələnmələrinə imkan yaratmaqla, onları ictimai həyata və səmərəli əmək fəaliyyətinə hazırlayırlar. Əmək bazarının tələbatına uyğun olaraq hazırlanması zəruri olan kurikulumlardan biri də “səs operatoru” ixtisasının kurikulumudur.

Gündəlik həyatımızın mühüm informasiya mənbələrindən biri də səsin müşayiətidir. Səsin müşayiətinə olan vərdişimizi təbii hal hesab etdiyimizdən bəzən onun nə qədər böyük nemət olduğunu unuduruq. Səs elementinin kino sənətində vacibliyi filmlərə kadrlararası yazılar qoyulmağa başlığı vaxtdan məlum idi. Belə ki, səsin filmə əlavə olunması kinonu səssiz, lakin hərəkətdə olan şəkillər silsiləsində çıxarıb həyatın özünü bənzətdi. Səsin bilavasitə köməyi ilə həqiqi, canlı insanlara çevrilən obrazlar kompleks səs effektləri və vizual hərəkətlər sayəsində daha baxımlı oldular. Bununla da səsin kinoya gəlməsi, həqiqətən, inqilabi bir hadisə oldu, başqa sözlə, kinoda yeni era başladı. Səs yalnız kino sənətində deyil, həmçinin televiziya proqramlarında, radyoda, teatrlarda, dram teatrlarında və konsertlərdə də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir teatrda çox yüksək səsdən istifadə olunmur. Səs zaldakı tamaşaçı sayına görə nizamlanır. Səsin soldan-sağ, yaxud dairəvi verilməsi iş prosesində vacib şərtlərdəndir. Teatr səhnəsində mütəmadi olaraq konsert proqramları da təşkil olunur. Televiziya sahəsində işin mühüm tərəflərindən biri də mikrofonların istismar qaydalarına düzgün riayət edilməsidir. Çəkilişlər zamanı danışışq, hərəkət, avtomobil, təbiət və s. səsləri üçün mikrofonlar işlənmə yerinə uyğun seçiləmeli və quraşdırılmalıdır. Hər şey ritmikaya uyğun olmalıdır. Tamaşaların, konsert proqramlarının uğuru, həm də səhnə arxasındaki peşəkar işçilərin bacarığından asılıdır. Səs rejissorları və səs operatorları dəqiq və dolğun musiqi zövqünə, duyumuna malik olub, səsin səviyyəli şəkildə dinləyici auditoriyasına çatdırılmasını təmin edən insanlardır.

Ötən əsrin əvvəllərinin və ya ortalarının lent yazılılarını, günümüzdə yazılan trekleri müqayisəli dinlədikdə arada nə qədər böyük fərq olduğunu müşahidə edirik. Hazırda istifadə olunan avadanlıqlar nə qədər keyfiyyətli və həssas olsalar da, onları istismar edən mütəxəssislərin, səs rejissorları və səs operatorlarının peşəkarlığı da bu nəticənin əldə olunmasına mühüm rol oynayır.

Səs operatoru səsgücləndirici qurğuların istifadəsi və quraşdırılmasına cavabdeh olan şəxsdir. Operator müəssisənin ümumi iş prinsipini nəzərə alaraq səsyayımı alətləri və avadanlıqlarından səmərəli istifadə edir. Kadrların hazırlanmasında iştirak edən səs operatoru səsin aydın və anlaşıqlı şəkildə qeydə alınmasını təmin edir. Səs opera-

toru, təkcə film çəkilişlərində deyil, həm də televiziya programlarında səsin tamaşaçılara rahat şəkildə çatdırılmasına kömək edir, eləcə də televiziyyada, radioda, teatrda, konsertlərdə, səs-yazma studiyalarında və kinostudiyalarda səs-yazma prosesini təşkil edir.

Səsin xətasız yazılması baxımından mütəxəssisin üzərinə mühüm vəzifələr düşür. Bu vəzifələri ümumi şəkildə aşağıdakı kimi ifadə etmək olar:

- mikrofonların və səs sistemlərinin ünvana və ya səs mənbəyinə yaxın yerləşdirilməsi;
- yazmadan əvvəl səsin keyfiyyətinin yoxlanılması;
- səs yazılıclarının istifadəyə hazır olmasının təmin edilməsi;
- səs sistemlərində yaranan sadə problemlərin həll edilməsi;
- ton və səs səviyyəsinin düzgün tənzimlənməsi;
- mikrofon və audio yayım cihazlarının gücləndiricilərə qoşulması və s.

Sadalanan vəzifələri yerinə yetirmək üçün səs operatoru peşəsinin kompetensiyalarının əldə edilməsi zəruridir. Ölkəmizin formal təhsil sisteminde səs operatoru üzrə kadr hazırlığı yalnız peşə təhsili pilləsində həyata keçirilir. Müasir əmək bazarının tələblərinə cavab verən səs operatorlarının hazırlanması yeni, səriştəəsaslı təhsil programlarının tətbiqindən bilavasitə asılıdır. Kurikulumun hər bir aspektinin aydın məqsədi və əldə olunacaq hədəfi olmalı, təhsilalanın şəxsi inkişafına xidmət etməlidir.

Səriştəəsaslı təhsil programının hazırlanması prosesi müvafiq Peşə standartının hazırlanması ilə başlayır. Bu standartlar məşğulluq nəticələrini və peşələr üzrə tələb olunan bilik və bacarıqları müəyyən edir. Peşə standartları sənayenin (müəssisələrin) dəstəyi ilə Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi tərəfindən hazırlanır. Peşə standartları əmək bazarının ehtiyacları barədə “reallığı” əks etdirir.

Qlobal əmək bazarında rəqabətqabiliyyətli kadrların hazırlanması üçün təhsil programını hazırlayan mütəxəssislər paralel olaraq, beynəlxalq təcrübəni də araşdırırlar. Yekunda səs operatoru peşəsinin vəzifə öhdəlikləri və kompetensiyaları dəqiqləşdirilir ki, bunlara da aşağıdakılardan aididir. **Səs operatoru:**

- televiziya programlarının hazırlanması və

yaranmasında iştirak edir;

– akustik vasitələri məşqə, birbaşa efirə gedəcək studiyadaxili və studiyadankənar çəkilişə hazırlayır;

– rejissor və səs rejissor ilə birlikdə program iştirakçılarının studiyada və studiyada olmayan obyektlərdə yerlərini müəyyən edir;

– mikrofonları yerləşdirir, onların iş prosesində düzgün yerdəyişməsini təmin edir;

– səs rejissorunun yaradıcı və texniki tapşırıqlarını yerinə yetirir;

– səs rejissor ilə birlikdə və ya sərbəst şəkildə televiziya programlarının, həmçinin musiqi və səs-küy yazılarının montajını aparır.

Səs operatoru bilməlidir:

– televiziya və radio programlarının bədii səviyyəsinə qoyulan tələbləri müəyyən edən sərəncam, əmr və digər rəhbər sənədləri;

– televiziya və radio verilişlərində səsyazma və səsəçevirmə aparatlarının işləmə xüsusiyyətlərini;

– televiziya programlarının yaradılması texnologiyasını;

– tədbir və konsert zallarının akustik xüsusiyyətlərini;

– əməyin mühafizəsi, təhlükəsizlik texnikası və yanğından mühafizə norma və qaydalarını;

– iqtisadiyyatın və əmək qanunvericiliyinin əsaslarını, yaradıcı işçilərin əməyinin təşkili və ödənilməsi üzrə normativ aktları və metodiki tövsiyələri.

Bütün bu komponentlər səriştələrə əsaslanan təhsil programlarının (kurikulumların) tərtibi zamanı diqqət mərkəzində saxlanılır. Səriştəəsaslı təhsil programlarının vacib cəhətlərindən biri də onların çevikliyidir. Belə ki, bu növ təhsil proqramları:

– texnoloji prosesdə və ya əməyin təşkilində dəyişiklik baş verdikdə rəqabətə dözə biləcək vəziyyəti təmin etmək şərti ilə konkret modulu operativ şəkildə dəyişdirib yenisi ilə əvəz etməyə imkan verir;

– bilik səviyyəsi, bacarığı və əvvəllər öyrəndikləri bilikləri birləşdirməklə hər bir təhsilalana təlimi fərdiləşdirməyə imkan verir;

– eyni modulun (əməyin mühafizəsi və təhlükəsizlik texnikası qaydaları, şəxslərarası münasibətlər, İKT və s.) bir neçə tədris programında tətbiqini mümkün edir.

Modul düzgün müəyyən edilmiş məqsədlər üzrə

müstəqil təlimat vahididir. Modullar hər hansı ixtisas üzrə müəyyən edilmiş tədris prosesində müxtəlif təlim nəticələrinə nail olmağa kömək edən müstəqil tədris bloklarıdır. Fənn, adətən biliyə, modul isə nəticəyə əsaslanır və müxtəlif təlim fəaliyyətlərini özündə birləşdirir. Modula nəzəri dərslər, tapşırıqlar, praktiki iş, qiymətləndirmə üsulları, tədris fəaliyyətləri daxil edilməli, modulu bitirdikdən sonra tələbənin nə edə biləcəyinə yönəldilməlidir. Modullarda müvafiq təlim nəticələri eks etdirilir. Təlim məqsədləri ixtisas üzrə peşə ixtisası təhsilinin əsasını təşkil edən təhsil standartlarına əsasən formalasdırılmalıdır. Hər bir modulun sonunda dəyərləndirmə suallarına verilən cavabların düzüyü ilə tələbə modulu müvəffəqiyətlə bitirir, modulda nəzərdə tutulmuş bilik və bacarıqlara yiylənir.

Təlim nəticələri təhsilalanın təlim-tədris prosesini bitirdikdən sonra nəyi edə biləcəyini və malik olacağı bilikləri təsvir edir. Təlim nəticələrinin tələbələrinə cavab vermək üçün tələbələrin nümayiş etdirəcəyi minimum nailiyyət standartları barədə məlumat verilməli, ixtisas üzrə tələb olunan bacarıqlar bilik və anlama baxımından yazılmalıdır. Eyni zamanda təlim nəticələri yazılırkən tələbənin ixtisas üzrə nəyi bilməsi və hansı bacarığa yiylənməsi nəzərə alınmaqla, həm də tələbələrin tapşırıqları icra edə biləcəyi parametrləri müəyyən edərək öyrənmə fəaliyyətinin planlaşdırılması üzrə istiqaməti təmin edir. Hər bir təlim nəticəsi həmin modul ilə əlaqədar olmalıdır. Qiymətləndirmə meyari isə bir-başa təlim nəticəsindən yaranır. Təlim nəticəsinə nail olmaq üçün qiymətləndirmə meyarları təlim nəticələrinin tələbələrinə cavab verərək onu tam əhatə etməlidir.

“Səs operatoru” ixtisasının modulları

Modul 1. Səs rejissorluğu modulunun sonunda tələbələr səs rejissorunun vəzifələrini, studiya daxilində və studiyadan xaricdə çəkilişləri, həmçinin birbaşa efir programlarının aparılmasını, mizan səhnələrinin hazırlanmasını, yazılış və yayım üçün studiyadankənar obyektlər haqqında təqdimat hazırlanmasını, çıxış edən ifaçılara mikrofondan istifadə texnikasını, məşqlərin, çəkilişlərin aparılması üçün vacib olan texniki səs vasitələrini, mikrofonların düzülüşü və elektroakustik traktin texniki yoxlanışının aparılmasını bacarır.

Modul 2. Kino sənətində səs modulunu təmamladıqdan sonra təhsilalanlar kinoda səsin yaranmasını, televiziyyada səsin estetikasını, kinfilmərdə və montajda səsi nizamlamağı, səsyazma materiallarının ayrı-ayrı fragmentlərini məntiqi ardıcılıqla birləşdirməyi, təqdim olunan bütün materialları yoxlamağı, ayrı-ayrı dublların qüsürünü aşkar etməyi, səslə görünüünün birlikdə ekrana çıxmاسını təmin edə bilir.

Modul 3. Səscanlandırma qurğuları modulunu tamamlayan təhsilalanlar mikrofonların növlərini, istismar qaydalarını, yaxalıq, simli və simsiz mikrofonlardan istifadə qaydalarını, televiziyyada, radioda, teatrda və studiyada mikrofonların quraşdırılması və işləmə xüsusiyyətlərini müəyyən etməyi, çəkilişlərə uyğun səslərin yazılışında istifadə ediləcək mikrofonları seçməyi, müxtəlif nöqtələrdən səsyayımlını dinləyib sınaqdan keçirməyi, səs sistemlərində yaranan sadə problemləri həll etməyi, səsyazıcılarının istifadəyə hazırlanması və səscanlandırma qurğuları ilə çəkilişləri aparmağı bacarır.

Modul 4. Səsyazma üsulları, səsin emalı və səs effektləri modulunda səsyazma üsulları, səs siqnallarının aydın olmasını təmin etmək üçün səs yoxlamaları, ton və səs səviyyəsinin düzgün tənzimlənməsi, səsin emal edilməsi, radio, televiziya və videoçarxlarda səs və musiqi ilə müşayiət olunan və olunmayan bütün səslərin təyin edilməsi, televiziya proqramları üçün səsli reportajların hazırlanması və görüntü ilə yazılmış səsin sinxronlaşdırılması əldə olunan təlim nəticələridir.

Modul 5. Səs və akustika modulunun sonunda tələbələr səs dalğaları haqqında məlumatı, səs, akustika və avadanlıq siqnal axınının əsas prinsiplərini, çəkilişlərdə səslərin təmiz yazılıması məqsədi ilə xüsusi akustikalı otaqlar qurmağı, səs tələbələrini və səsdən keyfiyyət gözləntilərini, əks-sədanın yaranmasına əngəl olmaq üçün xüsusi pəncərələrə, divarlara, tavana vurulan hissəcikləri, səsin udulma və əksolunma qaydalarını, akustika yaratmağın şərtlərini və prinsiplərini bilir.

Təhsilalanların bilik, bacarıq, yanaşma və fikirlərinin konkret şərtlər çərçivəsində rəsmi sənədləşdirilməsi proseduru qiymətləndirmədir. Hər bir konkret modulun mənimsənilməsinin qiyməti təhsilalanın bu modulun məqsədində formalasdırılmış kompetensiyaları necə mənimsədiyini nümayiş etdirməsi və təsdiqləməsidir. Qiymətləndirmə apa-

ran mütəxəssis qiymətləndirilən modulların nəticələri üzrə tələblərdən və qiymətləndirmə şəraitindən asılı olaraq şifahi və yazılı suallardan istifadə edə bilər. Qiymətləndirməyə dair bütün tapşırıqlar dəqiq və aydın ifadə olunmalıdır, orada tapşırığın icra müddəti və təqdimolunma forması göstərilməlidir. Peşə standartları üzrə qiymətləndirmənin məqsədi fərdin müvafiq peşə standartını fəaliyyətlər, vəzifələr və ya tapşırıqlar üzrə həyata keçirə bilməsini müəyyən etməkdir. Tapşırıqlar texniki bacarıqları, planlaşdırma və problemləri həllətmə biliklərini, gözlənilməz vəziyyətlərdə hərəkət etmə bacarığını, digər şəxslərlə işləmək bacarığını və ünsiyyət bacarıqlarını əhatə etməlidir. Qiymətləndirmə kartının nümunəsi aşağıda verilmişdir.

Təhsilalanın qiymətləndirmə kartı

Ixtisas: Səs operatoru

Modulun adı: Səsyazma üsulları, səsin emalı və səs effektləri

Modulun tapşırığı: Ton və səs səviyyəsinin düzgün tənzimlənməsi qaydalarını izahedilməsi.

Təhsilalanın soyadı, adı və atasının adı:

Cədvəl. Təhsilalanın qiymətləndirmə kartı

Qiymətləndirmənin kriteriyası :	bəli, xeyr	"Xeyr" cavabı qeyd edildiyində tələbə üçün əlavə talim tapşırıqları (tələbə na etməlidir)
Təhsilalan müştəqil olaraq aşağıdakılari yerinə yetirə bilir. Bilik üzrə suallar: Səs naya deyilir? Səsler neçə yera ayrırlar? a) 5 b) 6 c) 2 Cismiñ səs verə bilməsi üçün vacib amil nadir? a) mikşer b) compression c) titrayış Compression nadir? Səs tezliyinə görə avadanlıqlar neçə yera ayrırlar? Mikşerlər giriş kanallarının növləri? İnfra və ultra səsler ... arduñ tamamiləyin? a) avtomatik dalğalardır b) mexaniki dalğalardır c) kosmik dalğalardır Bacarıq üzrə tapşırıq: Səsyazma qurğularının videokanalala ötürülməsi Səs avadanlığının təhlükəsiz şəkildə quraşdırılması Səs texnikalarının müəyyən edilməsi Səsin montaj prosesinin təşkili		
Qiymətləndirmənin nəticəsi _____ Qiymətləndirmə komissiyasının imzaları: 1. 2. 3. Qiymətləndirmənin keçirildiyi tarix:	bəli, xeyr	

Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə qənaətə gəlirik ki, "səs operatoru" ixtisası üzrə təhsil programının (kurikulumun) məqsədi bu ixtisası seçmiş tələbələrə müstəqil həyatda lazım olan əməli biliklərin öyrədilməsi və onların məntiqi təfəkkürünü inkişaf etdirməkdir. İxtisasın təhsil

programı dövlət təhsil standartlarına uyğun peşə təhsilinin məzmununu və mənimşənilmə qaydalarını müəyyən edir. Programı uğurla başa vuran təhsilalanlar müasir əmək bazارında işcidiən tələb olunan və işəgötürənlər tərəfindən müəyyən edilən səriştələrə yiyələnlərlər. "Səs operatoru" ixtisas modullarını öyrəndikdən sonra tələbə studiya avadanlığı və onlardan istifadəni, təsvir və səs texnikasını, radio-televiziya yayım sistemlərini, videomontaj texnikasını, rəqəmsal audio və video arxivləşdirməni, mikrofonların növlərini və iş prosesində düzgün yerləşdirilməsini, akustika yaratmaq prinsiplərini, mikşer masası və pultunun idarə edilməsini, kinofilm lərde, konsertlərdə, dublyajlarda, dram teatrlarında, radioda və açıq hava çəkilişlərin-də vacib olan texniki səs vasitələrinin hazır vəziyyətə gətirilməsinin təşkilini və səsyazma qurğularının işə salınmasını, xüsusi səs effektlərindən istifadə edərək çəkilişlərin aparılmasını bacaracaqdır. Çünkü ixtisas modullarının tədrisi tələbələrin müstəqil öyrənməsinə, idrak və aktiv praktiki fəaliyyətlərə həvəsləndirilməsinə yönəldilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

- Əsgərov R., Qurbanov M. Modul tipli kurikulumlar və peşə-ixtisas təhsili. Bakı, 2015.
- Azərbaycanda Peşə Təhsili və Təliminin (PTT) İnkışafına Avropa İttifaqının dəstəyi ilə "Kurikulum hazırlanması üzrə Təlimatın ilkin variantı". 13 sentyabr 2017.
- "Azərbaycanda Peşə Təhsili və Təliminin (PTT) İnkışafına Avropa İttifaqının dəstəyi" layihəsi EuropeAid/137866/DH/SER/AZ. Peşə təhsilində kurikulum üzrə tədrisin təşkilinə dair təlimat və məlumatlar toplusu. 2019.
- Qafarova G. Ssenari yaradıcılığının əsas istiqamətləri (dərs vəsaiti). Bakı, 2014.

- Televiziya və radio verilişləri sahəsinə aid olan qulluqçu vəzifələrinin Vahid Tarif-İxtisas Sorğu Kitabçası (hissə 62), 2005.

<https://e-qanun.az/framework/14047>

TƏHSİLALANLARIN FİZİKİ, HƏRBİ VƏ PSİKOLOJİ HAZIRLIĞI

Nuraddin Hüseynov,

*Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstiututunun Peşə və ömürboyu
təhsil şöbəsinin mütəxəssisi, SSRİ idman ustası
e-mail: nuraddin.huseynov@arti.edu.az*

Hsası ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan idman siyasəti bu gün də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Milli Olimpiya Komitəsinin Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilir. Azərbaycanda İdman Olimpiya Hərəkatı yüksək sürətlə inkişaf etməkdədir. İdmançılarımız beynəlxalq arenalarda ölkəmizi ləyaqətlə təmsil edir, hər il yüzlərlə medal qazanırlar. Həm dünya, həm də Avropa çempionatlarında Azərbaycanın bayrağı dalğalanır, Dövlət Himni səslənir. Əlbəttə, bu, hər bir Azərbaycan vətəndaşı üçün böyük sevincidir.

İdmanın inkişafını təmin edən bütün resurslar Azərbaycanda vardır. Belə ki, son illər idman qurğularının sayı 12% artaraq 10 minə çatmış, 38 Olimpiya İdman Kompleksi, 3 üzgüçülük havuzu, 6 stadion, 12 şahmat məktəbi tikilib istifadəyə verilmişdir. İdman və Olimpiya Hərəkatının maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi baxımından respublikamızın bölgələrində istifadəyə verilən və müasir standartlara cavab verən olimpiya idman kompleksləri və digər idman qurğuları idman sahəsinə axını artırmaqla yanaşı, uşaq və gənclərin fiziki sağlamlığının təmin edilməsində və zərərli vərdişlərdən uzaqlaşmasında da mühüm əhəmiyyətə malikdir.

İnsanın fiziki gücü, iradəsi və təfəkkürünün tarazlaşdırılmış birliyi ən yüksək qələbənin əsasını təşkil edir. Bədən tərbiyəsi və idmanın qar-

şısında təkcə idman rekordçuları yetişdirmək deyil, bütün insanları əməyə və vətənin müdafiəsinə hazırlamaq, onlarda mətin iradə, mərdlik, çeviklik və intizam, kollektivçilik kimi qiymətli mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etmək vəzifəsi də qoyulub. Bu cür mənəvi keyfiyyətlərə sahib olan və belə bir ruhda tərbiyə edilən insan həmişə qarşısına qoymuş olduğu vəzifələr uğrunda mübarizədə bütün çətinliklərə mətanətlə sinə gərərək istəyinə nail olur. Gənc nəсли, məhz belə bir ruhda tərbiyə etməkdə sadə uşaq oyunlarının da böyük rolu vardır. Oyun uşaqların həyatına gümrəhliq və sevinc gətirməklə bərabər, həm də onların əqli və fiziki cəhətdən inkişafına, əxlaq və əmək tərbiyəsinə müsbət təsir edir. Müşahidələr göstərir ki, kiçik yaşlarından ailədə, bağçada uşaqların hislərini tərbiyə etmək məqsədəyindən gedir. Biz buraya onların fiziki sağlamlığını da əlavə edə bilərik. O baxımdan ki, çətinliyə dözməyi bacarsınlar, sınaşınlar, vüqarını qorusunlar.

Hərbi hazırlıq haqqında

Hərbi tərbiyə (nədənsə, bu anlayışı az işlədirik) bir sıra komponentlər kimi vətənpərvərlik hissi tərbiyəsinin bir atributudur, “Vətən” sözündən doğur, bilavasitə bu anlayışdan yaranmışdır. Vətənə bəzən “ana” sözü əlavə olunur ki, bu, torpağa, xalqa, dövlətə bağlılığı daha da qüvvətəndirir. Uzun illərdir ki, riyakar ermənilərin “dənizdən dənizə” qondarma planı ilə qarşı-qarşıyayıq. Onlar bu çirkin əməlini türk dünyasında

bərqərarlaşdırmaq niyyətinə düşmüş, Xocalı soyqırımı tövətmişdir. Onu da etiraf edək ki, bu prosesdə zəif psixoloji cəhətlərimiz də ortaya çıxmışdır. Tarixən yol verilən səhvlərin acı nəticələri ilə də qarşılaşmalı olmuşuq. Milli hissiyat durulur, sarsıntı keçirilir, kimin kimliyi üzə çıxır. Belə ki, bəzi psixi keyfiyyətlər diqqət mərkəzində dayanır: mənəvi saflıq; yenilməz vüqar; sarsılmaz inam; xalq mənafeyi; dövlətçiliyi qorumaq – bütün bu amillər fakt kimi səciyyələnir.

Hər bir gəncin əxlaqında, mənəviyyatında saf əqidə yaratmaq lazımdır. Bu, o deməkdir ki, hər bir təhsilalan cəmiyyətdəki saflaşmanın mahiyətini varır: Vəzifəli şəxs hansı əxlaqi davranışını, övladına verdiyi tərbiyə ilə nümunədir? Rəsmi qurumu təmsil edən birinci, yaxud ikinci şəxs millət vəkili, pedaqqoq və başqaları pis əməlin sahibidirsə, uşaqlarını milli ordudan rəsmi sənədlərlə yayındırırsa, deməli, o adamda vətənpərvərlik hisləri ölmüşdür. Belə insanlar psixoloji cəhətdən qeyri-sağlamdır və onların psixoloji müalicəyə ehtiyacı vardır. Ölkə prezidenti İlham Əliyevin ardıcıl və prinsipial mövqeyi, ədalətsizliyə və qanunsuzluğa qarşı barışmazlığı, xalqının, vətəninin mənafeyinə göstərdiyi xidməti şəxsi maraqları üzərində quranları rədd etməsi, öz fəaliyyətində sözlə işin vəhdətini parlaq şəkildə ifadə etdirməsi və digər tədbirlərin həyata keçirilməsi Qarabağ müharibəsinin qələbəmizlə nəticələnməsinin rəhnidir.

Təhsilalanların hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsi işində müəllim-tərbiyəçilərin pedaqoji-psixoloji fəaliyyətindəki savadı böyük önəm daşıyır. Bəzən institutumuza gələn elə müəllimlərə təsadüf edirik ki, “tərbiyə” anlayışının mahiyətini lazıminca anlaya bilmirlər. Bu, şübhəsiz ki, yaxşı əlamət deyildir. Unutmayaq ki, “psixoloji tərbiyə” anlayışı da mövcuddur. Deməli, tərbiyələndirmək hislə (iradə ilə) əlaqəlidir və bu, yaşılı nəsil vasitəsilə gənc nəslə ötürülür. A.S.Makarenko qeyd edir ki, tərbiyənin mahiyəti ondan ibarətdir ki, daha yaşılı nəsil özünün təcrübəsini, ehtiraslarını, inamını böyüyən nəslə verir.

Tərbiyə ictimai (sosial) şüurun bir formasıdır və cəmiyyətdə insanın üzərinə düşən vəzifələri tənzimləyir, o cümlədən vətənpərvərlik hislərinin inkişafını və formalaşmasını şərtləndirir. Tərbiyə

bəşəri məsələlərə xidmət göstərməli, insanları ədalətə, vətəni sevməyə, sağlam övlad böyütməyə, qanunçuluğu gözləməyə və s. səsləməli, əməli işlə yerini tapmalıdır. Təhsil müəssisəsi qeyd olunanlarla bərabər, eyni zamanda gənc nəsildə milli mənlik süurunu aşılmalıdır, nəsillər arasındakı varislik prinsipini gözləməli, təhsilalanları tədricən ailə həyatına hazırlamalıdır. Əxlaqi Davranış, əxlaqi əqidə, fəal həyat mövqeyi və s. vətənin tərəqqisinə yönəldilməlidir. Əgər Vətən tapdaq altındadırsa, müstəqilliyini itirmişdirsə, toplanılan sərvəti yemək qeyri-mümkündür. Bir şey ki, açıq-aşkar istifadə edilmirsə, vətənin müdafiəsinə sərf olunmursa... belə çıxır ki, yazılanlar əhəmiyyətsiz, ünvansız bir məsələdir. Təhsilalanları belə qorxulu hisdən, münasibətdən qorumaq lazımdır, onlarda əqidə formalasdırmaq yetərlidir.

Məşhur ingilis pedaqqoqu və psixoloqu Con Lokkun maraqlı fikri vardır: “Uşaqlarınızı yumşaq çarpayıda yatmağa öyrətməyin, onları elə tərbiyə edin ki, hər bir yataq onlara yumşaq görünüşün, çünki səyahətə gedəndə, vətəni qoruya anda yumşaq yorğan-döşək apara bilməz”.

Psixoloji hazırlıq haqqında

İdmançılarımızın yüksək nəticələr göstərmələri üçün çox vacib, bəlkə də fiziki hazırlığa bərabər olan onların psixoloji hazırlığıdır. Qeyd edim ki, öz iradı keyfiyyətlərinə görə Azərbaycan idmançıları əksər hallarda Avropa idmançılarından nəinki geri qalmır, hətta bir çox hallarda üstün də olurlar. Bu baxımdan, bir məqamı xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, Avropa komandalarında idmançıların psixoloji hazırlıqları ilə xüsusi dəvət olunmuş psixoloqlar məşğul olurlar. Bizdə isə bu iş yenidir və ümid edirəm ki, yaxın zamanlarda idmançılarımız da təhsilimiz kimi psixoloji xidmətlə daimi olunacaqdır.

İdmançının psixoloji hazırlığı bir neçə mərhələdən keçir. Bu, ilk növbədə, onun özünə, qüvvəsinə inamı ilə bağlıdır. O, qarşısına qoyduğu məqsədə nail ola biləcəyinə özündə əminlik hiss etməlidir. Əlbəttə ki, rəqib haqqında məlumatlı olmalı, onun zəif cəhətlərini dəqiqləşdirməlidir. Ən əsası isə rəqibin qazandığı titul və qələbələrin ona göstərəcəyi psixoloji təsirindən azad olmalıdır. Həmçinin psixoloji hazırlıq mərhələsində idmançı onu əsas hədəfdən ayıra bilə-

cək fikirlərdən çəkindirməli və özünü toparlamalıdır. O, ilk növbədə, rəqibindən qorxma malıdır. Çünkü qorxu hissi idmançının iradəsini zəiflətməklə yanaşı, fiziki imkanlarını da aşağı salır. Bu isə özünü yarışın elə ilk dəqiqlərində göstərir və məglub olmanın astanasıdır. Belə arzuolunmaz psixoloji vəziyyətə düşməməyin əsas yollarından biri də gündəlik məşq rejiminə ciddi riayət edərək formada qalmaqdır. Psixoloji hazırlığın müəyyən dərəcədə yüksək qalmasına rəvac verən vasitələrdən biri də, məhz fiziki hazırlığın yüksək olmasıdır. Özünəinam hissi bu zaman güclənir, deməli, iradi hislər də möhkəmlənir. Bununla yanaşı, idmando “psixoloji yanma” sindromu da mövcuddur. Sindrom özündə yarış haqqında həddindən artıq fikirləşməni ehtiva edir, idmançıda psixoloji yorğunluq yaradır və yuxusuzluğa, iştahanın pozulmasına gətirib çıxarır. Bütün bu arzuolunmaz vəziyyətlərdən qaçmanın əsas yolu idmançının öz daxili imkanlarını obyektiv qiymətləndirməsi və rəqibə ciddi yanaşmasından keçir.

İdmançı psixoloji cəhətdən sağlam rəqabət aparmaq, əzmkarlıq göstərmək, özünün və rəqibinin imkanlarını obyektiv qiymətləndirmək bacarığına malik olmalıdır. Burada, nəinki insanın gücü, həmçinin onun iradəsi və təfəkkürünün tarazlaşdırılmış birliyi qələbənin əsasını təmin edir. Biz bu prinsiplərə riayət etməyin hansı müsbət nəticələr verdiyinə elə 44 gün davam edən Vətən müharibəsində də şahid olduq.

Vətən müharibəsində qazanılmış Zəfər dövlətçilik tariximizin ən parlaq səhifəsidir. Qələbə bizim əqidəmizi, əyilməz ruhumuzu göstərdi. Göstərdi ki, Azərbaycan xalqı bu vəziyyətlə heç vaxt barışmaq fikrində olmayıb və bütün xalqımız, kiçik uşaqlar, yaşılı insanlar, o torpaqları tərk edənlər, qayıtmaq arzusunda olanlar, o torpaqlarda heç vaxt olmayan, amma o bölgələrdən olan gənc nəslin nümayəndələri – biz hamımız bir arzu ilə yaşamışq və bu arzunu həyata keçirtdik. Bu gün bizim bütün arzularımız çin olub. Bu, hər birimiz üçün doğrudan da böyük xoşbəxtlikdir. Artıq müharibə arxada qaldı.

2020-ci il sentyabr ayının 27-dən başlayan və 44 gün davam edən Vətən müharibəsində dövlətçilik tariximizin ən parlaq səhifələri yazıldı, düşmən üzərində möhtəşəm qələbə qazanıldı.

Ordumuzun əks-hükum əməliyyatları nəticəsində 300-ə yaxın kənd, 5 şəhər və 4 qəsəbə, çoxsaylı strateji yüksəkliklər erməni işgalçalarından təmizləndi, bununla yanaşı, qəsəbkarların texnikasına, canlı qüvvəsinə ciddi zərbə vuruldu. Vətən savaşında təcavüzkarın 3,8 milyard dollarlıq hərbi texnikası məhv edildi və qənimət kimi götürüldü. Silahlı Qüvvələrimiz Qarabağın incisi olan Şuşa şəhərini, onun ardınca bir gündə 70-dən artıq kəndi, 8 strateji yüksəkliyi işgalçıdan təmizləməklə Ermənistəni diz çökdürdü və kapitulyasiyaya məcbur etdi. Beləliklə, 30 il ərzində aparılan danışqlar prosesində düşmənin reallaşdırmaq istədiyi niyyəti reallaşmadı, Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyənləşdirilməsi gerçəkləşmədi, bu bölgədə yeni erməni dövlətinin yaradılması planı tamamilə alt-üst oldu.

Bu gün bir çox inkişaf etmiş ölkələrdə bizim əsgər və zabitlərimizin 44 günlük müharibədəki təcrübəsi öyrənilir. Bu məsələ ilə məşğul olan bir çox ekspertlər qeyd edirlər ki, Azərbaycan XXI əsrin müharibəsini aparıb. XXI əsrədə ilk dəfə olaraq, bu miqyasda qısa müddət ərzində tarixi nailiyyətlər əldə edilib. Texniki cəhətdən ən müasir silahlarla təchiz edilmiş ordumuzun əsgər və zabitlərinin qəhrəmanlığı, peşəkarlığı sayəsində 5 müdafiə xətti yarıldı. İkinci Qarabağ Müharibəsi bunu göstərdi. Müharibənin çəkilmiş video görüntüləri indi bir çox ölkələrdə öyrənilir və öyrəniləcək, hərbi kitablara salınacaqdır.

Təkcə silahlarla qələbə qazanmaq mümkün deyil. Bayraqı qaldıran, bayraqı düşmənin mövqeyinə, azad edilmiş torpaqlara sancan əsgərdir, zabitdir. Bizim əsgər və zabitlərimiz aslan kimi vuruşdular. Şəhidlər verdik. Allah bütün şəhidlərimizə rəhmət etsin, valideynlərinə səbr versin! Yaralı hərbiçilərimiz var, onların bir çoxu artıq sağalıb. Biz Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev başda olmaqla qəhrəman əsgər və zabitlərimiz hesabına qələbə qazandıq. Torpaqlarımızın, xüsusilə də Şuşanın işğaldan azad edilməsi əməliyyatı tarixdə əbədi qalacaqdır. Demək olar ki, yüngül sursatlarla dərələrdən, meşələrdən, dağlardan keçərək əlbəyaxa döyüşdə düşmən məhv edildi, Şuşa şəhərimiz azad edildi. Bax, bütün bu amillər bizim qələbəmizi şərtləndirdi.

Gənc nəslin hərbi-vətənpərvərlik tərbiyəsində, onların psixoloji hazırlığında nəzəri və prak-

tiki məsələlərə, tədbirlərə geniş meydan açılmışdır. Psixoloji hazırlığın – *ümumi psixoloji hazırlıq, xüsusi psixoloji hazırlıq, məqsədli psixoloji hazırlıq* kimi növlərini qeyd etmək olar.

Ümumi psixoloji hazırlıq – hissə və bölmələrin şəxsi heyətində ümumqoşun döyüşü haqqında biliklərin və döyüşlər zamanı yarana biləcək psixoloji gərginliyə və zədələrə qarşı dözuünlüyü, mərdliyin və qətiyyətliliyin formalasdırılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir. Bu növ psixoloji hazırlığın təşkili, əsasən, əsgərin fədakarlığına, yüksək vətənpərvərlik hislərinə söykənərək həyata keçirilir. Ümumi psixoloji hazırlıq döyüşülərin müasir ümumqoşun döyüşünün psixoloji faktorları ilə tanış olması vəzifəsini daşıyır. Strateji səviyyədə ümumi psixoloji hazırlıq hərbi xidmətə çağırışdan çox-çox əvvəl başlanır və dövlət orqanları tərəfindən hərbi vətənpərvərlik ruhunda keçirilən tədbirlər vasitəsilə, eləcə də kütləvi təbliğat vasitələrinin imkanlarından geniş istifadə olunaraq həyata keçirilir. Hərbi xidmət dövründə isə “Gənc əsgər” taborlarında (bölmələrində) “ilkin hazırlığın təkmilləşdirilməsi” zamanı davam etdirilərək təmamlanır.

Xüsusi psixoloji hazırlıq – hərbi mütəxəssislərin döyük fəaliyyətinin xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, eləcə də döyük (hərbi əməliyyat) növünə uyğun olaraq hissə və bölmələrin şəxsi heyətinin psixoloji hazırlığını təmin edən tədbirlər sistemidir. Xüsusi psixoloji hazırlıq zamanı “Gənc əsgər” taborlarını keçmiş əsgərlər artıq hərbi ixtisaslar üzrə bölüsdürülərək yeni vəzifələrə təyin olunduqdan sonra onlara bölmənin ümumi vəzifəsi və konkret ixtisasçıların vəzifələrinə müvafiq olaraq xüsusi psixoloji hazırlıq tədbirləri keçirilir.

Ayrı-ayrılıqda quru, hava, dəniz qoşunlarında keçirilən xüsusi taktiki təlimlər zamanı istifadə olunan tank, artilleriya və minaatan atışları, mərmi zərbələri, tank hücumları, eləcə də ayrı-ayrı ixtisasçıların fəaliyyəti və s. xüsusi psixoloji hazırlığın vəzifələrinin həlli üçün real imkanlar yaradır. Bu baxımdan, xüsusi psixoloji hazırlığın əsas məsələləri silah və texnikadan, məhz döyük şəraitinə maksimum yaxınlaşdırılmış şəraitdə praktik çalışmalar vasitəsilə həll olunur. Bu zaman psixoloji hazırlıq məsələlərinin həlli müx-

tərif hərbi ixtisaslarının xüsusiyyətlərindən irəli gələn psixo-fizioloji funksiyalarla əlaqələndirilir.

Hərbi xidmətdə elə hallara rast gəlmək olar ki, normal şəraitdə dəqiq və arxayın hərəkət edən, düzgün qərarlar verən zabit ekstremal şəraitdə alınmış tapşırığın üzərində fikrini cəmləyə bilməyib ləng düşünür, təlaş hissi keçirir və bunun nəticəsində də qəbul etdiyi qərarlar məqsədəy় gun olmur. Bu səbəbdən, zabit şəxsi heyəti döyük vəziyyətinə uyğunlaşdırılmış ekstremal şəraitlərdə məşq etdirərək öz təcrübəsinə artırmalı, əqli fəaliyyətdənə olan psixoloji fərqləri və keçirdiyi təlaş hislərini aradan qaldırmağa çalışmalıdır. Onun bu sahədə gördüyü işləri və etdiyi müvəffəqiyyətləri xüsusi psixoloji hazırlığın nəticəsi kimi qiymətləndirmək olar.

Məqsədli psixoloji hazırlıq – hissə və bölmələrin şəxsi heyətinin qarşıya qoyulmuş konkret tapşırığının yerinə yetirilməsi üzrə psixoloji hazırlığının formalasdırılmasını təmin edən tədbirlər sistemidir. Bu baxımdan, hər hansı bir konkret döyük tapşırığının, ucuşun, yürüşün həyata keçirilməsindən əvvəl şəxsi heyətlə məqsədli psixoloji hazırlıq keçirilməlidir.

Şəxsi heyətin psixoloji müşayiəti – (fəaliyyət zamanı psixoloji yardım) psixi zədələyici vəziyyətlərin aradan qaldırılması məqsədi ilə şəxsi heyətin psixi sağlamlığının, davamlılığının və döyük qabiliyyətlərinin qorunub saxlanması təmin edən kompleks tədbirlərdəndir. Psixoloji yardımın formaları aşağıdakı kimidir:

- *kommunikativ*;
- *autogen*.

Psixoloji yardımın kommunikativ vasitələri hərbi qulluqçuların döyük şəraitində psixoloji resursların artırılmasına yönəldilərək onların hərəkətlərini fəallaşdırır və mənfi psixi halların qarşısının alınması (profilaktikası) məqsədi ilə bütün şəxsi heyətə göstərilir. Psixoloji yardımın kommunikativ formada həyata keçirilməsi, ilk növbədə, tabeçilikdə olanların psixoloji cəhətdən düzgün bölüsdürülüb yerləşdirilməsindən, onların qətiyyət və inamla idarə edilməsindən, o cümlədən tapşırıqların dəqiq qoyulmasından və s. ibarətdir.

Kommunikativ formada göstərilən psixoloji yardım aşağıdakı qaydada həyata keçirilir:

1. *Şəxsi heyətə onları səfərbər edən məlumat-*

lar çatdırılır. Məsələn, “Biz bundan da çətin və zifələrin öhdəsindən gəlmışık, bunun da öhdəsindən gələ bilərik!”, “Sən bunu bacararsan!”, “Afərin!”, “İgid!” və s. söylənilir.

2. Zarafatlar, hədə-qorxu və s.

3. Döyüş zamanı tapşırıqlar qətiyyətlə çatdırılır: “Əsgər Əliyev, düشمən soldan..... – oriyentir....., atəş!” və yaxud “Əsgər Əliyev! Bax Məmmədova, onun kimi et!”.

4. Toxunmaq, əl vermək (*sixmaq*), ciyinə vurmaq və s.

5. Emosional dəstək: çətin anda tabeçinin yanında olmaq, onun çətinliyini bölüşmək və ya dost təbəssümü nümayiş etdirmək və s.

6. Hərəkət vasitəsilə – fəal və fədakar hərəkətlə şəxsi nümunə göstərmək, siqaret, su və s. təklif etmək.

Psixoloji yardımın autogen formasına:

- tənəffüsün sakitləşdirilməsi,
- əzələlərin sixılıb boşaldılması,
- özünü inandırma və psixi tənzimləmə kompleksləri olan autogen məşq, özünü hipnoz, meditasiya, əsən əzələ reaksiyası və s. aiddir.

Təhsilalanların fiziki, hərbi və psixoloji hazırlığından yazılıqla, unutmamalıq ki, tarix təkrar

oluna bilər. Bu kontekstdə təhsil müəssisəsində çalışan hər bir çağırışaqqədərki hazırlıq rəhbəri, fiziki tərbiyə müəllimi və psixoloquq birgə əməkdaşlığının qacılmasız olduğunu qeyd etmək istərdim. Hazırda dövlətimizin titanik səyləri nəticəsində hər bir təhsil müəssisəsində bu baxımdan ən müasir tələblərə cavab verən maddi-texniki baza yaradılır. Təhsilalanlar müxtəlif, coxsayılı idman yarışlarında və digər tədbirlərdə iştirak edirlər. Hesab edirəm ki, bu yarışlara həzırlıq mərhələsində psixoloq-müəllim tandemı birgə testlər keçirərək təcrübələrini möhkəmləndirəcəklər. Həmin testlərin cavablarında toplanılan təcrübə digər istiqamətlərdə də tətbiq oluna bilər. Müüm məsələlər, problemlər yox deyil, bununla bağlı əhatəli maarifləndirmə işləri aparılmalıdır.

Yaddan çıxarmamalıq ki, millətin sağlam psixoloji əhvali-ruhiyyəsi, ümumiyyətlə, idmanın “dostluq”dan keçir. Biz sağlamlıq deyəndə, həm də psixoloji sağlamlığı nəzərdə tutmalıyıq. Bu iki xüsusiyyətin harmoniyası, Ulu Öndərin qeyd etdiyi kimi, millətin genetik sağlamlığına gətirib çıxarıır.

YÜKSƏK TEKNİKİ-PEŞƏ TƏHSİLİNƏ GEDƏN YOLDA METODİKİ İŞLƏRİN TƏŞKİLİ

Vüsalə Hüseynova,

Dəmir Yolu və Metropoliten üzrə Bakı Dövlət

Peşə Təhsil Mərkəzinin müəllimi,

Pedaqoji kabinetin müdürü

e-mail: vusalahuseynova.2020@mail.ru

Rəspublikamızda peşə təhsili müəssisələrinin inkişaf etmiş ölkələrdə olduğu kimi, intellekt məktəbinə çevrilməsi, nailiyyətlərin düşüncə, təfəkkür səviyyəsinə görə qiymətləndirilməsi, onun yeni texnologiyalar əsasında qurulması və inkişaf etdirilməsi, məzun olacaq təhsilalanların əmək bazarında işlə təmin olunmasının əlçatan olması üçün mövcud metodiki işlərin təşkilati-struktur baxımından yeniləşdirilməsinə ehtiyac olduğunu aydın görünür. Odur ki, istehsalatda əmək fəaliyyətinə başlamağın bir addımlığında olan peşə təhsili alanların hazırda ölkənin sənayesində və nəqliyyat sistemində istismar olunan texnika və texnologiyanın sirlərinə yiyələnmələri məqsədi ilə müvafiq texniki ədəbiyyatlardan geniş istifadə etməsi vacibdir. Bu ədəbiyyatların böyük əksəriyyəti istehsalçı ölkələrin nəşrləri olduğundan, məniməsənilməsində çətinliklərlə karşılaşan mühəndis-pedaqoji heyət və təhsilalanlar peşə təhsili müəssisəsinin hüdudları daxilində elmi dəstək almaq məcburiyyətdən qalırlar. Bu zaman qarşılıqlı diskussiyalar, məsləhətləşmələr, internet dəstəyi, yardımçı ədəbiyyatlara və istehsalat müəssisələrinin müvafiq kadrlarına müraciətlər öz səmərəsini verir. Belə ki, lazımlı resurslarla təminatlı, əlçatan və təlimatlara cavab verən bir mənbəyə ehtiyacın olması **Dəmir Yolu və Metropoliten üzrə Bakı Dövlət Peşə Təhsil Mərkəzində Pedaqoji kabinetin təşkil edilməsini zəruri etmişdir.** Hüquqi dəstək üçün “Peşə məktəbi və peşə liseylərində metodiki işlər haqqında Əsasna-

mə”nin tələbləri əsas götürülmüş, təkilati işlər isə mərkəzimizin mühəndis-pedaqoji kollektivi tərəfindən yerinə yetirilmişdir. Pedaqoji kabinetin fəaliyyət dairəsini daim genişləndirmək və daha səmərəli nəticələr əldə etmək məqsədi ilə burada baza müəssisələrimiz olan Azərbaycan Dəmir Yolları Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin və Bakı Metropoliteni Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin rəhbərliyi ilə əldə edilmiş “Razılışma”nın tələblərinə riayət edərək, vaxtaşırı görüşlər, seminarlar və qarşılıqlı ekskursiyalar təşkil olunur.

Təşkil olunan seminarlarda və yoldaşlıq görüşlərində qarşılıqlı diskussiyalar texniki kadr hazırlanlığının yüksək səviyyədə təqdim olunması məqsədi daşıyır. Məsələ burasındadır ki, nəqliyyat sistemində də kadr islahatları nəticəsində ixtisaslı fəhlə ordusunun sıralarında ciddi boşluqlar meydana çıxmışdır ki, bu boşluğu yalnız peşə təhsilli texniki heyətlə doldurmaq mümkünündür. Nəzərə alsaq ki, paytaxtda tikiləcək metro stansiyalarında və depolarında, həmçinin işğaldan azad olmuş Vətən torpaqlarında yenidən inşa ediləcək demiryolu stansiyalarında, lokomotiv və vaqon depolarında, işarəvermə və yol distansiyalarında qatar axınıni tənzimləmək üçün kütləvi peşəkar həyatə ehtiyac ən yüksək həddə olacaqdır. Deməli, bu vakansiyaları təmin etmək üçün peşə təhsili müəssisəsi və dəmir yolu rəhbərliyi müştərək fəaliyyət göstərməlidirlər. Ona görə də “uzunmüddətli baxış” dövrü bizdən bu prosesləri tənzimləmək, hətta lazımlı olan maddi-texniki bazanı təmin etmək üçün qısa zaman kəsiyində böyük işlər

görməyi tələb edir. Bunun üçün inkişaf etmiş ölkələrin sınaqdan keçirilmiş təcrübələrində yarananıb, müasir, dayanıqlı və əlçatan peşə təhsili sisteminin qurulması istiqamətində dövlətin dəstəyinə güvənərək üzərimizə düşən vəzifələri yerinə yetirmək üçün yerlərdə quruculuq işlərinin görülməsi vacibdir. Bu baxımdan, peşə təhsilinin inkişaf prioritətlərini əsas götürərək müəssisəmizin təlim-tədris bazasında irəliləyişə nail olmaq üçün Pedaqoji kabinetin fəaliyyətindən yararlanaraq, səmərliliyi və peşəkarlıq səviyyəsini artırmaq niyyəti ilə mühəndis-pedaqoji kollektivi mütəmadi olaraq təlimatlandırmaq, təhsilalanların mənimsəmə əmsalını maksimuma çatdırmaq və bununla da yüksək texniki-peşə təhsili səviyyəsində təhsilin əlçatanlığını təmin etmək əsas məqsədimizdir.

Pedaqoji kabinetin təşkil olunmasında əsas məqsəd nəzəri və istehsalat təlimi prosesinə metodiki işlərə aid materialları toplamaq, sistemləşdirmək, müəyyən materialları tərcümə etmək, elm, texnika və mütərəqqi texnologiyanın nailiyətləri haqqında məlumat hazırlamaq, mühəndis-pedaqoji, rəhbər işçilərin dərslərə və dərsdənkənar tədbirlərə hazırlanması, tədqiqat və yaradıcı işlərin aparılması üçün münbit şərait yaratmaqdan ibarətdir. Məlumdur ki, təhsilalanların mənimsəmə faizini yüksəltmək üçün ümumtəhsil, texniki və ixtisas modullarını tədris edən müəllimlər, həmçinin istehsalat təlimi ustaları fəaliyyətlərini müştərək qurmali, mövzuların bir-birini tamamlayan ardıcılılıqda yerləşdirilməsinə riayət etməlidirlər. Məsələn, lokomotivin elektrik hissələrində baş verə biləcək nasazlığın aşkar olunması, sökülrək təmiri və yerinə yiğilması mövzusunda elektro-texnika, elektromaterialşunaslıq, elektrovozun elektrik hissələrinin quruluşu və təmiri, fizika modullarının tədrisi, eyni zamanda istehsalat müəssisəsində təşkil olunacaq istehsalat təcrübəsinin mövzusu uyğunluq təşkil edərsə, yerinə yetirilməli təmir işinin mahiyyətini təhsilalanlar daha dərindən mənimsəyəcəkdir. Düşünürük ki, bu, həm də təhsilverənlərin mövzunu daha ətraflı və peşəyönümlü izah etmələrinə rəvac verəcəkdir.

Pedaqoji kabinetdə və metodiki komissiyaların iclaslarından əlavə olaraq, bu qəbildən yoldaşlıq görüşləri də təşkil olunur. Təqdirəlayiq haldır ki, ötən tədris ilinin ortalarından təşkil edilmiş Pedaqoji kabinetin fəaliyyəti nəticəsində metodiki komissiyaların işlərində nəzərə çarpacaq dərəcədə müsbət irəliləyişə nail olunmuşdur. Burada səmə-

rəlilikdən söz açsaq, deyə bilərik ki, istehsalat təcrübəsinin təşkili, fənn kabinetlərinin tərtibati və s. tədris planları ötən dönəmlərdəki kimi tədris ili başlayandan sonra deyil, əvvəlcədən Pedaqoji kabinetdə Metodiki Şuranın üzvləri və müəssisələr dən dəvət olunmuş mütəxəssislər tərəfindən müzakirə olunduqdan sonra təsdiq olunur. Bu işlər, həm də mühəndis-pedaqoji heyətin asudə vaxtlarında yerinə yetirildiyindən daha dolğun və məzmunlu tərtib edilir.

Pedaqoji kabinetin müdürü özünün razılığına əsasən, bu işə görə əməkhaqqı tələb etmədən Pedaqoji Şuranın qərarı ilə qabaqcıl müəllimlərdən təyin olunur. Pedaqoji kabinetin müxtəlif materiallarla təmin edilməsində, pedaqoji yeniliklərin sərgisinin təşkilində, oxucu konfranslarının, mühazirələrin, məruzələrin hazırlanmasında mərkəzimizin kitabxanaçası bilavasitə iştirak edir. Toplantılarda “Əsasnamə”nin tələblərinə uyğun olaraq, metodiki komissiyaların sədrləri, müəllimlər, istehsalat təlimi ustaları və istehsalat müəssisəsinin əməkdaşları iştirak edirlər. Pedaqoji kabinetin işinə ümumi nəzarəti Metodiki Şuranın sədri həyata keçirir.

Məlumdur ki, peşə təhsili müəssisələrində metodiki kabinetlərin işində fəallıq hiss olunsa da, ümumilikdə onların fəaliyyəti günün tələblərinə tam olaraq cavab vermir. Müəssisəmizin fəaliyyətində apardığımız müşahidələr göstərir ki, metodiki komissiyalar tərəfindən pedaqoji işçilərə metodiki kömək göstərilməsi heç də həmişə kifayət qədər sistemli şəkildə təşkil edilmir. Bunun əsas səbəblərindən biri xidmət göstərənlər – istehsalat müəssisələri ilə metodiki kabinet və məktəb arasında möhkəm əlaqənin olmamasıdır. Bu gün pedaqoji kollektivlərə göstərilən metodiki xidmət, demək olar ki, günün tələbləri ilə ayaqlaşa bilmir.

Peşə təhsili sahəsində baş verən yeniliklər, ölkədə gedən köklü təhsil islahatları, dövlət başçısı tərəfindən təsdiq edilmiş “Stateji Yol Xəritəsi”nın məzmunu metodiki xidmətin təşkilinin məzmun və formasının təkmilləşdirilməsini tələb edir. Metodiki xidmət hər bir müəllimin və istehsalat təlimi ustasının ixtisasının və peşə ustalığının artırılması, pedaqoji kollektivin istehsalat müəssisələrinə integrasiyası və bu işlərin davamlı olması istiqamətinə yönəldilmiş qarşılıqlı tədbirlər sistemidir. Dəmiryolu nəqliyyatının yeniliklərinin və nəqliyyat sistemində qabaqcıl təcrübənin təhlilinin əlçatan olması üçün onu mərkəzimizin tədris-istehsalat metodikasına daxil etmək Pedaqoji kabinetin işinin əsasını təşkil edir.

Artıq metodiki komissiyalar tərəfindən metodiki işin təşkili əmrlərin, sərəncamların, metodiki göstərişlərin məcburi şəkildə yerinə yetirilməsi ilə məhdudlaşdırılmış. Hazırda ölkəmizdə peşə təhsili sahəsində islahatların aparıldığı, innovasiyaların, pilot layihələrin həyata keçirildiyi bir vaxtda metodiki kabinetlərin mövcud iş sistemi təhsildə gedən sürəti dəyişikliklərlə ayaqlaşa bilmədiyindən bir çox inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsindən istifadə etməklə, respublikamızda da metodiki xidmətin daha əlverişli, səmərəli, təhsil sisteminin işçiləri tərəfindən qəbul edilə bilən modelini yaratmaq artıq vaxtı çatmış məsələlərdən biridir.

Yeni tədris ilində fəaliyyətə başlamazdan əvvəl Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilmiş qərarlar, rəy və təkliflər, mərkəzimizdə pedaqoji kadrlarla aparılan metodiki işin məzmunu, mühəndis-pedaqoji kadrların ixtisasının artırılması istiqamətində və əmək fəaliyyətinə yeni başlamış əməkdaşlarla görülən işlər, istehsalat təliminin və təcrübəsinin yeni məzmunu, müasir nəqliyyat texnologiyalarının öyrənilməsi və innovasiyaların tətbiqi ilə əlaqədar həyata keçirilən tədbirlər, ixtisas fənlərinin tədrisində keyfiyyətin və tələbələrin mənimsəmə səviyyələrinin monitorinqi, onun təhlili, ixtisas fənlərinin dövlət standartları səviyyəsində tədrisinə nail olmaq üçün aparılmış təşkilati-pedaqoji işlər, müəllim-tələbə münasibətlərində psixoloji xidmətin təşkili kimi məsələlər geniş təhlil edilmiş, tərəfimizdən öyrənilmişdir. Eyni zamanda metodiki işin əsas istiqamətləri hesab edilən – istedadlı tələbələrin aşkar çıxarılması və onların potensialının inkişaf etdirilməsi üzrə işin təşkili ilə əlaqədar istehsalat müəssisələri ilə əməkdaşlıq, mər-

kəzin mühəndis-pedaqoji heyətinin qarşılıqlı fəaliyyətinin təşkili ilə əlaqədar görülmüş tədbirlər, peşə təhsilində qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və yayılması, istehsalat təlimi ustalarının və müəllimlərin innovativ layihə və proqramlar çərçivəsində təlim kurslarına cəlb edilməsi, məzunların işlə təmin olunması üçün müəssisələrlə aparılmış əməkdaşlığın nəticələrinin təhlili, peşə təhsili müəssisələri arasında təşkil edilmiş müsabiqələrdə, yarışlarda təhsilalanların iştirakı, əldə olunan nəticələr və s. bu kimi işlər də unudulmayaq müsbət nəticə çıxarılması üçün geniş araşdırılmışdır. Bu təhlil və araşdırımaların sonunda Peşə Təhsili üzrə Dövlət Agentliyinin müvafiq tövsiyələri və normativ-hüquqi sənədləri nəzərə alınmaqla, yeni tədris ili üçün mərkəzin metodiki kabinetinin Fəaliyyət Planı hazırlanır.

Tədris ilinin sonunda Pedaqoji kabinetin fəaliyyəti təhlil olunarkən, metodiki komissiyaların qarşısına qoyulmuş vəzifələrin yerinə yetirilməsi, əldə edilmiş nəticələr, dövlət buraxılış imtahanlarının nəticələri, məzunların işlə təminolunma faizi, tədris-istehsalat proqramlarının yerinə yetirilməsi, tələbələrin mənimsəmə səviyyəsi və s. istiqamətlər üzrə yerinə yetirilmiş işlər araşdırılır. Bu proseslərə ötən tədris ilinin sonlarında başladığımızı nəzərə alıb, deyə bilərəm ki, müəyyən uğurlara nail olsaq da, bəzi problemlərimiz hələ də qalmaqdadır. Belə ki, günün tələbləri ilə ayaqlaşmaq üçün istehsalat müəssisələrinin kadrlarının peşə təhsilinə cəlb edilməsində və istismarda olan maşın, mexanizm və vasitələrin quruluşunu, təmirini və istismarını özündə ehtiva edən ədəbiyyat bazasının əldə edilməsində rastlaşdığını mövcud çətinliklər işlərin inkişafına əks təsir göstərməkdədir. Bu kimi əks təsirlər Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-ci il 6 dekabr tarixli, 1138 nömrəli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi”ndə peşə təhsilinin inkişafi bölməsində də zəif amillər olaraq öz əksini tapmışdır. Odur ki, hazırda mərkəzimizdə icrası həyata keçirilən və Strateji Yol Xəritəsində 2025-ci ilədək uzunmüddətli baxışın hədəf indiqatoru olaraq yaxın gələcəkdə tam dolğun ədəbiyyat bazası və peşəkar ixtisaslı kadrlarla təmin olunmaq istiqamətində Azərbaycan Dəmir Yolları QSC və Bakı Metropoliteni QSC ilə davamlı və dayanıqlı əməkdaşlıq qurmaq istiqamətində ciddi işlər yerinə yetirilməkdədir.

MƏQALƏLƏRİN TƏRTİBATI QAYDALARI

Dərc olunacaq məqalə redaksiyaya həm kağız, həm də elektron formada təqdim olunmalıdır. Məqalə hazırlanarkən aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

1. Məqalə azərbaycan, rus və ingilis dillərindən birində hazırlanmalı, məqalənin adı, xülasə və açar sözlər hər üç dildə təqdim olunmalıdır.

2. Məqalə Microsoft Word mətn redaktorunda A4 formatında (soldan, yuxarıda, aşağıdan və sağdan – 2 sm.), Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə, vahid sətirarası intervalla və mətn daxili yazida 1sm. abzas buraxmaqla hazırlanmalıdır və həcmində məhdudiyyət qoyulmur.

3. Məqalənin mətninin aşağıdakı bölmələrdən ibarət olması tövsiyə olunur:

- giriş (məsələnin aktuallığı, problemin hazırkı vəziyyəti);
- tədqiqatın məqsədi, məsələnin qoyuluşu;
- məsələnin həll üsulları aprobasiyası;
- alınan nəticələrin tətbiqi;
- nəticə.

4. Məqalə aşağıdakı ardıcılıqla hazırlanmalıdır: UOT – soldan, böyük hərfərlə, qalın şriftlə, sonda 6pt. interval; məqalənin adı – ortadan, böyük hərfərlə, qalın şriftlə; müəlliflərin iş yeri, şəhər, ölkə və e-mail ünvanı – ortadan, sonda 6pt. interval; xülasə (mətn təqdim olunan dildə), sonda 6pt. interval; açar sözlər – kursivlə, sonda 6pt. interval; giriş və digər alt başlıqlar – soldan, qalın şriftlə, əvvəlində və sonunda 6 pt. intervalla.

5. Ədəbiyyat siyahısı: hər bir istinad olunan mənbənin adı tərcümə olunmadan, məqalədə istifadə olunma ardıcılığına uyğun olaraq nömrələnir. Mənbənin bibliografiq təsviri Ali Attestasiya Komissiyasının dissertasiya işlərində mənbənin bibliografiq təsvirinə irəli sürdüyü tələblərə uyğun olaraq göstərilməlidir.

6. Məqalədə cədvəl və şəkillər nömrələnir: cədvəl cədvəlin yuxarısında, kursivlə, ortadan, (məs., *Cədvəl 1.*) şəkil şəklin altında, kursivlə, ortadan (məs., *Şəkil 1.*) və mətn hissədən (yuxarıdan və aşağıdan) 1 boş sətir buraxmaqla göstərilməlidir. Cədvəllər bilavasitə məqalənin mətnində yerləşdirilməlidir. Hər cədvəlin öz başlığı olmalıdır. Cədvəllərdə mütləq ölçü vahidləri göstərilməlidir. Əlyazma mətndə şəkillər və cədvəllərin yeri göstərilir. Eyni bir məlumatı mətndə, cədvəldə və əlyazmada təkrarlamaq yolverilməzdir.

7. Düsturlar Microsoft Equation-də standart parametr ilə yığılır. Mətndə ancaq istifadə olunan düsturlar nömrələnir. Düsturun nömrəsi sağda mötərizədə yazılır.

8. Redaksiyaya məqalə göndərildikdə müəlliflər haqqında məlumat: soyadı, adı, elmi dərəcəsi, elmi rütbəsi, iş yeri, vəzifəsi, telefon nömrəsi, e-mail ünvanı da təqdim olunmalıdır.

9. Müəssisədə yerinə yetirilən tədqiqatın nəticələrini açıqlayan məqalənin çap edilməsi üçün müvafiq yazılı razılıq olmalıdır.

10. Məqalədə göstərilən məlumat və faktlara görə müəllif məsuliyyət daşıyır.

11. Redaksiyaya daxil olan məqalələrə rəy təqdim olunur və müsbət rəy almış məqalələr çapa tövsiyə olunur.

12. Redaksiya məqalənin əsas məzmununa xələl götirməyən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarları etmək hüququnu özündə saxlayır.

13. Məqalə çapa verilmədikdə redaksiya heyətinin qərarı barədə müəllifə məlumat verilir və əlyazma müəllifə qaytarılmır. Redaksiyanın məqaləni yenidən işləmək haqqında müraciəti, onun çapa veriləcəyini ehtiva etmir. Belə ki, ona əvvəl rəyçilər, sonra isə redaksiya heyəti yenidən baxır. Çap üçün məqbul sayılmayan məqalə müəllifinin məqalənin çapına yenidən baxılması xahişi ilə redaksiya heyətinə müraciət etmək hüququ var.

14. Məqalənin korrekturası müəllifə göndərilmir. Məqalə çap olunandan sonra redaksiya otiskləri yazışma üçün göstərilən ünvana göndərir.

15. Məqalə sadalanan tələblərə cavab verməzsə, baxılmaq üçün qəbul edilmir və müəllifə qaytarılır. Əlyazmanın daxil olduğu vaxt redaksiyanın mətnin son variantının redaksiyaya daxil olduğu gündən sayılır.

16. Redaksiyanın ünvanı: Bakı, AZ 1033, Ə.Orucəliyev 61. Tel. (+994 12) 566-09-67

Fax: (+994 12) 566-09-87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

PREPARATION RULES OF ARTICLES

Articles published in the paper, as well as in electronic form will be submitted. The following requirements must be taken into account while preparing the article:

1. Articles should be prepared in one of the languages-Azerbaijani, Russian and English, the name of the article, abstract and keywords should be submitted.

2. The articles should be submitted in the Microsoft Word text editor A4 format (from left, above, below and right-2cm.), with the font Times New Roman 12 font., 1 cm inter-text interval, remaining paragraphs and the scope of the article is not limited.

3. Article text consisting the following sections is recommended:

- introduction (the problem actuality, state-of-the-art of the problem);
- the purpose of the research, formulation of the problem;
- the problem solution methods and approbation;
- application of achieved results;
- result.

4. The articles must be prepared in the following sequence: The unified decimal qualification-from left bold, 6 font. interval; the name of the article-from the middle, capitalized, bold, 6 font, interval, initials and surname of authors-from the left and bold italic authors place of work city country and e-mail address-from the left in the end 6 font interval summary (in the language of the article)-italics in the end 6 font, interval; key words-italics, in the end 6 font, interval introduction and other sub-headings-from left, bold, and at the beginning end 6 font, interval.

5. List of bibliography each referred source must be numbered in accordance with the sequence used in the article and remained untranslated.

6. The table and pictures in the article must be numbered: Table – at the top of the table, from the right (eg, **Table 1.**), a picture-below the picture from the middle (eg **Picture 1.**) remaining parts (from the above and below) a blank line. Tables should be inserted into text and have titles. Units are required to be indicated in tables. The authors should mark in margins the location of illustrations and tables in the text. Please do not duplicate data in the text tables and figures. Captions should be supplied on a separate sheet.

7. Formulas must be assembled in standards parameter-Microsoft Equation. Only formulas used in the text must be numbered. The formula numbers must be written in brackets in the right.

8. Sending articles to the editorial office must contain information about the authors: surname, name, scientific degree, scientific rang, place of work, position, phone number, or e-mail address.

9. Articles stating results of researches, executed in establishments, have to have corresponding permission to publication.

10. The author is responsible for the information and facts mentioned in the article.

11. The articles received by the editorial office are presented for reference and the articles with positive references are recommended for publication.

12. The Editorial Board has the right to edit the manuscript and abridge it without misrepresenting the paper contents.

13. The Editorial Office informs the authors of paper denial and the reviewers conclusion without returning the manuscript. A request to revise the manuscript does not imply that the paper is accepted for publication since it will be reviewed and considered by the Editorial Board. The authors of the rejected paper have the right to apply for its reconsideration.

14. Proofs are not sent to the authors. Three offprints of each paper will be supplied free of charge of the corresponding author.

15. Papers not meeting the above requirements are denied and returned to the authors. The date of receipt of the final version by Editorial Office is considered as the submission date.

16. Editorial Office Address: AZ1033, Baku city, ave A.Orujaliyev 61. Phone (+994 12) 566 09 67;

Fax (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Публикуемая статья должна быть представлена в редакцию в бумажном и в электронном виде. При подготовке статьи должны быть выполнены следующие требования:

1. Статья должна быть подготовлена на одном из языков – азербайджанском, русском или английском. Название статьи, аннотация и ключевые слова должны быть представлены на трех языках.

2. Электронный вариант статьи должен выполняться в текстовом редакторе MicrosoftWord в формате А4 (поля: левое, правое, верхнее и нижнее – 2 см), шрифтом Times NewRoman размером 12 пт. Междустрочный интервал – одинарный, абзацный отступ – 1 см и не должен ограничиваться размером статьи.

3. Текст статьи рекомендуется составлять из нижеследующих разделов:

- введение (актуальность проблемы, нынешнее состояние проблемы);
- цель исследования, постановка задачи;
- методы решения и апробация задачи;
- внедрение полученных результатов;
- результат.

4. Статья должна быть подготовлена в следующей последовательности: УДЖ – слева, жирном шрифтом, в конце интервал 6 пт; название статьи – в центре, прописным и жирным шрифтом, в конце интервал 6 пт; инициалы и фамилии авторов – в центре, прописным и жирным шрифтом; место работы авторов, страна, город и адрес электронной почты – по центру, в конце интервал 6 пт; аннотация (на языке представленного текста) – в конце интервал 6 пт; ключевые слова – курсивом, в конце интервал 6 пт; введение и другие подзаголовки – слева, жирным шрифтом, в начале и конце интервал 6 пт.

5. Список литературы: название каждого источника не переводится и нумеруется в статье в соответствии с последовательностью использования. Библиографическое описание источников должны быть указаны в соответствии с требованиями, предъявляемыми ВАК к библиографическому описанию источников в диссертационной работе.

6. В статье нумеруются таблицы и рисунки: таблица – в верхней части таблицы, курсивом, в центре (например, **Таблица 1.**), рисунок – под рисунком, курсивом, в центре (например, **Рисунок 1.**) и, пропуская одну пустую строку от текста (из верхней и нижней частей).

Таблицы располагается непосредственно в тексте статьи. Каждая таблица должна иметь заголовок. В таблицах обязательно указываются единицы измерения величин. В тексте рукописи на полях указываются место для рисунков и таблиц. Повторение одних и тех же данных в тексте, таблицах и рисунках недопустимо. К статье прилагается список подрисуночных подписей.

7. Формулы набираются стандартными параметрами в Microsoft Equation. Номер формулы пишется в скобках с правой стороны. В тексте нумеруются только использованные формулы.

8. При отправке статей в редакцию также должны быть представлены сведения об авторах: фамилия, имя, ученая степень, ученое звание, место работы, должность, номер телефона, адрес электронной почты.

9. Статьи, излагающие результаты исследований, выполненных в учреждениях, должны иметь соответствующее разрешение на опубликование.

10. Автор несет ответственность за информацию и факты, указанные в статье.

11. Статьи, поступившие в редакцию, направляются на отзыв; статьи, получившие положительные отзывы, рекомендуются к публикации.

12. Редакция оставляет за собой право производить редакционные изменения и сокращения, не исказжающие основное содержание статьи.

13. В случае отклонения статьи редакция сообщает автору решения редколлегии и заключение рецензента, рукопись автору не возвращается. Просьба редакции о доработке статьи не означает,

что статья принятa к печати, так как она вновь рассматривается рецензентами, а затем редакционной коллегией. Автор отклоненной статьи имеет право обратиться к редколлегии с просьбой повторно рассмотреть вопрос о возможности опубликования статьи.

14. Корректура авторам не высылается. После опубликования статьи редакция высылает оттиски по адресу, указанному для переписки.

15. Статьи, не отвечающие перечисленным требованиям, к рассмотрению не принимаются и возвращаются авторам. Датой поступления рукописи считается день получения редакцией окончательного текста.

16. Адрес редакции: AZ1033, г. Баку, пр. А.Оруджалиев 61, Тел: (+994 12) 566 09 67;
факс: (+994 12) 566 09 87; www.jurnal.vet.edu.az; e-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

Yaradıcı heyət

Baş redaktor müavini

Əfsanə Zülfüqarova

məsul katib

Afaq Xanpaşayeva

baş mühasib

Kəmalə Bayramova

şöbə redaktorları

Fikrət Əhədov

Vüqar Səlimova

Sevinc Məmmədova

Günel Ələsgərova

Pərvanə İbrahimova

müxbir-redaktor

Rəna Rüstəmova

korrektor

Lalə Niyazqızı

Jurnal Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 23.11.2017-ci il tarixli, 416 nömrəli əmri ilə təsis edilmiş və dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Qeydiyyat №2000314101

* * *

Jurnalın yaradıcı kollektivi Azərbaycan Jurnalistlər Birliyinin Həsən bəy Zərdabi adına Diplomuna layiq görülmüş və jurnal Azərbaycan Mətbuat Şurasının üzvüdür.

* * *

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının TEKNİKA, İQTİSAD və PEDAKOQİKA elm sahələri üzrə dissertasiyaların əsas nəticələrinin dərc olunması tövsiyə edilən dövri elmi nəşrlərin siyahısında yer almışdır.

Redaksiyanın ünvani: AZ 1033, Bakı şəhəri, Əlicabbar Orucəliyev 61;

Tel./Fax: 566-09-67; 566-09-87;

www.jurnal.vet.edu.az

E-mail: peshetehsili.jurnali@vet.edu.gov.az

R e k v i z i t lər

Müştəri: “Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı	VÖEN: 1401555071
VÖEN: 2000314101	M/hesab: AZ41NABZ0136010000000003944
H/h: AZ36CTRE00000000000002167908	SWIFT: CTREAZ22
Bank: Dövlət Xəzinədarlıq Agentliyi	D3. Büdcə təsnifatının kodu: 142595
Kodu: 210005	D4. Büdcə səviyyəsinin kodu: 03

Çapa imzalanmışdır: 12.12.2022. Kağız formatı: 60x84¹/8.

Çap vərəqi: 13. Sifariş: 62.

“Peşə təhsili və insan kapitalı” jurnalı redaksiyasında yiğilib və
“Ideal-Print” MMC-nin mətbəəsində çap olunub.